

B. C. U.

55239
Sublet

1570

E. L O V I N E S C U

MEMORII

«CUGETAREA», BUCUREȘTI

211 6 107

BIBLIOTECA CENTRALĂ
UNIVERSITARĂ
BUCUREȘTI

Cota 55239 Sublet

Inventar 505379

Anticariat
Pedagog

Din casa în care ai trăit cinstel și cuminte,
respectând-o, în numele nostru, cele mai
bune urări de noroc, sănătate și fericire.

"Doamna"
1 Ianuarie 1956 -

M E M O R I I

E. LOVINESCU

M E M O R I I

1900 — 1916

EDITURA „CUGETAREA”
BUCUREȘTI IV, Str. Mătășari 23

200 1117

Biblioteca Institutului Pedagogic

Cota _____
Inventar 14552 ✓

Biblioteca Centrală Universitară
"Carol I" București
55239
Cota.....

B.C.U. "Carol I" - Bucuresti

C505379

RC 131/10

11.58.8.23
78.2.64

PREFAȚĂ

Paginile de față, în îndoitul lor aspect memoria-
listic și portretistic, au intenția de a fixa fiziono-
mia vieții literare dela 1900, adică din începuturile
mișcării sămănătoriste, și până la 1916, adică până
la linia de foc ce desparte în două primul pătrar
al veacului nostru.

Cu alte mijloace, de pitoresc anecdotic și psiho-
logic, și numai în cadrele experienței proprii, ele
completează, așa dar, cele șase volume ale Istoriei
literaturii române contemporane.

E. L.

Octombrie 1930.

Biblioteca Centrală Universităţii
BU
Cota 55239 Dublet
Inventar 505379

55239 Dub

I

1. *Frimeidile și limitările memorialistice contemporane.*
2. *Variațiunile și planul acestor «memorii».*

1. În pragul realizării unei vechi intenții de a fixa memorialistic fizionomia vieții literare din cursul ultimului sfert de veac, realizare, în care sinceritatea nu-și poate tăia decât anevoios drumul prin materia sângerândă a actualității, cu aderențe vii încă în sensibilitate și susceptibilitate, e locul câtorva considerații generale ce-i definesc cadrele.

Scop ultim al oricărei literaturi memorialistice, interesul documentar își găsește o limitare în însăși limitarea personalității sociale a scriitorului; scoasă dintr'o experiență strictă, ea nu poate acoperi decât o arie restrânsă de cunoaștere și de raporturi, fără posibilitățile de transcendere ale literaturii de creațiune, în care, când nu-l născocește pe

deantregul, scriitorul își intensifică în voce elementul prim al experienței sale; suprapusă strâns pe realitate, memorialistica se configurează, așadar, pe fapte și experiențe fatal reduse și ca număr și ca importanță, întrucât, cu lipsa ei de acțiune socială, viața scriitorilor evoluiază într'un cerc de abstracții ideologice, de preocupări profesionale și de mărunțișuri cotidiene destul de neînsemnate pentru a nu solicita unda curiozității publice. Într'o țară, mai ales, fără o tradiție intelectuală, considerat în sine, fenomenul literar e prea fragil pentru a mai fixa atenția cititorilor în jurul imponderabilelor psihologice sau anecdotice, din care s'a precipitat. Fără o largă suprafață de aderență în viața socială a faptelor, între care se sbate suveica interesului public, un memorial menit să colecteze numai date din viața scriitoricească, fatal limitate de o experiență mărginită, riscă, prin însăși natura sa, să se mistue în sine, din substanțe congenere până la toxicitate, marginindu-și acțiunea dincoace de hotarele fi-rești chiar și la noi unui scris literar.

În afară de această limitare, smulsă din actualitate și redată actualității, palpitând de viață prin aderențe multiple și însângerate, memorialistica mai e sortită să evolueze în sânul unor primejdii inevitabile, provocate de susceptibilitățile, legitime până la un punct,

ale celor prinși în proecția unor reflectoare ce aruncă lumini tocmai acolo unde penumbra căutată îndulcea cutele unei psihologii ce ar fi preferat să rămână obscură. Egoismului nimănui nu-i place să se recunoască în portretul cât de idealizat al unei mâni prietenești și, cu atât mai puțin, când acea mână nu-și caută îndreptățirea faptei sale decât în autenticitatea incizivă a trăsăturii sufletești surprinsă fără slăbiciunea complicității sau a complezenței. Practicată în mărăcinișurile spinoase și focurile încrucișate ale unor emotivități cu antenele întinse tuturor adierilor, e dela sine înțeles că memorialistica nu-și poate însemna drumul decât prin picături de sânge. Din moment ce m'am hotărât, însă, să-mi scriu „memorialul“ și, mai ales, să-l public, înseamnă că am cumpănit bine riscurile profesionale ale unui gen, ce implică aproape dubla postumitate a autorului și a oamenilor zugrăviți. Reale și fără putință de a fi ocolite, nu-i rămâne memorialistului decât de a recunoaște primejdiile ca inevitabile, de a le accepta, amortindu-le, pe cât e cu putință, prin stricta imparțialitate a unei atitudini egale față de toți și de toate, ce anulează trăsătura individuală în unitatea tonului și unicitatea punctului de vedere.

Nu numai despre astfel de primejdii consimțite e însă vorba în aceste rânduri, ci și de o alta de ocolit cu orice preț: pe baza

numai a experienții personale, o astfel de memorialistică nu-și poate scoate substanța decât din materialul umil al unor împrejurări cotidiene, adică al unui anecdotism, care, pe deoparte, pe scara valorilor cosmice e fără semnificație, iar, pe de alta, ar putea fi interpretat ca un abuz de încredere: îndoită stâncă dureroasă și pentru carte și pentru autor.

Față de astfel de limitări și de primejdii isvorite din însuș genul memorialistic ca și din insuficiența materialului nu există decât o singură atitudine posibilă: purificarea prin despersonalizare și prin acordarea unei demnități literare ce-i lipsește, altfel, din proveniență. Orice operă de artă pornește dela un material amorf și cenușiu, valabil numai prin prelucrarea lui în substanță estetică: viața literară a unei țări nu e atât de lipsită de elemente prime pentru a nu putea fi elaborată în artă; puțin interesantă în sine și nu departe de a părea abuzivă chiar, anecdota mărunță poate fi ridicată la o semnificație apreciabilă prin valoarea sa psihologică; și, purificată de toate reziduurile prin impersonalizare, poate fi înălțată la demnitatea faptelor zămislite sub semnul neclintit al esteticului.

2. Sinceritatea profesională sporită și de natura specială a unei publicistice, a cărei unică rațiune stă în ea, mă obligă să relatez și variațiunile de intenție, în care au fost redactate aceste pagini memorialistice. Scrise o parte din ele la Paris, în voluntara rupere de aderență cu mediul meu literar, în afară de scopul lor documentar, ele ținteau și la un pitoresc ce nu se poate obține fără cruțitate și indiscreție; întors în țară și prins din nou în mediul zugrăvit, de altfel nu în intenții caricaturale ci numai într'o libertate prielnică de spirit, problema publicării „memorialului“ mi s'a prezentat sub o lumină diferită; rezervele anticipate ce mi s'au adus și mi-am adus m'au determinat să nu privesc redactarea primă ca o realizare, ci ca un punct de plecare al unei alte elaborări, cu scop, firește, tot documentar, dar al cărei element pitoresc tradus prin anecdotă se mai moderează, aservindu-se exclusiv interesului psihologic, și a cărei liberă evoluare printre oameni se supune unui ritm mai supravegheat. Chiar de ar fi discutabilă, întrucât nu se poate ști dacă deficitul de spontaneitate este îndeajuns de răscumpărat de adaosul de stilizare, metoda mi se impunea prin necesitatea de a opera în contemporaneitatea imediată. Contingențele mediului ca și condițiile de publicare, incompatibile aproape cu însușul genul memorialistic, m'au silit, așa dar, la a-

ceastă nouă redactare, cu focuri întrucâtva mai stinse, cu trăsături mai amorțite prin stilizare, strămutând interesul brut al faptelor în planul unui interes exclusiv psihologic și în cadrul unei portretistice morale oarecum generalizată, dar nu și abstractizată. În pragul publicării acestei redactări, scrupule noi au bătut la pragul conștiinții mele literare, din desbaterea căroră a ieșit hotărîrea de a nu da la lumină deocamdată, sub formă de încercare, decât acest prim volum de amintiri mai vechi despre oameni, unii morți, iar ceilalți intrați definitiv în conștiința publică, pentru a verifica viabilitatea metodei și interesul prezentat de o astfel de memorialistică lipsită de seva faptelor sociale cu rezonanțe îndepărtate și pentru a mă orienta pe mine însu-mi în dozarea asperităților genului; publicarea celui de al doilea volum, privitor la o epocă cu totul recentă, de după războiu, și la un mediu de scriitori, *quorum aliqua pars fui*, rămâne astfel o chestiune de oportunitate și de timp și prin agravarea condițiilor morale de conviețuire, cât și prin faptul că, surprinși în începuturile modeste ale carierii lor literare, e necesar ca unii scriitori mai tineri să se afirme, legitimându-și prezența în niște memorii ce solicită interesul unui public larg, nu numai pe motive întâmplătoare ci și prin imperativul personalității lor. Supusă la aceste restricțiuni dictate

de scrupule valabile, cartea de față apare, așa dar, fragmentar, deși organizată într'o epocă precisă (1900—1916), în care, pe un ușor fir de autobiografie spirituală, se grupează o serie de portrete de scriitori pe bază de anecdotă valorificată prin sensul ei psihologic.

II

1. *Prima mea «atitudine critică»*. — 2. *Ambianța literară a copilăriei*: M. Sadoveanu. — 3. I. Dragoslav.

1. Originile oricărei formații critice stau în înseși originile inițierii literare; cum prima reflexie făcută în marginea abecedarului sau a cărții de lectură reprezintă adevăratul punct de plecare al atitudinii critice, el se pierde în timp și nu prinde conștiință de sine decât foarte încet, pe măsura anilor și a experienței literare. În competiția firească tuturor copiilor de a scrie, însemnând tăblițele eternității cu versuri sau proză, atitudinea de inhibiție, spontană mai întâi, dar teoretică apoi, constituie în ochii mei de-acum, poate cea dintâi piatră de hotar a formației mele spirituale; pe sub teii din fața școlii din orașelul natal, primele mele „campanii“ literare s’au îndreptat împotriva camaradului meu M. Sadoveanu, care, încă de prin clasa II de gimnaziu, compunea romane de haiduci

și se exercita în nuvela sentimentală ; divergența dintre noi se săpa pe chestia determinării momentului actului de creație. Numai în faptul considerării artei la capătul experienței vieții și al obligativității cunoașterii preliminare a tot ce s'a scris înainte, s'ar putea distinge, dacă nu punctul de plecare al unei vocații, cel puțin semnul categoric al inhibiției sufletești necesare criticei. Sadoveanu, în realitate, își urma legea interioară a spiritului creator ce se lipsește de experiență și de enciclopedism literar, după cum, sub forma unei investigații preliminare, și eu mă supuneam instinctiv legilor de formație a oricărui spirit critic. Apărând târziu în civilizația omenirii, în urma marilor epoci de creație și, poate, odată cu sleirea lor, de nu solicită invenția și spontaneitatea, critica reclamă muncă și reflexie, adică timp și maturitate nu numai la popoare ci și la indivizi.

2. În această primă epocă a copilăriei petrecută în Fălticeni natali, singura mea ambiție literară, cu posibilități de atitudine critică, era formată de doi din camarazii mei : M. Sadoveanu și I. Dragoslav, a căror icoană vreau să o fixez.

După câțiva ani de viață colectivă a școlii și, apoi, după un sfert de veac de regă-

sire, câteva luni pe an, în atmosfera aceluiaș orășel, n'aș putea totuș spune că am pășit în intimitatea lui Sadoveanu. Inclinații sufletești diferite ne-au despărțit chiar din această fază a unei vieți în genere nediferențiate : năzuința lui de aer liber, cu realizări filmate de scene haiducești în păduricile învecinate, aspirațiile și încercările lui literare, romantice sau romanțioase, viața de baltă și de vânat, spiritul de aventură, nu se armonizau nici cu rezerva mea timorată, nici cu viața mea claustrată și supraveghiată, nici cu scepticismul meu firesc față de orice inițiativă de evadare ; îndoiala nu mergea numai spre literatura camaradului meu, dintr'o atitudine critică, ci, alimentată de seva celulei familiale solid organizată, în cadre sociale bine precizate, se îndrepta, revulsiv, și spre specia acestei vieți, dealtfel, numai în aparență dezarticulată, căci, în realitate, în nisipișurile spre care l-au dus cărările lăturalnice, unde s'ar fi crezut că nu-l pot aștepta decât lăcuste și stâlpul schimniciei, Sadoveanu a durat casă de piatră, a tras brazdă de ogor mănos, a păstorit un popor numeros de copii, cu patriarhalitate, după zăplazuri înalte, între potmeturi și colonii de albine, totul din osteneli pur literare și cu o conștiință ce ne-a înobilat profesia ; căci, în dosul acestor apucături de baltă și de pădure, de vagabondare visătoare ale primei sale tinereți, veghia un in-

stinct gospodăresc mult mai puternic, care, din funigeii luați de vânt până la dânsul ai talentului literar, și-a clădit un cuib solid, a ridicat case, a pus în mișcare mori de foc, și, mai presus de toate, a ctitorit o întreagă meserie, dându-i o fațadă socială. Pentru a ajunge la aceste rezultate, în afară de talent, remarcabil firește, și de o productivitate excepțională, Sadoveanu a adus un fel de demnitate personală, o absență, care, în loc de a-l înlătura de la situații morale, i le-a oferit în chip spontan. Ceeace isbește la acest om de retorică pasională și evocatoare, e blocul de tăcere, ce-l configurează, ermetică, definitivă, elementară, în jurul căreia larma vieții se sdrumică în pulbere; tăcere plină de conștiință de sine și de rezervă față de oamenii zilei, egal de izolatoare cu inoportunii, ca și cu prietenii; tăcere, în fața căreia mult vorbărețul Pompiliu Eliade s'a speriat ca în fața unui inexplicabil fenomen al naturii; tăcere, în care unii citesc indiferență, egoism, dispreț, simțindu-se incomozi și neexistenți, de oarece nu sare să mângâie sau să ajute, nu se grăbește să lege firul vorbei într'un interes comun; tăcere nesociabilă de om crescut printre copaci și albine, în margine de oraș, adăpostit între sârmele ghimpate ale grădinii sale, nevăzut de nimeni timp de un sfert de veac, deși știut de toți; tăcere, care supără sau îndepărtează, — dar care, mai presus de

orice comentariu și resentiment momentan, impune ca o forță primară, simțind-o așa și nu altfel, nu din atitudine ci dintr'un principiu organic, îndărătul căruia fermentează germinii atâtor creațiuni și obârșește izvorul atâtor armonii verbale; cu foșnetul de fapte și cu acordurile de liră, cu curcubeul de culori și cu violoncelul duiosiei, opera scriitorului stă de veghe deasupra lacului tăcerii sale, care, în loc de a deveni opacă și neinteligentă, se spiritualizează, se umanizează, și prinde o autoritate ce o face respectabilă prin toate castelele fermecate bănuite în adâncuri.

3. Dacă, pornită de la vagabondare și nepăsare, viața lui Sadoveanu s'a statornicit repede între zăplazurile unei gospodării moldovenești, ferecându-se apoi în turnul demnității profesionale, cu cheia ascunsă sub căpătâi, nu tot așa s'ar putea afirma și de celalt camarad al copilăriei, I. Dragoslav, față de care inhibiția critică era sporită și de considerații cu totul speciale.

Se numia Ivănciuc, și cine l-a cunoscut numai în ultimii ani ai vieții, îmborțosat, nu și-ar putea închipui mica gănganie, scăpată parcă dintr'un borcan de spirt, cu pielea tăbăcită, cu ochii de un albastru spălăcit, din care unul pătat cu un strop gălbui, sub strea-

șina unei clăi de mătase de păpușoi, macabeu scuturat de mișcări convulsive, de râsete cavernoase și umanizate doar printr'o familiaritate excesivă. Nu fără sgomotoasă veselie am primit, așa dar, printre noi, în clasa întâia gimnazială, scheletul ambulat al copilului, cu ochii speriați și cu părul vâlvoi; și, deși școala lui n'a durat decât un an, legăturile au continuat mai departe cu un camarad interesant printr'o ciudată atitudine mistică: micul Ivănciuc era bântuit de viziuni cerești: încălzit la sânul Maicei Domnului, noaptea, el stătea de vorbă cu îngerii pogoăriți pe marginea patului. Cu astfel de apariții, în mijlocul unui viermărit de copii sensibili numai la realități, soarta lui fu repede legată de cea a lui Lefter, nebunul religios al orașului, cu nasturii cusuți pe pălăria verde, care, vară și iarnă, bătea drumurile bisericilor din oraș și ale mănăstirilor din apropiere, închinându-se la icoane și stând de vorbă și el cu Maica Domnului. Cași în jurul acestuia, ne strângeam acum și în jurul micului băsmuitor de aventuri mistice, în care nu se putea străvedea linia de demarcație a invențiunii poetice de dezordinea morbidității reale. Fixându-mi-se în amintire sub o astfel de formă, deși Maica Domnului a sburat repede de lângă scheletul lui istovit, încercările literare ale lui Dragoslav ieșite din freământul acestor manifestări sufletești n'au

reușit niciodată să înspire încredere conștiinții mele critice lucide; în prezența literaturii lui, mi s'a părut întotdeauna că-mi răsună în ureche dojana oamenilor maturi ce ne îndemnau pe ulițele orașului natal să lăsăm în pace pe micul vizionar cu ochii speriați și cu părul vâlvoi.

Plecat de timpuriu la București și după o viață sbuciumată, în care a cunoscut toate speciile de mizerie, fără să fi ieșit de altfel din cea mai categorică, mizeria morală, Dragoslav a dobândit cu vremea un fel de popularitate ubicvă, găsind oriunde se ducea, după cum spunea el, pe „frate-meu“ sau „un prieten“; drumul dela București la Fălticeni, în linie dreaptă, se oprește cu necesitate la Valea Călugărească, dar se poate abate și pe la Odobești sau pe la Panciu; toamna se culeg viile, iarna se deschid ateneele populare, primăvara se ridică troițe și se inaugurează monumentele eroilor cunoscuți și necunoscuți, vara se umplu stațiunile balneare de vizitatori și se organizează baluri câmpenești — și prezența lui Dragoslav era pretutindeni binevenită, printre cheflii bucureșteni ce preferă să ofere șampanie în loc de pâine, în cramele cu pastramă și cu vin vărsat de la gârliciu sau în câteva case din lumea bună, unde se găsia tot atât de la locul său ca lângă orice „frate-meu“. Nu știu dacă în ti-

neretea lui de agent de percepție a organizat loterii cu port-tabacuri cu muzicuță, dar de timpuriu își făcuse o specialitate din organizarea de șezători literare, în beneficiu propriu, și, analfabet aproape în sensul strict al cuvântului, conferența pe subiecte literare sau istorice, științifice sau sociale cu o vervă populară, ce trebuie să fi avut și oarecare savoare; participa apoi la întruniri profesionale, luând mereu cuvântul, pentru a evolua între pitoresc și penibil, între Creangă și eroii lui Caragiale, în favoarea unor chestiuni totdeauna personale și cu revendicările înăcrute ale unui om în care nu numai d. Dragomirescu, dar chiar și Duiliu Zamfirescu văzuse odinioară un Creangă „mai sincer și mai autentic rural“. Porecla de Creangă, în intenția dublă a unei ironii sau a unei naive recunoașteri, l-a urmărit, astfel, pe bietul Dragoslav, în toate peregrinările lui de „poverello“, odată cu moaștele unui trup fără vârstă, odată cu nelipsita lui geantă plină de manuscrise ce năzuiau spre editor sau de cărți ce așteptau să fie dedicate profitabil, în neostenita căutare a ceea ce numia el în limba lui frustă: „ceva piștari, frate-meu“. După atâta trudă, depunându-și geanta, veșnicul călător se odihnește astăzi în cimitirul Oprișenilor învecinați, sub simpla troiță a unor copii de școală, care, de nu l-au auzit stând de vorbă cu îngerii și cu Maica Domnului, l-au urmă-

rit în basmele, în care retrăesc poate viziunile lui paradiziace de odinioară. — Și acum, în amurgul zilelor de vară, când tocul îmi cade din mână, pașii mi se îndreaptă dela sine spre păduricile din marginea orășelului, pe unde am fost de atâtea ori cu bietul meu camarad și pe unde mi-am stimulat cele dintâi emoții literare... Iată viața, iată singurului ei sens estetic: drumul urcă la deal printre sălcii, trece pe lângă bătrâna casă dărăpănată cu sfînxi roșii și cu cariatide, pe lângă biserița Fălticenilor vechi și se deschide deodată pe tăpșanul de sus al „băncuței“ cu luminozitatea văei Șomuzului, în linia drumului de fer ce se prelungește în adânc, departe, spre biserica și conacul Șoldăneștilor dintre plopii răsfirați, cu verdeța tarcată a lanurilor pline, — și apoi, ocolind la stînga, prin satul Oprișenilor, printre livezile încărcate, pe lângă biserica, în curtea căreia odihnește astăzi oasele lui Dragoslav, pașii se îndreaptă în lata uliță a Rădășanilor, în arăturile soarelui ce se lasă peste dunga violetă a Carpaților apropiați, pe lângă zăplazurile mării grădini, unde, în zumzetul albinelor, și-a scris opera tăcutul Sadoveanu, pe lângă bojdeuca ciobotarului Petre, în care a stat Creangă, pe când învăța la catihet, pentru a pogori, în mijlocul orășelului, spre căsuța cu stâlpi albi, în care s'a născut celalt povestitor moldovean, Nicu Gane, — popasuri

muzicale, ce dau senzația de continuitate, de fraternitate între morți și vii și îndeamnă la scurmarea mai departe a brazdei cu destine perene..

III

1. *La Iași. Prima mea «realizare critică». Un prieten al lui Eminescu: Miron Pompiliu.* 2. *Liceul Internat: G. Lascăr, J. Boniface-Hétrat.*

1. Pe când opera de artă există în sine, indiferent de ochiul ce o contemplă, critica nu se valorifică decât pe măsura acțiunii ei asupra publicului; pe lângă maturitate și autoritate, ea cere, așa dar, înainte de toate, posibilitatea de a se exprima și de a exercita o influență sau, cu alte cuvinte, reclamă condițiuni de producere și târzii și greu de realizat. Din lunga traectorie obscură a formației mele critice de vreo zece ani, cu punct de plecare într-o atitudine inhibitivă față de încercările literare ale camarazilor de copilărie și cu punct de ajungere în publicarea primelor mele articole critice, prin 1904, privitoare la debuturile lui Sadoveanu, nu voi reține decât un moment, în care semnez cea dintâi încercare, neizbutită de altfel, de expresie critică.

După terminarea gimnaziului din Fălticeni,

totdeauna întâiul, și cu o lectură relativ înaintată pentru vârstă și împrejurări, am trecut la Liceul Internat din Iași, unde, într'un corp didactic fără prestigiu și relief, cel ce ne putea interesa mai mult era, desigur, profesorul de limba română, Miron Pompiliu, a cărui amintire trebuie să se fi păstrat în firi-dele obscure ale supraviețuitorilor *Junimii*, dacă nu pentru poeziile sau pentru preocupările lui folkoristice uitate de mult, cel puțin pentru marea lui prietenie cu Eminescu, pentru viața lui de dezordine, în cârciumile afumate ale mahalalei ieșene, îngemănată în gusturi identice, în nopți nedormite împreună și apoi în suferințe trupești tot atât de identice: cine răsfoește corespondența lui Eminescu află că și „bunul Miron“ s'a supus aceluiași „scalde“ băbești, prin care au trecut, dealtfel, și Ion Creangă și A. D. Xenopol. În bătrânelul sur, cu aparențe de flăcău tomat, cu obraz ras aspru, cu mustața groasă lăsată pe gură, cu ușoare bucle cenușii, probabil cănite, cu glas târăgănat și împleticit, cu puternic accent ardelenesc, subliniat de gesturi largi de mâini ce voiau să îmbrățișeze sau să binecuvinteze, nu prețuiam nici știința, nici metoda — întrucât ne dădeam seama că nu era deajuns să memorăm după un vechiu caet definițiile „figurilor stilistice“ cu exemple cu tot, pentru a ne iniția în tainele literaturii — ci numai legenda ce înce-

pea să-l învâluie ca într'un giulgiu : ceva din peteala gloriei eminesciene se răsucia în buclele cenușii ale părului, ceva din armoniile tânguioase ale marelui poet se topia în glasul legănat ce-și căuta cu gesturi binecuvântătoare de mâni expresia ce nu voia să vină ; în el continua să trăiască ceva din romantismul vechiului Iași eminescian, pe care, lacomi, îl căutam pretutindeni, în teiul pletos de la Copou, în păduricile de la Școala normală, în ulițele desfundate, în viața primitivă a micilor grădini de vară, cu lăutari tuciu-rii și cu grătare sfârâitoare, viață ce, pentru noi, se confunda cu însăși poezia... Ani de zile, cât am stat la Iași, n'am putut zări un umbrar de cârciumă într'un fund de mahala, cu un sdrumicat de diblă, cu un sfârâit de pastramă pe cărbuni și câțiva covrigi uscați deasupra unor sticle colorate, — fără a nu simți prezența imaterială a lui Eminescu. Blândul Miron ne aducea cu dânsul o prezență mult mai reală : mâna ce i-a strâns mâna, ochii ce l-au văzut, trupul ars pe rugul acelorași suferințe. Când de la întâia întâlnire, pentru a ne încerca puterile literare, el a crezut de cuviință să ne dea ca lucrare scrisă comentariul critic al *Scrisorii a treia*, într'o clipă m'a încins, pedeoparte, focul unei vechi pasiuni eminesciene, iar, pe de alta, m'a răcit ispita rezervei critice. Ambiția de a incendia totul și de a calma totul, de a arăta

și a mă arăta, febra și rigiditatea, conștiința de a juca prima carte a vieții mele spirituale, voința de a o câștiga și spaima de a o pierde, intenția de a spune totul și insuficiența de a o exprima m'au dus la rezultatul unei lucrări, pe care bunul Miron, cu clătănări de bucle cenușii și cu gesturi de binecuvântare, mi-a notat-o cu *trei*, — cel dintâi spin nu numai în laurii mei școlărești, ci și într'o prezumție dospită în ani de lectură și de singurătate sufletească, sfioasă și orgolioasă, cu atitudini de superioritate intelectuală.

...Prezența lui Eminescu printre noi sub forma prietenului său n'a durat, de altfel, de cât vreo trei luni: mistuit de aceeași boală, neurastenizat, am aflat într'o dimineață că bunul bătrân cu bucle cănite s'a sinucis. Când l-am scoborît în groapă, ni s'a părut că dispăre și puținul rămas încă, viu și tangibil, din marele poet.

2. Amintirea crepusculară a „bunului“ Miron Pompiliu aduce după sine și evocarea, în câteva cuvinte de altfel, a atmosferei liceului internat din acea epocă. O clădire monumentală, dominând Iașul, întins la picioarele ei ca într'o panoramă, construită în intenția generoasă și singulară a unui ministru de a face

din ea un „liceu model“, dar readusă chiar din primii ani ai existenței sale la realitatea unui simplu „liceu internat“, cu o reputație totuș ce i-a supraviețuit încă multă vreme vechei intenții, — reputație însă nemeritată. În fruntea școalei, se afla un om de o mare faimă didactică și gospodărească, faimă crescută apoi prin anii de primariat al Iașilor: e vorba de Gh. Lascar, teroarea și admirația elevilor ai mai multor generații, din care eu n'am reținut decât teroarea: un bărbat înalt, cu o evidentă eleganță vestimentară, cu o frumoasă barbă de forma bărbii lui Sadi Carnot, neagră, îngrijită, cu un joc expresiv de ochi, de o politeță afectată în relațiile lui sociale, — și de o tiranie fără margini în cadrul activității sale interioare. Ca profesor se bucura de un prestigiu netăgăduit prin limpezimea demonstrațiilor sale de matematică, scoase ca din cutie, călcate și scrobite, fără a ne risipi totuș impresia, că știința lui nu trecea dincolo de teoremele explicate cu multă ostentație pedagogică și nu luneca niciodată în necunoscutul plin de riscuri al problemelor. Dar dacă tactul demonstrativ într'o măsură și spiritul de ordine și de gospodărie erau indiscutabile, nu mai puțin indiscutabile îmi păreau și bucuria suspectă a acestui om de a produce durerea fizică, arta rafinată cu care bătea sau disloca urechile, nu dintr'o imperioasă necesitate pedagogică

ci dintr'o evidentă satisfacție personală; simția apoi nevoia de a răspândi în jurul său teroarea, apărând pretutindeni inopinat, ivindu-se ca o fantomă pe la miezul nopți, lipindu-și urechea pe ușile repetitoarelor, și n'am uitat nici acum strâmbătura lui de om prins în flagrant delict de spionare, la ieșirea mea dintr'un repetitor strein :

— Ce ai căutat aici, băețașule ?

— Am fost la un camarad să iau o carte, pe care i-am împrumutat-o, îngăimai eu.

— Ce carte ?

— O carte de filozofie : *Du beau, du vrai et du bien* a lui Victor Cousin, răspunsei întinzându-i cartea.

Confiscând-o cu brutalitate :

— A ! exclamă el prelung și cu indignare, a ! care va să zică tu umbli cu cărți de *fi-lo-zo-fi-e*, de *fi-lo-zo-fi-e*, — negăsind asupra momentului echivalența pedepsei față de o crimă atât de mare.

Iată resursele intelectuale ale omului ce prezida, prin teroare și gospodărie, la formația noastră sufletească. E de mirat însă că, afară de două-trei excepții între care menționez și pe d. Konrad Richter, în timpul celor trei ani de studiu, amintirea nu se poate opri aproape asupra nimănui cu recunoștință simpatică. Profesorul de acustică și de optică, de pildă, profesor universitar dealtfel, fiind chimist, ne sărea toate calculele matematice din fizica lui Poni, netrudindu-se să

le învețe și el; anul următor, înlocuitorul lui, tot profesor universitar, fiind fizician de la Sorbona, n'a fost în stare să învețe chimia lui Istrati, încurcându-se în formule și lăsându-ne să dăm cele mai fantastice răspunsuri în privința densităților și valențelor corpurilor. La istorie, un tânăr cu pretenții oratorice, descriindu-ne pe Venera de la Milo, declama :

Veneră, marmoră caldă, ochi de piatră ce scântee
uitând că Venera de la Milo nu are brațe; înnebunind, apoi, a fost înlocuit cu un politician lipsit de conștiință profesională, absent jumătate de an și, când era prezent, făcându-ne un curs după niște foite, într'o retorică spălăcită, în care figura „cazanului social, care fierbia“ în timpul revoluției franceze, era cea mai expresivă; la limba franceză, un bătrân evreo-franco-român, cuibărindu-se după soare, mormăia „les enfants et les vieillards aiment toujours le soleil“, înainte de a ațipi deabinele; venerabilul Aron Densusșeanu ne impunea prin prestigiul unei barbe albe imaculate, al unei severități și răutăți devenite legendare, nu însă și printr'o știință, limitată, cel puțin în ce ne privia, la ablativul absolut și acuzativul cu infinitiv. Dar din atâtea figuri șterse în cenușia lor inexistență, se desprinde, vie, icoana lui Averescu, cel mai memorabil profesor de filozofie, care, cred, că a existat vreodată. Nalt, subțire,

când cu o barbă asiriană, când ras, cu un gât de lup ce nu se putea răsuci, cu ochi, speriați de om urmărit de dușmani avusesse pare-se, niște chestiuni amoroase, de pe urma cărora, tânăr, ajunsese într'ășa hal de lipsă de memorie, încât, luat repede, ar fi fost în stare să-și uite și numele. Un astfel de om a fost sorocit să ne facă cursul de filozofie; neputând reține nimic, copia pe coale întregi de hârtie paginile din *Logica* lui Maiorescu, vorbă cu vorbă, citindu-le apoi, ca și cum ar fi fost ale lui. Și când, odată, explicându-ne despre *noțiune* și, luând ca exemplu *copacul*, a avut imprudența să-și ridice ochii dintre foițe pentru a ne întreba: „știți, desigur, ce e un copac?“ — a fost de ajuns ca un elev să răspundă „nu știu, domnule“, pentru ca bietul om să se piardă cu desăvârșire, incapabil de a ne lămuri ce e un copac...

În această galerie de profesori a făcut o scurtă apariție și poetul franco-român Jean Boniface-Hétrat: urât, devorat, de o pleșuvie accidentată, cu nasul strâmb și cu două barbete lipite pe o față slimoasă; pachet de nervi, el exploda în apostrofe franco-române, fără a reuși să ne domine, și ne puneă să traducem în franțuzește din *Amintirile* lui Creangă, deși nu puteam înțelege bine pe *Télémaque*. Faptul de a-i fi fost câteva luni elev fără profit mi-a impus mai târziu, în cafenelele din București, obligația de a-i as-

culta cu respect invectivele împotriva revis-
telor și criticilor noștri; publicând un volum
de poezii și neocupându-se nimeni de dânsul,
omul devenise numai fiere: „închipuește-ți,
protesta el mereu cu indignare, ce țară de
analfabeți și de imbecili... eu am creat ver-
sul anapestic român și nimeni n'a băgat de
seamă până acum“. N'am controlat în ce
constă invenția fostului meu profesor, dar
cum simțeam că pietrele lui ținteau cu deo-
sebire în grădina mea critică, nu mai intram
la Imperial înainte de a mă fi asigurat de
absența amărâtului creator al versului ana-
pestic român.

IV

La București. Ambianța universitară; 1. N. Iorga, animatorul vieții intelectuale. — 2. Oratoria lui. — 3. Impressionism. — 4. Pamflet. — 5. Reacționarism. — 6. Atmosfera. — 7. Evoluția.

1. În momentul venirii mele la București, d. N. Iorga exercita o mare autoritate asupra tinerimii universitare, după cum avea să o exercite, curând după aceea, asupra literaturii prin mișcarea „Sămănătorului“ iar acum de curând asupra politicii țării, răscolind, astfel, ca să stăpânească și stăpânind ca să răscolească apoi în alte domenii ale energiei omenești. Fazele acestei activități multiple sunt însă cunoscute, întrucât, trecând încă dela 1907 la meridianul conștiinții publice, gesturile sale au răsunet, făcându-l admirat sau contestat, iubit sau urât. Desfășurându-se în lumină și în sgomot, acțiunea lui de azi trezește nu numai atenție ci și pasiuni contradictorii, așa că istoria ei este ușor de făcut. Pentru cunoașterea omului, care a zguduit

conștiința literară prin mișcarea „*Sămănătorului*“, credem însă că e nimerit să-l evocăm chiar în momentul în care, fiind încă un bloc de marmoră, nu se putea ști de va deveni un Jupiter sau un stâlp miliar ; interesant și pentru psihologia scriitorului și pentru istoria culturii noastre, momentul merită să fie și mai bine precizat prin amintiri contemporane.

Pela 1900 d. N. Iorga se impunea atenției tinerimii prin două aspecte : deoparte, un neobosit adunător de documente, cu o autoritate misterioasă și necontrolabilă și cu un ciclu de legende asupra activității și memoriei sale ; pe de alta, un iconoclast al valorilor consacrate. Totul i se părea superficial în instituțiile noastre culturale ; în Universitate, la Academie, la Ateneu, totul era de reformat ; cu alte mijloace, el voia să repete lupta lui Maiorescu împotriva formei fără fond. Tocilescu, Urechia, Hasdeu continuau, în unele privinți, generația dela 1848, cu o știință, desigur, alta dar cu aceleași metode ; departe de a fi intrat în faza pozitivă, vegetam într'un romantism științific, creind forme înainte de a fi venit fondul ; insistând mai puțin în exagerarea patriotică, deoarece Maiorescu o înfrânase, amestecam încă sentimentul național în toate manifestările culturale. După douăzeci de ani, tânărul istoric continua așa

dar opera distructivă a criticului dela Iași și, de nu avea autoritatea lui Maiorescu, avea verva, pasiunea, tinerețea comunicativă și stăruința de a reveni asupra aceluiaș lucru, neobosit, lovind și dărâmând, — spectacol impresionant al unei adevărate gigantomahii intelectuale : trăiam în crepusculul zeilor. De parte de noi, zeii lui Maiorescu ne interesau mai puțin, pe când zeii profesorului nostru erau zeii, la care ne închinam și noi : ne bucuram, deci, văzându-i rostogolindu-se de pe socluri. Trecea duhul răzbunării deasupra măririlor și din ruina lor speram poate să ne înălțăm noi, din instinctul obscur ce aduce pe tineri în jurul catastrofei înaintașilor. Se prăbușeau Tocilescu, Urechia, Xenopol și chiar Hasdeu, se despica pământul ; în bubitul tunetelor, din rotocoalele de fum și în mirosul de pucioasă se desprindea, totuș, încetul cu încetul, o nouă statuă ridicată din sfărămiturile celorlalte. E povestea mai tuturor reputațiilor ; viața vine pe căile morții. În realitate, însă, biruitorul generației de la 1900 n'a făcut apoi decât s'o continue, cu altă știință, cu alte metode dar cu acelaș romantism vulnerabil al generațiilor dinainte. Cași în Ion Eliade Rădulescu și în B. P. Hasdeu — și în N. Iorga stăpânia, de fapt, acelaș suflet neastâmpărat, proteic, vast, fără o adâncime egală, răzvrătit, cu un fond totuș conservator, de un romantism neînfrânat, răz-

boinic și neconsecvent, egocentric până la diformitate, devorat de imaginație și de ambiție, capabil de avânturi mari, dar scoborându-se și la micimi, suflet transfuzibil, ce nu se recunoaște pe sine de câte ori apare sub un nou înveliș terestru.

2. Sosiți din provincie, ochii noștri se îndreptau, lacomi, spre autorul *Opiniilor sincere*; înalt, părând și mai înalt încă, deoarece era subțire ca o trestie crescută strâmb, cu o fină figură terminată printr'o bărbiță de Christos, cu o frunte largă, luminată de doi ochi vioi și inteligenți, fără a fi fost apostolul autoritar de acum, d. Iorga avea aerul unui tânăr misionar în țara Gentililor, care, prin prestigiul unei științe enorme, printr'o irascibilitate temută și printr'un anumit talent de expoziție, știa să domine o sală nu încă definitiv câștigată. Nu era oratorul de acum și nici nu se putea bănui că va deveni vreodată; graseind ușor, era însă un vorbitor de un debit uimitor, în ton minor și familiar și cu o putere remarcabilă de însuflețire; era un animator: iată caracterizarea cea mai potrivită acestei specii de oratorie.

Maiorescu își dramatiza cuvântarea printr'o modulare neîntrecută și printr'o mimică expresivă caracteristică; d. Iorga n'avea nici modulare, nici gesturi; uriașa pânză a vor-

belor lui nu era pusă în valoare prin accent; imobile, mâinele nu sculptau înțelesul cuvintelor în mirarea auditorului, ce auzia și vedea în acelaș timp fraza bătrânului orator. Dramatismul cursului d-lui Iorga nu venia din acțiunea sa oratorică; nu venia din afară ci dinăuntru. Maiorescu era rece și și domina oratoria; fără să fie încă lava de acum, d. Iorga era cald; prin monotonia imensului debit verbal, simțeași sufletul ce se sbate și pasiunea ce se frământă; lipsit de compoziție și de arta exterioară a dicțiunii și a acțiunii, oratorul își însuflețea cursul nu numai prin forța lăuntrică ci și printr'un fel de dramatism familiar, însușirea de căpetenie, dar într'o măsură și mai mare, a lui Emil Faguet; prin arta dialogului, își răspundea singur obiecțiilor retorice; expoziția se dramatiza, astfel, iar monotonia inițială se înviora. Nu vorbea un singur om, ci doi, trei; cate-dra devenia o mică scenă, pe care se juca un „guignol“, uneori naiv, totdeauna însă viu și interesant. Când pânza de cuvinte începea să devină din nou monotonă, la intervale pre ăzute, plesnea anecdota sau spiritul: doi ochi luminoși se dilatau mai întâi fulgurând; apoi un râs copilăros isbucnia în cascade sgomotoase. Eram pregătiți: după câteva minute venia și vorba de spirit, a cărei calitate nu mai importa, deoarece ne cuceria prin puterea de comunicativitate și de candoare.

Legate de planul fixat pe un mic carton, lecțiile d lui Iorga nu păreau totuși „compuse“, lăsate fiind în voia unei impresionante dezordini și a unei digresiuni continue ce se punea de-a curmezișul temei principale; între subiect și predicat se intercala un număr impunător de propoziții incidente; pentru noi legătura era ruptă; pentru orator ea se refăcea, totuș, cu o admirabilă elasticitate. Digresiunile plăceau, firește, prin aerul necontestat al improvizației; în fond însă lecția pierdea din unitate și echilibru. Ceeace la Maiorescu era atât de armonios și rotund exprimat în jurul unei singure idei centrale, la d. Iorga devenia o revărsare verbală în multiple digresiuni interesante în sine dar streine de ideea generatoare. Unul era un arhitect solid, celălalt un poet romantic, care, neputându-și stăpâni amănunțele, le lăsa să crească năvalnic și parazitar peste schela șubredei sale construcții ideologice.

3. Cursurile d-lui Iorga impresionau nu numai prin dinamismul lor formal ci și prin procedee și structură...

Având dinaintea noastră un om de o știință netăgăduită, un mare adunător de documente, un învățat cu o memorie prodigioasă, era firesc să ne așteptăm la un curs de erudiție, minuțios și precis, cu o metodă riguroasă, in-

format până la saturație, pătruns de acel spirit științific, pe care-l cerea înaintașilor săi; deși voi mira pe unii, nu-mi voi renega totuș impresia, sperând că, prin sinceritate, notele acestea să devină, poate, un document al generației celor dintâi auditori ai d-lui Iorga; voi afirma, deci, că lecțiile profesorului nostru nu erau concepute într'un spirit strict științific; vasta lor informație fiind dominată de imaginație, care, peste documente și, adeseori cu ignorarea lor voluntară, se ridică, vâjnoasă, în construcții arbitrare: cu toată știința sa, d. Iorga era un romantic al istoriei iar în critica faptelor și a oamenilor un impresionist.

Nimic riguros, strâns, sfios, că în orice dibuire științifică, legat de slova documentului, împiedecat în amănunt și controversă, — ci o bruscă scăpare din lianele informațiilor contradictorii, un sbor năvalnic prin albastrul afirmației lipsite de orice îndoială științifică. O creațiune, desigur, dar nu o creațiune metodică și migăloasă, ieșită din așezarea laborioasă a pietrelor una peste alta; ci creația arbitrară a unui artist, care nu acumulează datele și elementele ci procedează prin imaginație constructivă. D. Iorga e privit de obicei ca o victimă a memoriei sale uimitoare și ca un sclav al amănuntului inutil; imaginea nu e falsă, întrucât multe din cărțile sale

de erudiție sunt dominate de fapte; notele acaparează pagina, iar informația parazitara se răsfață trufaș fără procesul eliminării metodice, ci cu o risipă de fișe scăpate dintr'o vastă bibliotecă pe o rază de lună într'o noapte de Walpurgis. Știința stăpânește iar artistul, de altfel, tumultos și dezordonat în totdeauna, e înăbușit sub greutatea infinitezimalului prezumțios. E, negreșit, unul din aspectele acestui scriitor și poate cel mai popular, în fața căruia publicul s'a închinat, dar oamenii de gust și de măsură au clătinat din cap; din lecțiile d'acum un sfert de veac, voi evoca, totuș, un alt Iorga, anti-științific, un artist impresionist, devorat de imaginație și de pasiune, cu o putere de a mări până la grandios și de a deforma până la caricatură.

Dintr'o epocă sau dintr'un om, istoricul alegea o notă, nu printr'o aritmetică riguroasă, ci dintr'o impresie pur intuitivă, pe care o valorifica apoi prin procedee de ordin literar și artistic. Pentru această operație el avea mijloace felurite: putere de caracterizare, cuvântul colorat, talentul repetiției sub forme variate, fuga de abstracție și arta expresiei vii și figurate, procedee ce se adresează imaginației și sensibilității. Caracterizările repezi și colorate ale oratorului impresionau în totdeauna, dar convingeau numai

rareori și nici nu solicitau, de altfel, convingerea științifică. Țineau numai să ne impresioneze; în cuptorul verbal al istoricului, deveniți paste, oamenii se transformau sub acțiunea simpatiei sau antipatiei în eroi sau în monștri; îi vedeai crescând sau deformându-se în caricaturi. Aplicat unor timpuri îndepărtate, prin lipsa elementului pasional, impresionismul se apropie de știință; aplicat însă unor timpuri recente sau contemporane, el duce deadreptul la pamflet.

Și e astăzi de toți recunoscută atitudinea pamfletară a d-lui Iorga. Scăpând brusc din vasta bibliotecă a minții, el se lasă în voia temperamentului său pasionat. Cutiile cu fișe sunt aruncate în notele unor cărți cu țepi de arici; ușurat apoi de această datorie de conștiință față de memorie și de erudiție, se reculege îndată în gestul expresiv al discobolului, aruncându-și adevărurile cu energia unei puternice baliste verbale. Simplificare în gândire până la o unică notă dominantă și apoi amplificarea ei prin toate procedeele retoricei și ale artei: — iată formula pamfletului și a talentului d-lui Iorga. Istoricul caută firește adevărul; — adevărul lui neavând însă un caracter științific, ci ieșind dintr'o impresie, devine de o importanță secundară; însemnată e numai arta cu care e prezentat. Pamfletul poate fi numai un joc al unor calități verbale, poate avea însă și o

finalitate; tratând despre epoci uitate, pamfletul se tempera, deși impresionismul era încă destul de vizibil chiar pentru tineri fără pregătire științifică. Ajungând, însă, la vremuri mai noi și mai controversate ca, de pildă, la revoluția franceză, nota pasională și pamfletară se accentua.

Ceva mai târziu, când d. Iorga avea să devină un important factor cultural și politic, neputând decât să crească în proporția finalității, pasiunea l-a prefăcut în ceea ce e astăzi: un tribun de convingeri felurite, impresionant ca formă dar de o obiectivitate contestabilă. De nu-i prevăd destinele operei sale științifice, și în domeniul documentar sunt de obicei neînsemnate, dar, după cum din cursurile de acum douăzeci de ani nu mi-a rămas în amintire decât relieful puternic al unor caracterizări largi, tot așa, prin răzburarea artei asupra științei, din vasta operă a istoricului nostru sunt convins că vor rămâne unele pagini impresioniste, colorate, pasionate — și nedrepte.

Câțiva ani după aceea, dela primele mele articole de critică, și volume cari manifestau un impresionism principial și metodic, lovindu-mă de opoziția d-lui N. Iorga, am rămas nedumerit întrucât, sub o formă oarecare, continuam, totuși mai sistematic și mai ponderat, ceea ce d. Iorga făcuse poate cu mai

mult talent dar cu mai puțin simț estetic; abia mai târziu am înțeles prăpastia ce ne despărția: pe când impresionismul meu era de esență relativistă, cel al d-lui Iorga era de natură dogmatică și absolută. Unilateral și parțial — d. Iorga crede și acum în niște formule simpliste, în serviciul cărora pune o pasiune imensă; lipsit de rezerva oricărei cugetări filozofice, impresionismul său e, în realitate, un fanatism intolerant; în alte timpuri, și sub dogoarea cerului Spaniei, d. Iorga ar fi devenit un mare inchizitor, — căci pentru acest impresionist integral cea mai mare crimă rămâne încă delictul opiniei.

5. Cursurile d-lui Iorga nu interesau numai prin dinamismul formei și prin întrebuințarea excesivă a unei metode de simplificare de cugetare și apoi de amplificare verbală; — interesau și prin tendința lor. De nu le voi preciza, integral, nici substanța, nici directivele, mă voi opri totuși numai asupra uneia singure, pentru că e de mai multă actualitate, și lovia, de altfel, mai puternic mințile tinere, doritoare de a fi îndrumate. Celor ce cunosc pe d. Iorga de-acum li se va părea de necrezut că tânărul misionar în țara Gentililor svârليا cu totul altă sămânță în fragedele noastre suflete. Dintre figurile, pe care d. Iorga ni le evoca cu invenție verbală, cu

vervă caricaturală, în anecdote mărunte sau în largi caracterizări sângeroase, inundându-le sub pânza vorbelor monotone sau însuflețindu-le în scurte dialoguri, biciuindu-le cu incizivitate sau ridiculizându-le în naive exploziuni, era și figura lui Jean-Jacques Rousseau. D. Iorga nu-l iubia. Bunătatea primară a omului deformată de viața în societate, egalitatea indivizilor între dâșii și chiar suveranitatea poporului — erau, cu deosebire, ideile asupra cărora tânărul misionar își încerca verva începătoare... Omul s'a născut bun și-l vedem totuș rău — iată prima față a ideologiei lui Rousseau, ce ducea logic la întoarcerea spre o stare socială aproape de umanitatea primitivă, în care individul să aibă libertatea mișcărilor. Limitând societatea la elementele sale cele mai simple, forma primă a filozofiei lui Rousseau țintea deci spre individualismul absolut. *Contractul social* a răsturnat însă mai târziu baza acestei doctrine, susținând că societatea nu e neligitimă ci trebuie, dimpotrivă, să absoarbă forțele tuturor. Suveranul nu mai e individul ci colectivitatea, care face legea civilă, politică și religioasă. O astfel de doctrină duce normal la o democrație reprezentativă; prin mandatarii săi, poporul își impune voința, deși parlamentul devine, de fapt o aristocrație electivă și hotărârile lui trebuiesc ratificate de popor, a cărui suveranitate nu poate fi nici reprezentată,

nici înstrăinată. Filozofia socială a lui Rousseau împinge, așa dar, la tirania absolută și iresponsabilă a mulțimii, din care avea să iasă, sub o formă tangibilă și singura posibilă, votul universal.

D. Iorga nu ne expunea ideile lui Rousseau pentru a le pune în contradicție între ele, ci le distrugea pe fiecare în parte. În deosebi, se înverșuna împotriva suveranității poporului și a otului universal și susținea un conservatism, la baza căruia nu era o doctrină laborios clădită, ci neîncrederea instinctivă într'o mulțime fără valoare politică. Supunându-se temperamentului, el ne trăgea, astfel, larga frească a revoluției franceze și a democrației în linii caricaturale: generozitatea ideilor dispărea cu totul și nu se distingeau decât spasmurile dantești ale revoluționarilor; în loc să ne desprindă marile principii ce domină și astăzi viața constituțională a mai tuturor popoarelor, el zugrăvia setea sanguiinară a bestiei deslănțuite și insuficiența grotescă a eroilor teroarii.

Fără să fie omul revoluției sociale, din romantism literar și din solitudine gospodărească, d. Iorga se aplecase, totuș, de pe atunci asupra țăranului, deși nu se gândia încă și la valoarea lui politică. Filozofia sa socială ieșea din ideologia reacționară a lui Eminescu, pe care o descoperise atunci: o

țărănime înstărită în armonie cu o boerime iubitoare de pământ; ura împotriva burgheziei orășenești, cosmopolite și liberale; un protecționism cultural și economic împins până la fobie; revenirea la o viață patriarhală, cu nevoi simplificate, pentru a trece prin toate treptele formale ale civilizației printr'o lentă gestație... Depe buzele vibrante ale tânărului misionar cădeau, deci, vorbele catehismului reacționar al lui Eminescu, iar, în materie culturală, junimismul lua un caracter violent, pamfletar; niciodată n'am auzit rostindu-se cu mai multă ironie cuvintele de „libertate, egalitate, fraternitate“. Mi-a rămas până acum în urechi râsul oratorului cu acea integrală satisfacție de sine, ce încântă și cucerește :... libertate! egalitate! fraternitate! — ce lucruri vesele i se păreau profesorului nostru !... Dintr'însele el trăgea forța unei vervé neseccate, cu mirări, indignări, exploziuni de umor, cu un flux verbal uimitor, și cu doi ochi vioi sclipind irezistibil; misonismul oratorului nu ne împăca cu ideile revoluției franceze; bucuros, ne-ar fi întors la Alexandru cel Bun, pe vremea pârcălabilor și a plăeșilor... Suveranitatea poporului i se părea una din minciunile democrației; ca Stendhal, ar fi preferat să facă curte lui Guizot decât servitorului lui: la 1906, Guizot era Petre Carp, bărbat cunoscut prin democratism !

6. Ne mai rămâne acum să fixăm și atmosfera universitară, în care a început să se desfășoare acțiunea animatorului sămănătorist. Situația nu era nici limpede, nici câștigată, deoarece în fața iconoclastului, vechii idoli se solidarizase; și, deși simpatizându-l puțin pe fostul său elev, Hasdeu trecuse totuș de partea lui Tocilescu. Nu se punea chestia pe oameni și pe merite personale; o generație întreagă a științii române, simțindu-se sguduită din temelii, era firesc să facă un front comun și cum prin scris s'ar fi luptat cu arme inegale, bătrânii au preferat defensiva din meterezele situațiilor oficiale. Universitatea era, astfel, un fort bine întărit, din care Tocilescu, în deosebi, exercita o influență reală asupra studențimii, nu prin valoarea îndoelnică a științii, ci prin acțiunea sa naționalistă, prin excursiuni organizate în stil mare și, mai ales, printr'un sistem de favoritism ce, trecând dincolo de cadrele universitare, intra și în domeniul privat. Prin 1900 studenții mai înaintați erau încă de partea lui Tocilescu; noi am fost prima serie a soldaților anonimi ai luptei spirituale a d-lui Iorga, și, deși nu aveam nici un fel de contact cu profesorul nostru, lucram după puteri pentru răspândirea noiei învățături. Față de masa nesigură a ascultătorilor, apostolul avea însă o atitudine mai mult agresivă: nu numai nu ne ademenia pe calea seducției

personale sau a unei pomeni universitare, dar, dimpotrivă, întrebuița arma ironiei și a inductivei; impresionabil și bănuitor, el împingea nervozitatea până la jicnire. Fără să presimtă simpatiile noilor veniți, crezându-se înconjurat numai de ostilitate, cerea o liniște sepulcrală; orice șoptă i se părea un comentariu, orice foșnet de hârtie îl irita; nimeni nu putea intra mai târziu în sală iar, odată intrat, nimănui nu-i era îngăduit decât să asculte sau să ia note; față de orice alte preocupări el avea izbucnirea Nazarineanului față de zarafii din templu. Pentru a zugrăvi atmosfera exactă a acestor cursuri, voi povesti o întâmplare ce o rezumă printr'un relief puternic.

În cursul unor lecții asupra barbarilor, pânza uimitoare a cuvântării cădea cântăreț și monoton, când, deschizându-se brusc ușa sălii, intră un om, de o oarecare maturitate, roșcat, cu ochelari groși, pe care, deși nu era un student, profesorul îl primi ca pe un oaspe nepoftit. Omul salută și se îndreptă spre bănci. Făcându-i-se loc, își scoase tacticos paltonul, se așeză comod, privi circular și curios prin ochelarii de bagă, întinse o foaie de hârtie, ascuți un creion — totul în mișcări încete fără să observe încordarea din jur. Privindu-l emoționați, așteptam un dezastru; din însuflețirea vorbei, presimțeam

iritarea crescândă a profesorului; și, în adevăr, intrând în labirintul unei fraze interminabile, pe când desvolta în volute metodice definiția barbarilor; „barbari sunt acei care... barbari sunt acei care“, — după opt definiții, rostite pe un ton tot mai iritat, d. Iorga culmină prin o nouă definiție; „barbari sunt acei care, venind la un curs, nu știu păstra cuviința necesară“. Cași cum n'ar fi auzit, oaspele își scoase liniștit din buzunar un sul de ziare, din care desfăcu unul cu un foșnet ce, în tăcerea emoționată a tuturor, luă proporții uriașe; citi câteva rânduri, îl împături apoi din nou. Situația era încordată. În debitul său volubil, profesorul intercală din nou: „previn pe domnul din capul băncii a patra din dreapta că, de nu-l interesează ceeace spun eu, n'are decât să iasă din sală“. Omul nu auzise nici de data aceasta; examinând sala îndelung, voi să intre în conversație cu un vecin, se răsuci, se uită pe geam și apoi se puse să scrie. Situația începea să devină acum tragică și, în adevăr, dintr'o săritură, d. Iorga se repezi depe catedră și, în salturi, căzu amenințător peste musafirul rămas calm și indiferent. Câțiva studenți săriră în jurul omului care, punându-și flegmatic ochelarii, privi mirat la mulțimea ce-l înconjura. Taina se desleagă îndată: fără să știe de altfel românește, străinul era un ziarist din Viena, ce se pregătia să trimită o

corespondență despre Universitatea din București. *Was für ein Land!* exclamă el, crucindu-se după sfârșitul cursului, când înțelese ce se întâmplase.

Bănuiala, în care ne ținea d. Iorga, s'a risipit odată cu afirmarea succesului definitiv; studențimea avea să devină garda lui credincioasă și răsfățată, matcă a „partidului naționalist“, care, trecând mai târziu prin faza „secăturii entuziaste“, a lunecat încetul cu încetul mai întâi într'o indiferență deplină și apoi revenind la indiferența relativă de azi.

7. A trecut un sfert de veac de atunci... Urând politica și repetând mereu refrenul „eu care nu voi fi niciodată deputat în țara asta“, d. Iorga a ajuns nu numai deputat ci și șeful unui partid de guvernământ; naționalist excesiv și paradoxal, până la exterminare, tradiționalist prin cultură și educație, revoluționar prin temperament și talent oratoric, nu însă în sensul ideilor socialiste ci în sensul unei reacțiuni ce ne ar duce la o viață patriarhală, junimist prin negație și prin doctrina unui progres real în ca rele noastre etnice, admirator al culturii, ordinii, științii germane și susținătorul germanismului în Universitate, mare dușman al spiritului și „corupției“ franceze — d. Iorga a străbătut o

evoluție surprinzătoare; în serviciul ideilor contrare, pune însă acelaș temperament aprins, irascibil, pasionat, care l-a prefăcut, dintr'un istoric cu o largă cunoaștere a lucrurilor moarte, într'un pamfletar variabil în tot ce este materie vie, capabilă de a trezi un sentiment.

V

Ambianța universitară : T. Maiorescu

Maiorescu a impus epocii nu atât prin noutatea cugetării, nici prin hărnicia investigației, întrucât epicureismul intelectual era unul din aspectele acestui olimpian, ci prin seninătatea și cumpătarea cugetării, prin ascendentul moral și prin incomparabilul talent de a săpa în marmura cuvintelor ca un statuar antic ; a mai impus prin armonia definitivă ce se desprindea din întreaga lui personalitate, prin adaptarea gestului la gând, a vieții practice la teorie, prin euritmia formei și a fondului, prin incizivitate și seninătate ; a mai impus și prin optimismul voluntar al oamenilor superiori, clădit pe fundament de pesimism, nu optimismul nătângilor ce se încordează spre bunurile aparente ale vieții, ci optimismul omului speculativ ce a dat la o parte vâlul Maei, scrutând insondabilul tragic al destinului omenesc. Nu e om superior

fără această viziune pesimistă ; dar nu e om mare și folositor, care să nu se reculeagă la timp din amețeala vidului, pentru a-și afirma voința de a fi și de a dura în fața neantului și caducității universale. Pilda unui astfel de optimism ne-a dat-o Maiorescu, întrucât pe temelia unei dezabuzări totale, a ridicat afirmația principială a adevărului și binelui. Pe un altul, pesimismul l-ar fi aruncat în sterilitate și negație ; cunoscând și una și alta, Maiorescu a fost însă și un constructiv, întrupând teoretic și practic triumful principiului moral, singura pârghie a acestui pământ, ce-l reține de a se prăbuși în neant și tină.

În afară de atmosfera morală, și sub raportul literar, opera lui Maiorescu a avut o influență însemnată în formația spiritului meu critic, ce durează și acum în unele privinți. Dacă ideile mele politice și culturale au evoluat în sensul liberalismului și *Istoria civilizației române moderne* reprezintă, în realitate, critica ideologiei junimiste în materie de filozofie socială, atitudinea mea critică se reclamă de la linia maioresciană, cu toate adaosurile impuse de evoluția fenomenului estetic. Cititor pasionat al *Criticelor* lui încă de pe băncile școlii, acum de curând, silit de îndatoriri profesionale, le-am recitat cu o plăcere intactă și

pentru atitudinea lor pur estetică, dar, mai ales, pentru acea înaltă stăpânire de sine, acel echilibru al expresiei, acea dezinteresare speculativă ce i-au conservat o prospețime aproape unică, în deosebire de retorica pasională atât de învechită a lui C. Dobrogeanu-Gherea. În astfel de condiții de formație spirituală, se înțelege dela sine sporul de prestigiu, pe care-l câștiga Maiorescu asupra noastră prin acțiunea cursurilor sale universitare, cu dicțiunea lui impecabilă, susținută de o gesticulație expresivă, cu fluidul autorității desprins din armonia întregii lui ființe morale și fizice. Oratoria lui conținea, negreșit, și un element teatral, un element arhitectural prin dispoziția ordonată și migălos studiată, în care se desfășura: pe ultima bătae a ceasului din peretele din față cădea și ultima vorbă a oratorului cu grația unei volute perfect încheiate dar și cu satisfacția unei demonstrații perfect reușite, fără deviația unei miimi de secundă. Din lucruri vechi, expuse cu o forță de sugestie mereu înoită, Maiorescu scotea efecte înprospătate. Mi-aduc aminte, de pildă, de impresia trezită de expunerea, încheiată pe ultima bătae a ceasului, a cazului de televiziune, nu numai în spațiu ci și în timp, povestit în *Dichtung und Wahrheit*, în care, mergând călare spre satul Fredericei, tânărul Goethe s'a văzut venind din față, tot călare, bătrân, în haine de consilier aulic,

aşa cum avea să fie peste vreo patruzeci de ani. Sub impresia încă, nu numai a acestei proiectări mintale în timp ci şi a artei cu care fusese pusă în valoare de talentul oratorului, pe sub castanii înfloriţi din faţa Universităţii, am răsfoit *Săptămâna*, apărută chiar atunci, în care, în seria de *Amintiri de la Junimea*, povestindu-şi impresiile dela conferinţele ţinute de junimişti în aula Universităţii din Iaşi, cu vreo treizeci de ani în urmă, Panu pomenia, îndeosebi, de emoţia produsă asupra publicului de finalul unei conferinţe a lui Maiorescu, în care oratorul evocase patetic cazul de televiziune a lui Goethe pe drumul către Sesenheim: — după atâţia ani, marele orator scotea, aşa dar, efecte proaspete din aceleaşi exemple expuse cu o artă ce dădea impresia improvizaţiei.

Timiditatea mea înăscută, ca şi atitudinea raţionalizată apoi, ce mă abătea încă de pe atunci dela orice raporturi în planuri inegale, au împiedicat ca admiraţia mea pentru Maiorescu să ia formele tangibile de aderenţă ale unui discipol; n'am frecventat, prin urmare, ca student şedinţele lui literare şi, mai târziu, când publicistica mea critică a început să se desfăşoare în orbită de influenţă junimistă, n'am avut cu dânsul decât intermitente relaţiuni, dictate de obligaţii profesionale, din care nu voi fixa aici decât un singur moment. Prin 1904, la un congres de profesori de

limbi clasice, însărcinat cu elaborarea unui raport asupra pronunțării limbii latine, m'am prezentat cu un memoriu destul de desvoltat, în care, pe baze pur științifice, ceream rectificarea ei în școalele noastre după indicațiile cercetărilor filologice. Prezidând congresul, în asistența ministrului Haret, Maiorescu m'a lăsat numai vreun sfert de ceas să-mi expun teoriile, pentru a mă întrerupe apoi, brusc, printr'o scurtă cuvântare, în care indiferent de temeinicia argumentării științifice, mă combătea aprioric pe motive de ordin național și pedagogic. Deși experiența de mai târziu m'a convins că avea dreptate, procedeul mi s'a părut, totuș, inelegant și incompatibil cu un for întrucâtva științific, și i s'a părut, probabil, și lui Haret, deoarece s'a oferit să-mi publice lucrarea pe seama Ministerului. Pusă apoi la vot, propunerea lui Maiorescu de a rămâne la vechea pronunțare a fost primită prin aclamație. La apariția cărții mele, am crezut de cuviință să adaog o prefață, în care, povestind faptele petrecute la congres, nu fără vioiciune subliniam incongruitatea sistemului de vot aplicat chestiunilor științifice indiscutabile. Câteva săptămâni după aceea, un prieten comunicându-mi dorința lui Maiorescu de a mă vedea, trecui pe la dânsul într'o duminică dimineață. Cu afabilitatea lui reliefată de gesturi expresive ce înghețau totuș, bătrânul mă invită în bibliotecă, oferin-

du-mi un loc în dreapta lui, în timp ce eu mă așezai, din întâmplare, în stânga. Reluându-și pe îndelete argumentația de la congres, când voii să replic, gestul categoric al mâinei lui îmi reteză încercarea timidă, de altfel, pentru a face loc unui prestigios monolog de peste un ceas, plin de considerații varii asupra actualității politice și literare, din care mi-a rămas cu deosebire în amintire satisfacția lui față de destinele junimismului, scoasă din faptul că toți istoricii noștri — I. Bogdan, N. Iorga, D. Onciul — erau junimiști; orice încercare de a participa câtuș de puțin în țesătura acestui monolog prelungit peste oportunitatea momentului se isbia de acelaș gest de laminare categorică a bătrânului. Fără să fi rostit un cuvânt, am plecat, astfel, condus de aceeași gesticulație de politeță neaderentă cu o atitudine destul de exclusivă. Întâlnind în stradă pe prietenul comun ce venia tocmai atunci la Maiorescu, i-am exprimat indignarea față de o astfel de primire. Rămas o clipă nedumerit, prietenul mă întrebă apoi:

— În ce parte te-ai așezat?

— În stânga, răspunsei mirat de o astfel de întrebare.

— D'apoi bine, dumneata nu știi nici până acum că Maiorescu nu aude deloc cu urechea stângă?

Am răs; atitudinea avea o explicație: pentru a-și ascunde infirmitatea, din sentimentul

demnității de a se arăta întreg, bătrânul preferase, astfel, să vorbească singur timp de un ceas.

Privită dela atâta distanță și nu numai în cadre literare, personalitatea lui Maiorescu apare mare fără să fi fost totuș mai mare decât generația lui, întrupând-o în ce a avut ea mai nobil dar nedepășind-o, — după cum s'a dovedit, la urmă, în problema atitudinii țării noastre față de conflagrația universală, în care n'a înțeles chemarea vremurilor noi, din fatalitatea legii ce face din oamenii cei mai bine organizați sclavii timpului și prejudecăților lui. Bătrânețea nu mai poate elabora concepte noi și nu se mai poate adapta împrejurărilor schimbate; oprindu-se la formulele tinereții, le cizelează tot mai mult în medalii definitive. Maiorescu a rămas deci credincios alianței, pe care o preconizase el mai întâi în *Deutsche Revue* și pe care o întărise în unica lui guvernare; în zguduirea totală, a preferat să-și împingă consecvența politică până la robirea unei treimi din neamul românesc, nu dintr'o inferioritate intelectuală sau dintr'un mai mic patriotism, ci din faptul de a nu fi fost decât un tip reprezentativ al timpului său. Oamenii războiului au fost poate mai puțin înzestrați sufletește decât oamenii generației trecute, deoarece în zadar am căuta printre dânșii armonia și se-

ninătatea personalității lui Maiorescu sau vi-
goarea intelectuală a lui P. P. Carp ; de nu le
vom găsi nici talentul, nici caracterul, le vom
găsi însă pecetea vremurilor noi : intuiția pro-
blemelor vitale puse neamului nostru sub
auspicii cu totul neprevăzute ; le vom găsi un
suflet la înălțimea jertfelor imense ce ni se
cereau, o concepție largă și o îndrăsneală
fără de care nu se poate face nimic mare.
Cum acest glas al vremii nu l-a auzit aproape
nimeni din generația trecută, se poate deduce
că în marele convulsii sociale ce schimbă fața
omenirii, bătrânețea nu e numai nefolositoare
ci și primejdioasă — fatalitate organică, neo-
colită nici de inteligența olimpică a lui Maio-
rescu. Peste figura lui senină se va așterne,
așa dar, umbra vremurilor noi, pe care nu
le-a înțeles și la înfăptuirea cărora n'a lu-
crat.

VI

Ambianța universitară : Pompiliu Eliade.

Cu toate conferințele sale literare de la Ateneu, cu toate foiletoanele critice din *l'Indépendance roumaine*, adunate apoi în trei volume, cariera literară a lui Pompiliu Eliade a fost zugrumată chiar în începuturile sale prin atacurile d-lui N. Iorga și acțiunea *Sămănătorului*; în conștiința noastră de studenți pasionați de literatură, procesul fusese repede lichidat, și prin prestigiul, de care se bucură d. Iorga printre noi, și prin abilitatea cu care găsisse punctele slabe ale armurii rivalului său scos din luptă după primele lovituri. Pe Eliade l-am cunoscut la Universitate într'o împrejurare ce merită să fie povestită ; având ca student de la filologie clasică obligația de a-mi alege materia de un an a unui curs de la filologia modernă, am optat pentru literatura franceză. Descins în sală la sfârșitul orei de curs, am dat peste Eliade tocmai

în momentul în care împărția subiectele de seminar și, după ce a isprăvit, m'am apropiat și eu cu un inexplicabil zâmbet de pince-sans-rire.

— Domnul? făcu Eliade prietenos.

— Am venit și eu după partiție.

El bolovăni ochii la mine, neînțelegând:

— Ce dorește domnul?

— Rolul, replicai eu în aceeași atitudine susținută. Ca sfichiuit, Eliade sări de o palmă de pe catedră:

— Ce rol? ce partiție? Aici nu e la Operă, domnule; du-te la Sihleanu!

Apoi întorcându-se spre studenții strânși din pricina sgomotului:

— Cine e domnul? ce vrea domnul? ce e cu domnul?

Câțiva studenți și începură a face semne discrete de sbor de paseri, arătând, probabil, că nu trebuia să fi fost în toate mințile. Pășind atunci hotărît spre mine, Eliade apăsă:

— Dar, în definitiv, cum te numești dumneata, domnule, care te crezi aici la Operă și ceri partiție?

Cu acelaș inexplicabil zâmbet la un om timid, răspunsei:

— Lovinescu, strada Câmpineanu 33...

Cuvintele căzură calm, circumstanțiat, ca o provocare, peste omul fără reținere, care ar fi năvălit asupra mea, de n'ar fi intervenit studenții cu semne echivoce:

— Lăsați-l, domnule profesor, nu vedeți că...

Se decretase sminteala mea, așa că, în mijlocul panicei, am putut ieși liniștit din sală, renunțând, bine înțeles, de a mai urma cursul de literatură franceză... După vreo trei-patru ani, în care timp mi-am dat licența, mi-am luat capacitatea cu oarecare afirmare, am scos vreo două-trei cărți de specialitate, prin vara anului 1904, în dreptul unei vitrine la München, zării deodată lângă mine pe Eliade cu soția sa. Instinctiv, făcui un pas în lături și-l salutai. Eliade se apropie prietenos de mine:

— Domnul e român?

— Da...

— Cum se numește domnul?

Cu moartea'n suflet răspunsei:

— Lovinescu...

Ca transfigurat, ceremonios, Eliade se dădu și el un pas îndărăt, salută până'n pământ și cu o galanterie cunoscută tuturor pe vremea aceea se adresa soției sale:

— Madame Eliade, dă-mi voe să-ți prezint pe d. Lovinescu, cel mai bun fost student al meu, element strălucit al Universității noastre, care... care...

Inlemnit, n'am mai îndrăznit să fac vreo rectificare unei astfel de prezentări, încheind de atunci cu „fostul“ meu profesor o legătură destul de trainică, fără să fi știut vreodată

de uitase accidentul petrecut cu câțiva ani în urmă și prin ce confuziune voită sau întâmplătoare îmi atribuia acum merite ce nu-mi aparțineau.

Mic, legat, îndesat, împreună cu D. A. Teodoru, secretarul general al Ministerului de Instrucție din acea vreme, Pompiliu Eliade reprezintă pentru mine exemplul cel mai isbutit al Românului francizat, nu numai prin posedarea desăvârșită a limbii dar și prin asimilarea cel puțin exterioară a însușirilor rasei: elasticitatea trupului, mobilitatea excesivă a mișcărilor, vioiciunea inteligenței, volubilitatea elocuțiunii, — în care se străvedea, totuș, o vădită superficialitate... Pe suplețea inteligenței și elocinței lui, prin cultul exagerat al lui Brunetière, fostul său profesor de la Normală, se altoise o retorică, — intolerabilă și la Brunetière și cu atât mai mult la elevul său, — făcută din artificiu de cugetare și de dialectică, din spirit excesiv de sistematizare, din tricotomii laborioase și pedante, după cum, prin alte influențe, se altoise și o specie de prețiozitate și manierism, ce-l făcuse să afirme la o conferință de zece Mai că „e fiul unei mame cu șapte ani mai tânără decât dânsul“ (voind să spună că s'a născut cu șapte ani înaintea proclamării regatului), după cum se altoise și un fel de galanterie față de femei, prezentă mai ales în foiletoanele lui,

în intenția, lăudabilă de altfel, de a ademeni societatea franțuzită la literatura română. N. Orășanu și apoi d. N. Iorga au putut, astfel, destul de ușor prinde punctul slab al acestei retorice galante și artificioase și distruge în germen o carieră literară pornită rău: numai în anii ultimi ai vieții sale, Eliade învățase să lucreze prob, fără ghirlânzi de efecte stilistice, așa că volumele asupra istoriei române contemporane constituie un sold real al activității sale. — Ca om, un temperament vioi, expansiv, cordial, prietenos, învăluitor prin volubilitate și extremă sociabilitate, dornic de relații înalte, puțin cunoscător al literaturii române, de un gust estetic incert, dar, odată fixat din convingere sau din sugestia ei asupra unei opere, cu posibilități de analiză și comentarii mai mari ca ale oricui, bine intenționat la Teatrul Național, și chiar pornit cu entuziasm de a descoperi talente necunoscute.

„Mergând la moșie în Buzău, îmi povestea el odată, am luat cu mine un maldăr de piese; într'o seară de insomnie pun mâna la întâmplare pe un manuscris, piesa unui tânăr debutant. Citesc o scenă, două, șapte, un act, îmi place; citesc actul al doilea, încep să plâng de emoție; citesc și actul al treilea; mă aflu în fața unei capodopere! Fără a mă mai stăpâni, trec alături în odaia nevastei mele:

— Madame Eliade, îi strig, sculând-o din somn, citește, te rog, piesa aceasta și spune-mi ce crezi.

Madame Eliade citește un act și-i place; la actul al doilea plânge, iar la al treilea recunoaște că e o capodoperă. Dar de ne înșelam amândoi, ca oameni culți ce suntem, și piesa nu va fi pe gustul publicului mare?

O idee îmi înlătură nedumerirea; publicul mare nu putea fi mai nimerit reprezentat decât prin soacră-mea, femei fără cultură, dar de bun simț.

— Ce zici, madame Eliade?

— Te-ai gândit bine, Pompiliu.

Zis și făcut; am sculat, după vorbă, în puterea nopții pe soacră-mea și i-am dat să citească piesa. Actul întâiu i-a plăcut, la actul al doilea a plâns; la al treilea a declarat că e nu se poate mai frumoasă. Ciclul experienței era încheiat. Notează, așa dar, că încep stagiunea cu o capodoperă“...

Plecând la Paris înainte de deschiderea stagiunii, n'am asistat la reprezentarea *Ultimului Vlăstar* (de el era vorba) al domnului N. Pandele, — dar nici critica, nici publicul n'a ratificat entuziasmul întregii familii Eliade. Entuziasmul trebuia însă notat ca un lucru meritos și din el a pornit mai târziu întreaga carieră a d-lui Victor Eftimiu...

În ce mă privește, legăturile mele cu Eliade

au fost până la capăt cordiale; la orice prilej el își exprima cu obișnuita lui volubilitate stima pentru criticele mele și, mai ales, pentru volumele franțuzești. Acum de curând, un prieten mi-a afirmat însă că din fondul unei anticării, provenit din vânzarea bibliotecii lui Eliade, și-a procurat toate volumele mele cu dedicație, — netăiate.

VII

Ambianța Universitară : 1. Tudor Cercel. — 2. P. Cerna.

1. În timpul celor patru ani de studenție la București relațiile mele de camaraderie literară, de altfel ca ori și care relații, au fost atât de neînsemnate, în cât nici n'aș pomeni de ele, de nu mi-ar fi dat întâmplarea în Tudor Cercel un prieten rar. Teodor Andreescu, pe numele lui adevărat, se ridicase din oameni de rând, dintr'un sat din Județul Ilfov, Popești-Vasilați de sus sau de jos, loc de cultura a tutunului și a tuberculozei de pe moșia bătrânului boer genealogist Ștefan Greceanu; trecut prin seminariul Nifon, dar renunțând la popie, se înscriesese odată cu mine la filologia clasică. Bine legat, poate prea scrobit pentru originea lui rurală, cu ochi albaștri, cu un moț de păr rebel în creștet, cu o cărare și mai rebelă dar laborios menținută, cărturar și mai ales bun latinist, dar sfios, sălbatic chiar, inegal în raporturi, prepuelnic sau prea în-

crezător, entuziast sau abătut, repezit la vorbă, deși încâlcit într'o expresie îngreuiată de o ușoară dungă de salivă la colțul gurii. Înțelegându-se din prima clipă de întâlnire, timiditatea și mândria noastră s'au îngemânat în nenumărate ceasuri petrecute împreună în interminabile primblări periferice. În încercările lui am recunoscut de la început un umor firesc, darul observației, intuiția vieții de la țară, cași a celei de mahala, așa că învățătorul, contabilul dela moară, mica burghezie rurală au pierdut în el un povestitor autentic. Câteva schițe savuroase publicate în *Sămănătorul* și prețuite de d. Iorga i-au întredeschis numai ușa literaturii bietului Cercel, în care inegalitatea de caracter începuse să evalueze spre spaimă de sine. Locuia într'o uliță din jurul Palatului Justiției, la o femeie cu mulți prieteni, ce i se părea că-l caută să-l omoare; de cum vedea umbre pe la geamuri, venia gâfâind la mine, în puterea nopții, în irupțiuni ce mă impresionau cu atât mai mult cu cât întâmplarea făcuse să dau și în casă peste o tragedie similară, deși mai aproape de desnodământ. Mutat de curând în strada Scaune, în prima noapte mă trezisem în suspine înfundate, venite din odaia de alături, întretăiate de aprigi jălării: „hoții vor să mă omoare“ ...„canaliile vor să mă otrăvească“... A doua zi am aflat că alături locuia un colonel pensionar, cunoscut de toți prin faptul că-și

închisese ordonanța în pivniță și nu-i dăduse să mănânce vreo două săptămâni; scos din armată, boala lui degenerase într'o furioasă manie a persecuției. Cum își închipuia că toți vor să-l otrăvească, nu mai mânca în restaurante ci se aproviziona cu iaurt și cornuri dela oltenii de pe stradă, iar când i se părea că recunoaște pe vreunul, începea să țipe că fusese pus de dușmani să-l otrăvească. Spaima bietului Cercel se multiplica, așa dar, în sensibilitatea mea prin mania persecuției cu forme mult mai grave a vecinului; presimțeam, astfel, o tragedie apropiată, care nici n'a întârziat. Nu le rămânea prietenilor decât să-l interneze într'o casă de sănătate. Sub pretextul unor inscripții latinești de pe niște pietre găsite de curând și care nu putuse fi încă descifrate, într'o bună zi a fost urcat în trăsură și internat în ospiciul doctorului Suțu, unde, de altfel, n'a stat de cât vreo două-trei luni. Ce frumoase scrisori îmi trimitea de acolo, notând cu umor și cu spirit de observație maniile nebunilor, ce jucau pe miliarde sau se credeau cuceritorii lumii, și ce fericite și grațioase comparații culese din antichitatea clasică se împletiau în realismul descripțiilor lui!... Insănătoșit curând, și-a reluat îndeletnicirile; închipuindu-și însă că toată lumea îi cunoștea nenorocirea, se închisese și mai mult într'însul, ros și de o nedumerire, pe care mi-a încredințat-o într'o seară, pe când ne primblam

prin Cișmigiu. „Când am intrat în ospiciul doctorului Suțu, îmi spuse el, nu știam unde mă aflu. Am dat peste un bătrân cu o barbă mare, murdărită de tutun, putredă parcă, cu un mozolit nesuferit de gingii pustii. Bătrânul stăruia să mă descoase de ocupații, de părinți și cum nu înțelegeam ce vrea dela mine cu atâtea întrebări, în iritarea în care eram, i-am repezit un picior în pânțece, strigându-i: „La Palestina, jidane!“... Bătrânul nu s'a supărat ci m'a încredințat cu blândețe unor oameni de serviciu; abia mai târziu mi s'a spus că mă aflasem în fața doctorului Suțu. Supus la regimul bromurii, m'am restabilit pe încetul și, după câteva luni, la plecare, am fost invitat din nou în cabinetul doctorului, care, după ce mi-a vorbit și acum omenește, deodată, din senin, mi-a tras două palme de am văzut stele verzi“. Clătinând din cap, nedumerit, Cercel se întreba: „Să fi voit să se răsbune pe piciorul ce i l-am svârlit în pânțece la intrarea mea în ospiciu, ori a voit numai să-mi constate starea nervoasă? N'am replicat, firește, și am fost lăsat, astfel, să ies din ospiciu“.

Plecarea mea la Paris m'a făcut să-i pierd câțiva ani urma; abia târziu, la întoarcere, am aflat că s'a însurat, că și-a reluat vechile lui preocupări, făcându-se popă într'un sat din vecinătatea Bucureștilor, dar că, nu mult după aceia, în condițiuni ce mi-au rămas ne-

cunoscute, s'a sfârșit tot nebun, prin biruința demonului eredității alcolice, ce se lupta de atâta timp într'însul, în flacările vizibile ale unei neliniști sufletești, în râsul convulsiv, în spaima privirilor blânde, în mizantropie ca și în entuziasmul lui pueril... Bietul Cercel! Din acești ani atât de idilici sau idilizați, din această primăvară a vieții îmbalsamată pentru oricine, dar sumbră pentru mine, fulgerată de presimțiri funebre și atât de stingheră, imaginea lui mi-a rămas tot atât de vie și prin dragoste dar și prin tragedie; căci niciodată nu mi-a fost dat să văd mai deaproape forțele răului scurmând obscur în lumină, în afecție, implacabil, și fără putința ajutorului. Ani după aceea, fantoma lui m'a urmărit cu o realitate, pe care n'am mai simțit-o față de nimeni. Odată, într'o iarnă hăuitoare, poposind în hotelul aproape pustiu Carol de la Constanța, înainte de a adormi, Cincinat Pavelescu deschise ușa ce ne despărția ca să-mi spună: „Și, ori cum, pentru orice împrejurare, să știi că sunt alături și la nevoie poți să mă chemi ca să stăm de vorbă.“ — „Pentru ce împrejurare?“ făcui ridicându-mă brusc din pat. — „Apoi eu nu ți-am spus-o ca să te sperii“, replică el. — „Nu e cazul de speriat, dar aș vrea să știu de ce e vorba.“ — „Știi, întâmplarea aia cu... ăla... dar ai aerul că nu știi?“ — „Nu știu nimic.“ — „Atunci e mai bine să nu-ți spun.“ — „E prea târziu.“ —

— „Imi pare rău, dar credeam că știi și te-ar fi putut impresiona.“ — „Ce?“ — „Negustorul ăla de grâne care s'a sinucis în camera asta acum câteva zile.“ — „Cum? s'a sinucis un om în camera asta?“ făcui sărind drept în mijlocul odăiei. Deși fusese numai o farsă, toate străduințele poetului nu mi-au mai putut da liniștea și siguranța. Am stat, astfel, de veghe, în mugetul mării, în scârțâitul ușilor și al ferestrelor, în suflarea vântului prin coridoarele pustii. Și în noaptea aceia hohotitoare, imaginea jalnică a bietului Cercel mi-a apărut, nu știu de ce, cu o intensitate atât de stăruitoare, încât, aprinzând lumina, am scris câteva pagini de evocare, publicate apoi undeva dar pierdute azi, în care cred că i-am fixat sufletul în tiparul fierbinte al unor cuvinte pline de toate spaimile ceasului de insomnie.

2. Deși relativ contemporani la Universitate, legăturile mele cu P. Cerna au avut un caracter sporadic, strict studentesc și, în nici un caz, n'au luat forma intimității. Mic, în-desat, cu aparență de sănătate, deși cu plă-mânii ciuruți încă de pe atunci, cu umerii obrajilor înfloriți și cu trupul gâlgâind de hemoptizii, vioi, inteligent, cu ochii de mărgele albastre, mobile, Cerna purta în mersul lui trepidant nevoia frenetică a risipirii vieții;

afrodiziac, rostogolindu-se prin sângele tânăr, bacilul dădea o apetență erotică acestei febre active; tenacea floare a ginestrei evocată de dânsul, spinteca lava Vezuviului, spre a se legăna în văzduh, cântându-și bucuria de a fi, de a se încălzi la soare, de a iubi, spânzurată deasupra gurii vulcanului asasin. Nu știu dacă moartea timpurie n'a adăugat o impresie postumă, dar ea mi se pare astăzi crescută în însăși imaginea poetului din epoca tinereții lui febrile. Pe ruina puterilor surde ce-l minau, el își trăia cu intensitate viața, fixând-o în strofe de lavă pasională. Li cunoșteam cu toții inspiratoare, pentru dragostea căreia ar fi voit să stângă stelele de pe cer, și să-i aducă forțele naturii domolite, la picioare, — dar mai știam că, după ora de extaz și de mistuire în para iubirii ideale, în salonul familial al logodnicei, pianistă de talent, la plecare, poetul se opria pentru restul nopții în camera fetei din casă, unde nu mai avea nevoie să stingă făcliile cerului, ci trebuia doar să micșoreze feștila lămpii; erotismul ce-i incendia vinele și imaginația disocia, astfel, nevoile spiritului de cele ale trupului...

Descoperit mai întâiu de d. N. Iorga și publicat în *Sămănătorul*, cules apoi de *Convorbiri literare* și, prin prețuirea lui Maiorescu, luat sub aripa ocrotitoare a *Junimii*, care mai știa încă acorda burse și pregăti cariere universitare, căzut, în sfârșit, victima freneziei admira-

tive a d-lui M. Dragomirescu, ce-și putea manifesta în libertate facultățile interpretative pe poeziile lui de „concepție“ și, mai ales, pe elocința și retorica lui pasională, — și în literatură ca și în dragoste, Cerna a fost pus de timpuriu în situația anevoioasă de a se strecura printre atâtea bunevoințe excesive și geloase de a-i face fericirea, de a evolua între inspiratoarea de la pian și fata din casă, adică între spiritualitatea lui Maiorescu și masa d-lui Dragomirescu, după cum, om delicat, i-a adus-o aminte, cu imputare, în fața trupului neînsuflețit. Intr'o poziție atât de dificilă, supusă la încercări și ispite greu de biruit, între lauda discretă cu perspective de carieră universitară sau masa cu fanfare iperbolice, rezistența caracterului poetului, despre a cărui metal n'am, dealtfel, informații precise, pare a fi biruit totuși, după cum am putut judeca din această scenă târzie, dintr'o seară de toamnă înaintată, în care, în sulul compact al unei cețe acide, abia am isbutit să descopăr, la colțul unei strade, în două stane de jale, pe d. I. Al. Brătescu-Voinești și pe d. I. Rădulescu-Pogoneanu, adică doi oameni mascați sub șapte nume. Cu figura descompusă, cu lacrimi reale, cu emoție în glas: „A murit Cerna la Lipsca“, avu tăria să-mi comunice d. Pogoneanu, pentru ca apoi, într'un avânt de sinceritate, să continue: „Ce talent! cel mai mare de la Eminescu! Dar nu numai atât:

ce om de caracter! ce dezinteresare! ce nobleță sufletească! Era o podoabă nu numai a literaturii noastre, ci a însăși umanității prin omenescul ce trăia într'însul". În clipa aceasta am înțeles că, în cercul *Junimii*, Cerna nu era prețuit numai ca poet ci, lucru mai rar, și iubit, lăsând impresia unui caracter, pe care alții i l-au negat chiar în fața mormântului.

VIII

Ambianța universitară: Vasile Pârvan.

Din atmosfera universitară a epocii, n'aș putea să nu desprind figura de copil îmbătrânit a lui Vasile Pârvan: mic, slab, rural prin înfățișare ca și prin origine, pe lângă dârză hărnicie, el s'a semnalat chiar dela început printr'o ambiție evidentă în încordarea și voința ei de putere; omul, pe a cărui cucerire o interprinsese și o și realizase, pe dubla cale a străduinții și a obedienții față de o vanitate ușor de cucerit, era d. N. Iorga, prin a cărui destin de nou Gulliver, după atâți alți discipoli ce nu-i ajungeau la subsoară, i-a venit rândul și lui Pârvan de a-i duce, abia ținându-se de dânsul, geanta plină de cărți, în zâmbetul ironic al trecătorilor Căei Victoria; în micul student scuturat de pe atunci de mișcări convulsive, nu bănuia rivalul de mai târziu, pe singurul om ce avea să-i țină piept în lumea științifică și să i se pună dea-

curmezișul combinațiilor universitare și academice.

Un inconformism sufletesc categoric ne-a precizat de la primele nostre întâlniri o poziție de ostilitate, tacită sau pe față, după împrejurări, păstrată, de altfel, fără întrerupere, intactă de nu și activă; inteligent, studios, dar, mai presus de orice, ambițios și orgolios până la dezumanizare, ipnotizat în voința exclusivă de a se afirma și ajunge, superior înarmat, așadar, în arena existenței, el se prezenta, în schimb, cu totul dezarmat în fața unui om lipsit de dorință de a poza sau parveni, desfăcut de prejudecăți academice, de un diletantism, care prin faptul independenței morale și materiale își putea permite o libertate de vorbă fără altă frână decât cea a bunului simț; dintr'un șir de ciocniri succesive, nu pot uita, cu deosebire, seara hotărâtoare, în care în spinii unei ironii facile, întrucât nu avea nimic de reclamat pentru sine, i s'a ulcerat și mai adânc, definitiv poate, sufletul lui deschis la toate deslănțuirile nesănătoase ale ogoliului, până ce, cu sila, luat pe sus în camera mea din Câmpineanu, a fost oferit jertfă statuetei lui Apolon de la Belvedere, spre a-i da o lecție de seninătate, de detașare, de obiectivitate spirituală, pe care cred că nu mi-a iertat-o niciodată; și dacă mai târziu, la apariția *Pașilor pe nisip*, m'am trezit

cu o virulentă critică venită de la Berlin, din partea prietenului său nedespărțit, d. Marin Simionescu-Râmniceanu, cu care se afla acolo, nu m'aș mira să fi fost la mijloc și o oarecare influență a lui Pârvan; oricum, întâlnindu-i apoi împreună, i-am văzut solidari în frontul unei păreri identice, — identitate, de altfel, activă și în multe alte privinți; atacurile lor îngemănate s'au lovit și de data aceasta în plasa flexibilă a unei atitudini cu atât mai rezistentă cu cât era mai dezinvoltă. În realitate, e numai o presupunere; cine cunoaște câtuși de puțin pedantismul formal și teutomania regal-imperial a d-lui Marin Simionescu-Râmniceanu, cu a căror experiență o editură a pierdut mai târziu multe milioane, nu are nevoie să-i adauge influența și ea regal-imperială a lui Pârvan pentru a admite că nu i-a plăcut în chip foarte firesc frivolitatea galică a *Pașilor pe nisip*, precum, în genere, întregul meu peisagiu sufletesc.

După câțiva ani de studiu la Berlin, întors în țară, cel dintâi omagiu al științii române în fața noului astru ce trebuia să-și descrie parabola carierii sale universitare, a fost moartea oportună și deferentă a lui Teohare Antonescu, profesorul de istorie antică dela Iași, ce-i deschidea drumul catedrei pentru care se preparase. Întâlnindu-l, l-am „felicitat” de conjunctura fericită a debutului său. M'a

întâmpinat însă un om desgustat de soartă... la Iași?... și la urmă de ar fi numit deadreptul, ar primi poate... dar așa, cum?... să se prezinte la un concurs pentru a fi examinat... de cine? de un A. D. Xenopol!... de un Petre Rășcanu!... și mai de cine încă? poate chiar de Gr. Tocilescu! a, nu! asta niciodată! Nu se putea umili. Cătai la el cu ochi măriți de admirație: rămas tot mic și simiesc, adus din spate, cu umerii obrazilor ieșiți,—el purta totuș pe față semnul neîndoios al biruitorilor, ambiția și credința în propriul său merit și destin; cu o teză de câteva zeci de pagini asupra negustorilor romani, privia ca o umilință prezentarea la un concurs universitar, pentru a fi examinat... de cine? de un A. D. Xenopol sau de un Gr. Tocilescu! Numai din disprețul cu care rostia aceste nume cu greutate în acea vreme se putea descifra linia unei cariere predestinate. Locurile, pe care le-a ocupat, le-a meritat, desigur, și le-a depășit, dar chiar de nu le-ar fi meritat, le-ar fi obținut, totuș, pentrucă le voia și pentrucă ajunge un act de voință masivă, exclusivă, cu subordonarea integralității resurselor spirituale, pentru a obține orice: femeie, avere, situație socială. Din experiența mea, o singură dată un om a voit, cu tot sacrificiul vieții sale, fără să fi isbutit, G. Aslan, descoperitorul *Educației prin sine însuș*. Il văd și acum prin dreptul Sorbonei, mic,

ros de mizeria fizică a rasei sale, cretinizat de învățătură și de voința morbidă de a ajunge la Universitate... Omul se arăta mulțumit de sine.. publica opuri filozofice la Alcan... avea perspective... in ascensiunea lui interioară îi trebuia doar o mai strictă supraveghere de sine și o disciplinare mai sistematică; se studia deci cu îngrijire pentru a-și cultiva atenția și voința. Din vorbă în vorbă, ajunși la cursul lui Séailles, m'a rugat să-l las în banca întâia pentru a lua note dar, de fapt, poate pentru a fi văzut de profesor, de la care avea de cerut ceva, vreo prefață sau vreun bilețel de recomandare pentru examinătorii din țară. Așezat comod cu un arsenal de caete și de creioane, s'a pus să scrie cu un zel ostentativ și aș fi uitat de dânsul, dacă, realitate sau iluzie, nu mi s'ar fi părut că aud un sgomot ritmic... Omul ce se supraveghea acum pe sine, după ce-și făcuse „educația prin sine însuș“, omul ce-și cultiva „atenția și voința“ dormia pur și simplu, într'un somn legănat de o respirație ritmică repede transformată într'un sforăit sgomotos. Contrastul era atât de strident încât, isbucnind într'un râs convulsiv, am trebuit să părăsesc sala de curs, lăsând pe omul sforăitor să-și educe mai departe „voința și atenția“. E drept că, deși atât de înarmat cu voință, Aslan nu și-a ajuns scopul, dar nu-i mai puțin adevărat că senatul universitar din Iași

l-a recomandat și numai încăpățânarea dârză a unui ministru i-a împiedecat numirea, după cum e tot atât de probabil, că, de nu muria prea tânăr, și-ar fi realizat voința. Cazul lui Aslan nu era desigur, cazul lui Pârvan, întrucât, pe când unul lupta cu umilința și cerșetoria morală, celalt lupta cu încrederea în sine și în dreptul său, cu un imperativ sufletesc, ce sfida dar și intimida... Pârvan reprezenta un exemplu pregnant de „pitiatism“, adică de obiectivare a voinții prin simpla forță de sugestie, de persuasiune, obiectivare capabilă de a se transforma în ordinea biologică în adevărate epidemii, cum e, de pildă, în cazul epidemiei isterice provocată de Charcot, prin suggestia teoriilor căruia Babinski a putut constata în 1889, numai la Broussais, și într'o singură sală, prezența a 26 de cazuri de isterie autentică, pe când, dela dispariția marelui psihiatru, nu s'a mai constatat niciunul în totalitatea spitalelor pariziene... La fel și Pârvan răspândia în jur voință fermă de a „ajunge“ și, cum catedra de la Iași nu-i convenia, din imperativul aceluiași pitiatism, celalt profesor de la București, Gr. Tocilescu, se oferi să se jertfească, murind, unei cariere ce trebuia scutită de greutățile începutului. Situația se limpezi, astfel, dintr'odată până a se rezolva în familie; în scurt, și cu mult înainte de a împlini treizeci de ani, Pârvan era profesor de istorie veche la Universitatea din

București, director al Muzeului de antichități și membru al Academiei Române. Consecutiv acestei ascensiuni fulgerătoare îmi amintesc de o lungă preumblare pe sub teii șoselei. Biruitor, masca lui glabră, cu gura amară se luminează de reflexe ironice; căta la mine, cu fluturarea unui zâmbet ce aștepta parcă o închinare de steag, care n'a venit însă. De nu-l mai puteam târî sub privirea olimpică a lui Apolon de la Belvedere, l-am pus totuș sub reflectorul unui paradox și, în loc de a-l exalta, l-am compătimit:

— Ai ajuns, așadar, — i-am spus eu — la Universitate, la Muzeu, la Academie, — și ce mai poți dori? Ministru, cred că nu, pentru că nu faci politică și e destul să mă uit la gura asta amară pentru a înțelege cât disprețuești astfel de situații. Cum ai ajuns însă la 26 de ani acolo unde cei mai mulți nu isbutesc să ajungă decât la 50 sau chiar la 60 de ani, ești de plâns, căci în ce stă fericirea omenească? În posesiune? Nu, — ci în lupta pentru posesiune, în așteptarea înfrigurată, în încordare, în emoțiile neprevăzutului, în înfrângeri parțiale și în biruinți reparatoare, într'un cuvânt în mișcare, devenire, luptă, pe care le ignorezi, întru cât ai ajuns dintr'odată. Nu cunoști ce e în-doiala de sine, precum nu cunoști ce e speranța. A ajunge înseamnă însă virtual a sfârși... Ai sfârșit! Ai murit deci de tânăr,

la douăzeci și șase de ani... Rugați-vă pentru dânsul, trecători... pentru tânărul Vasile Pârvan, din Iveștii Tecuciului, care, după ce n'a cunoscut alte bucurii decât frecventarea gentei lui Iorga, a *Tezaurului* lui Papiu Ilarian și a negustorilor romani, a sucombat în brațele Universității, ale Muzeului și ale Academiei...

Pârvan a zâmbit fals, nu fără a-i fi simțit în glas stingerea luminilor interioare ale unui orgoliu ce nu putea triumfa.

— Ești incorigibil, îmi spuse el, despărțindu-ne.

Paradoxul nu se potrivea, în realitate, ambiției și capacității lui cu mult mai mari; Pârvan nu era din plamada celor ce se mulțumesc să „ajungă” numai, ci a celor ce nu consideră situațiile dobândite decât ca puncte pe plecare pentru noi ascensiuni morale și materiale, desfășurând o activitate ce i-a și dat o influență și un prestigiu incontestabile. Numai în timpul neutralității, prestigiul lui s'a micșorat din pricina unei atitudini echi-voce; după căderea Bucureștilor, nu fără mirare, l-am știut totuși în Moldova, și în preajma Mărășeștilor, nu fără bucurie, l-am întâlnit în refugiul de la Odesa, în micul restaurant românesc, însoțit de tânăra lui soție, de la care aștepta un copil; de la un timp ne mai văzându-l și luând informații, am aflat că-i murise soția din naștere. Câteva săptămâni

după aceea, l-am întâlnit din nou, dar sub proecția unei lumini nebănuite. După ce-l crezusem totdeauna ros de pasiunea unică a ambiției de a deveni, în slujba căreia își închinase tot omenescul dintr'însul, aveam acum dinaintea mea o ființă descompusă trupește și sufletește, cu masca unei tragice suferinți. Pârvan era, așa dar, om ca fiecare din noi. Ambițiosul devastat de patimă cărturărească suferia deci prin inimă, prin slăbiciune omenească, prin spaima dinaintea morții. Am stat câteva clipe mână în mână, pentru întâiași dată apropiați fără să fi isbutit să-l fac să scoată un cuvânt din gura lui încleștată... Lacrimile îi curgeau pe obrazul brăzdat, lacrimi de adevărată și sfântă durere... Ce rezerve sufletești sunt în fiecare din noi!... După ani de conviețuire ne găsim, astfel, în fața necunoscutului... Pe fundul inimii sale, Pârvan nu avea numai ambiție ci și lacrimi de umanitate suferitoare...

Care a fost traectoria activității lui după război e în amintirea tuturor... Câțiva ani de viață mistică, de reculegere singuratică în urma marelui pierderi, de asceză și mai strictă în religia muncii, de tăcere sumbră, — și apoi, deodată, o epocă de recrudescență a expansiunii pitiatiste, de imperialism afirmat sub toate formele vieții. Ca tip fizic, reușise să-și facă din urâtenia lui simiescă capul lui

Voltaire, amar, sarcastic, impresionant pentru tinerii din jur, dintre care unii își lasă în jos și acum colțurile gurii pentru a-i reproduce masca de ironie batjocoritoare; îmbrăcat în negru ca un pastor protestant, el se avântase din chilia lui de benedictin laic, dintre tomurile *Corpului* de inscripții latine în apele perfide ale lumii, afirmând relații fructuoase cu plutocrați vanitoși și, mai ales, prietenii cu femei de lumea mare, prințese prin titlu, prin frumusețe și talent, dar devorate ca și dânsul de aceleași ambiții nemăsurate, de acelaș imperialism, oscilând între orgoliu și vanitate. Ca profesor, a urmat o epocă de reală autoritate asupra tinerimii, cu deosebire prin practica unei oratorii sugestive; nu l-am auzit niciodată, dar mi s'a spus că, înconjurat de o studențime numeroasă, de doamne de societate sensibile la modulațiile glasului și la plastica oratorică, absent, cu privirile departe, pierdute mistic într'un punct ireal, Pârvan ținea niște prelegeri, amestec de predică și de litanie, care, fără nevoia înțelegerii, produceau beatitudinea extazului și a comunicării spirituale. Ca om de știință, a urmat o epocă creatoare, de punere în valoare a unor materiale strânse probabil mai din înainte, în opere de proporții impunătoare, cum e *Gettica* de pildă; apoi o exuberanță de relațiuni intelectuale peste hotarele țării, prin organizarea Școalei de la Roma și

prin comunicări făcute la Londra, la Paris, la Roma... Și când vânturile băteau atât de prielnic în pânzele unei vieți ce se inserase în ritmul vieții științifice europene, iată și fiurul de nisip al lui Pascal și mucenicul ambiției de a ști și de a ajunge a încremenit, creștinește, pe masa ce ne așteaptă pe toți...

Nemulțumiți numai cu activitatea lui științifică și mai ales cu organizația ei, unii din ucenicii lui și alți câțiva mistici de după războiu, ortodoxi sau nu, au încercat să găsească în Pârvan un reazim ideologic, văzând în el un filozof și un mare scriitor. N'aș voi să mă rostesc asupra misticei lui Pârvan, întrucât lipsa de aderență față de o astfel de atitudine sufletească nu-mi lasă minimul de simpatie, de care e nevoie pentru a fi judecător util și imparțial; cât despre cugetarea lui filozofică, ea este o simplă banalitate mascată sub o insuportabilă grandilocvență stilistică. *Formele istorice* și *Memoriale* reprezintă, de fapt, modele intolerabile de patetism verbal, de beție de cuvinte, locurile comune ale reflecției asupra vieții, învăluite într'o frazeologie bombastică, cu aere inspirate și mistice, ce puteau impresiona pe doamnele și pe tinerii din jurul catedrei lui, dar nu rezistă unei elementare analize a bunului simț.

IX

Debutul meu în critică la Epoca d-lui Pisanî.

Pentru a exista cu adevărat, spiritul critic are nevoie de un exercițiu public; acțiunea lui vorbită trebuie să se transforme într'o acțiune scrisă și fatal tipărită. Dacă prima mea încercare critică se poate fixa în interpretarea *Scrisorii a treia* atât de sever censurată de „bunul Miron“, cele dintâi articole (despre *Povestirile* lui Sadoveanu), au apărut în 1904 în foiletonul ziarului *Epoca*, unde s'au continuat apoi vreo doi ani fără întrerupere.

Publicația, care oferă unui tânăr posibilitatea debutului, mai ales într'un domeniu ce implică și o acoperire morală, ar trebui să trezească în amintire o simpatie recunoscătoare, absentă totuși în cazul de față prin faptul că nu e de ajuns să dai ci trebuie să știi și da. Nu țin minte prin ce împrejurare precisă am ajuns în redacția *Epocai*, dar orientarea mea sufletească, ferm junimistă, formată în

paginile *Convorbirilor*, sub autoritatea spirituală a lui Maiorescu și în atmosfera morală a lui Carp și a oamenilor ce-l înconjurau, făcea din *Epoca* un punct firesc de convergență a ambițiilor mele literare, înainte de a se fi îndreptat bineînțeles spre *Convorbiri*. De mă încerc să fixez în câteva rânduri atmosfera, nu de ostilitate ci de indiferență, pe care am găsit-o acolo, n'o fac dintr'un sentiment de răzbunare ci de împospătare a unei umilinți, suportată într'o epocă de fremătătoare sensibilitate, din experimentarea căreia am scos apoi o atitudine și un criteriu : în îngăduința aproape universală cu care primesc pe oricine, în răbdarea cu care ascult orice, în participarea sufletească la activitatea literară a oricui vine la mine, disting gălgâitul picăturilor unei răni ce sângerează și acum după un sfert de veac și tot ce n'am găsit eu în clipa în adevăr hotărîtoare a ecloziunii murgurului suflesc, vreau să găsească alții la mine, într'o bunăvoință, fără altă rezervă decât cea a nuanțării expresiei, a cărei nevoie o simția și autoritatea mai stăpână de sine a lui Maiorescu, amortînd durerea amputărilor sub formula : „utilizabil aiure“. Când am urcat scările întunecoase ale redacției *Epocei* nu eram, dealtfel, cu totul tânăr ; eram profesor și mă afirmasem în publicistica specială. Director al ziarului se afla pe atunci d. Timoleon Pisani, al cărui chip asimetric și prog-

nat de Vlad Țepeș nu respira bunăvoința, întrucât (deși, după cât mi s'a afirmat în urmă, e om de raporturi civilizate, bun la sfat și cu oarecare sensibilitate literară), în dosul biuroului său redacțional, alături de o căciulă haiducească trântită pe masă, părea pus mai mult să pândească decât să primească; de nu i se vedeau pistoalele de la chimir, se putea presupune că fusese pitite în saltarele biroului, așa că, numai preliminar, nu oferia vizitatorilor decât pumnalele privirilor sale de după niște sprâncene stufoase, a căror amenințare a trebuit să o înfrunt și eu doi ani. Când intram în redacție, d. Pisani discuta de obicei cu ceilalți trei redactori principali, levantini cu aere de conspiratori; conciliabilul se întrerupea brusc cu iritarea vizibilă a oamenilor stânjâniți de la înaltele lor preocupări politice; printre focurile încrucișate ale unei indiferențe ostile, trebuia, așadar, umil și încolțit, să depun, cu priviri laterale, truda nemernică a muncii mele literare pe masa domnului director, după care îmi mai rămânea să execut o retragere strategică și mai penibilă sub proecția unei tăceri atât de definitive, încât după doi ani nu știam încă dacă d. Timoleon Pisani e bas sau bariton, de-i conveniau articolele mele ori nu, sau măcar de mi le-a citit, căci faptul apariției lor regulate s'ar fi putut explica, pe de o parte, prin gratuitate, apreciabilă pen-

tru o redacție de opoziție, iar, pe dealta, prin imperativul unei vocații precise, care, în interesul manifestării sale cu orice preț, convenia să treacă peste mutismul și pistoalele amenințătoare ale privirilor acestui om, în care trebuie să-mi recunosc totuși introducătorul în publicistică!

Interviewat acum câțiva ani de un ziar asupra impresiilor mele de debut, pentru a le putea da vioiciunea dorită, m'am făcut că ignorerez existența actuală a d-lui Pisani pe această planetă sublunară și activitatea sa, de altfel cu totul specială, la ziarul economic *Argus*. Ne prinzând subtilitatea literară a atitudinii, directorul foei, recentul fost subsecretar de stat d. Gr. Gafencu, m'a fulgerat pe dată printr'un răspuns semnat sub inițialele G. G., cu aproximativul coprins „Un pretins critic d. E. Lovinescu împinge ignoranța până a nu ști că d. T. Pisani, scriitor odinioară prețuit de Caragiale și de Delavrancea, își continuă azi activitatea strălucită în paginile ziarului nostru, etc., etc..” M'am grăbit, firește, să cer iertare de vioiciunea impresiilor mele de tinerețe și, bucurându-mă de prezența printre noi a fostului director al *Epocii*, adăugam; „Domnul G. G.—sub inițialele căruia se ascunde, probabil, autorul celor zece volume de *Critice*, al celor trei volume din *Istoria civilizației române moderne*, al celor cinci volume din *Istoria literaturii române contemporane* — se înșală însă

când afirmă că *m'aș pretinde critic*, întrucât e de notorietate publică faptul că singurele mele preocupări intelectuale consistă în a urmări cota leului la bursă și a cerealelor la Galați. Cât despre d. Pisani e de invidiat că, după ce a fost prețuit de Caragiale și Delavrancea, a ajuns, în sfârșit, prețuit și de d. G. G.“.

X

1. Pași pe nisip; critica acestei critice.—2. Poziția față de sămănătorism și de d. N. Iorga. — 3. Critica mea. — T. Maiorescu și N. Iorga. — 4. Imposibilitatea reluării de raporturi. — 5. Dialog peste veac cu d. N. Iorga sub Procurațiile Veneției.

1. Adunate în cele două volume de *Pași de nisip* (1906), foiletoanele din *Epoca* precizează o primă „manieră”, plină, cum e și firesc, de virtualități realizate mai târziu, dar și cu o atitudine spirituală momentană, pe care n'o va putea scoate din conștiința publică un sfert de veac de activitate desfășurată în alt plan. Simplificator în procesul percepției sale critice, spiritul public reduce instinctiv complexul la unitate; fără a i se putea tăgădui, în genere, valabilitatea viziunii sale schematice, e de regretat totuși că, îndreptățită sau nu, nu mai înregistrează evoluțiile determinate de experiența unui exercițiu continuu, fenomen de lene colectivă a minții, ce acordă o importanță nebănuită oricărui debut, făcând

dintr'însul un început, din faptul includerii elementului esențial al personalității, și un sfârșit, prin rezistența contemporanilor de a reveni asupra proceselor judecate în prima instanță. Cum, după douăzeci și cinci de ani de activitate, discontinuează poate tocmai prin varietate, mulți cititori au rămas încă la *Pași pe nisip*, analiza lor devine interesantă nu din punctul de vedere al valorii literare ci al imaginii ce au cristalizat în conștiința publică despre autor.

Oricât de inactuală și de improprie i-ar fi devenit expresia, fondul *Pașilor pe nisip* reprezintă o realitate sufletească permanentă și vizibilă și în *Mutația valorilor estetice*, caracterizată printr'un relativism estetic, direct, naiv în *Pași*, integrat într'un adevărat sistem de cugetare în *Mutația*. Numai inexperiența tinereții, pe deoparte, dar, mai ales, influența formală a lui Faguet, pe de alta, au putut da acestui fond în *Pași* un aspect de iritant dilettantism și de ostentativ scepticism, asupra cărora se cuvine o lămurire. De m'aș îndoi despre vocația mea critică, nu sub raportul calității, unde îndoelile subsistă totdeauna, ci al fatalității ei, faptul că cea mai puternică emoție literară n'am resimțit-o din contactul unei opere de imaginație, ci al unei opere critice constituie indiciul unei îndrumări precise. Copil aproape, când am dat peste seria de articole ale lui Emile Faguet din *Revue bleue*

(Renan, Balzac, Taine, Maupassant etc. ce aveau să formeze mai târziu materia celor cinci volume de *Propos littéraires*) am simțit vertigiul unui gol luminat de o bruscă ploae siderală. Violența impresiei a fost atât de puternică, încât mi-a anulat toate facultățile începânde ale spiritului critic; căci, dacă scepticismul marelui critic convenia atitudinii mele spirituale, ostentația lui ar fi trebuit să dispacă unei dispoziții sufletești împinsă mai mult spre discreție și rezervă. Ceia ce m'a cucerit în arta lui Faguet, până la abdicarea de sine, a fost mai ales intensitatea vieții realizată prin improvizație, vervă și printr'un stil adaptat ritmului vorbirii. Inexperiența vârstei m'a făcut, astfel, să confund arta cu viața, deși, în realitatea, pornită din viață, arta nu se afirmă decât pe măsura depărtării de dânsa; static, cuvântul scris se conduce cu totul de alte legi decât cuvântul vorbit. Prin confuzia acestor valori deplin diferențiate, dinamismul dialetic al criticei lui Faguet a putut avea o influență decizivă asupra debutului meu; și tot prin aceeași influență, în loc de a fi integrat într'un sistem de gândire, cum avea să fie mai târziu, prin situarea lui într'un plan transcendent, relativismul estetic s'a amestecat în lumea concretă a micilor certitudini, anulând inoportun principiul de autoritate al criticei. Fondului instabil cu excesi s'a adăogat apoi o formă dialogică de pură

esență faguetiană, cu interlocutori imaginari, cu digresiuni anecdotice, cu demonstrații zădărnice la urmă prin acceptarea și a ipotezei contrare, într'un cuvânt, printr'o serie de procedee stilistice menite să stimuleze impresia vieții, deși, în realitate, tonul discursiv implicând digresia, eventualul spor de dinamism e precumpănit de prolixitate. Alimentat apoi la Faguet de vaste cunoștințe literare și exercitat în sânul unei literaturi mari, resorbindu-se în cadrul unei modeste literaturi și a unei competențe limitate, dinamismul *Pașilor* devine pur formal, așa că, insuficiența obiectului de studiu agravându-se prin insuficiența criticului, furtunile spirituale se deslănțuie în liniștitul pahar de apă de pe masă. Evidente în *Pași*, aceste deficite nu constituie totuș un punct de plecare al unei evoluții ulterioare întrucât de la un ton discursiv, cu o prolixitate abia mascată de o lapidaritate aparentă, de la un anecdotism spiritual sau numai familiar, de la o cordialitate plebee, critica mea avea să se îndrepte în sensul contrariu al abstracției, al expresiei nude și tehnice, al ordonanței stricte, și, înlocuit printr'un ton de autoritate, relativismul avea să se retragă în planul speculației estetice. Două zeci de volume puteau să afirme această direcție spirituală fără să reușească, totuș, să o fixeze în mintea multor contemporani, rămași încă la diletantismul și scepticismul ostenta-

tiv al primilor *Pași*; în ordinea cosmică, faptul nu are nici o importanță, în mica lume a preocupărilor noastre constatarea lui poate folosi tinerilor în momentul intrării lor în cariera literară, pentru a le aminti că nu trebuie să uite că în debut se prefigurează aproape definitiv în conștiința publică formula personalității lor viitoare. Acest scepticism manifestat prin acceptarea principială a tuturor contrariilor se afirmă, de altfel, cu atât mai inoportun cu cât contraria sensul combativ al celor două volume de *Pași*, căci, printr'o altă particularitate puțin temperamentală și ea, prima mea activitate critică s'a desfășurat sub semnul polemic, care, prin însăși natura lui, presupune o orientare determinată, un spirit de decizie într'o singură direcție. Asocierea unei atitudini de luptă cu un scepticism sistematic înseamnă însă o minare a propriei sale poziții spirituale, întrucât, din moment ce totul e controversat, orice atitudine trece și ea în planul incertitudinii. Nu numai iritant prin exces și ostentație, scepticismul *Pașilor* reprezintă, așadar, și o lipsă de tactică în lupta întreprinsă împotriva sămănătorismului, îndărătul căruia străjuia afirmația categorică a unui om cu certitudini providențiale. Cum însă această atitudine ferm antisămănătoristă a fost dela început obiect de suspiciune, e necesară precizarea

relațiilor mele cu omul ce încarna sămănătorismul.

2. Dominația d-lui N. Iorga asupra generației de după 1900, provocată de pitiatismul mesianic desprins din întreaga lui personalitate ca și din țelurile mistice ale unei activități ce îmbrățișa destinele neamului, — s'a exercitat și asupra mea cu atât mai energic cu cât îmi contraria tendințele firești. Ceia ce admiram atunci mai mult în d. Iorga era tocmai atitudinea polemică streină temperamentului meu relativist. Ca și în cazul lui Faguet, printr'un fenomen bovaric, îmi exaltam, astfel, lipsurile combative în biciul de foc căzut asupra generației ce ne preceda. Din această admirație pentru o acțiune viguroasă și barbară a precipitării unui proces de evoluție ce și-ar fi urmat și altfel cursul normal, — a ieșit dedicația primei mele broșuri de specialitate: omagiul paradoxal și invers al unui tânăr pătruns de inutilitatea polemică față de un om ce se afirma tocmai printr'o luptă lipsită de umanitate. Venită din necunoscut, dedicația a adus după ea scurte rapoorturi personale, fără caracter de apropiere; pornită din simțul prematur al egalității, rezerva mea firească nu m'a scos prea des în calea coloanei de foc ce înainta mistuind personalitatea tuturor celor ce se apropiau de ea,

iar când m'a scos, sub forma unor impresii dintr'o călătorie în Grecia oferite revistei prin vechiul meu camarad Sadoveanu, d. Iorga le-a judecat, cu drept cuvânt dealtfel, ca prea pline de reminiscențe clasice. Odată însă cu începerea activității mele în foiletonul *Epocii* și cu luarea unei poziții ferme față de problema țărănismului literar, de o actualitate acută pe atunci, d. Iorga mi-a explicat atitudinea prin resentimentul „refuzului“ de la *Sămănătorul*, și, natură pamfletară, când afirmă ceva, d-sa n'o afirmă odată, la momentul oportun, ci în orice împrejurare, în conversații particulare, în reviste, în ziare, la Universitate sau în conferințele ținute în toate orașele țării, în trenul ce duce la Văleni de munte, în gondola ce străbate Canal Grande, în tramvaiul spre Fontenay-aux-roses, într'o preumblare prin Hyde-Park sau în metropolanul din New-York, azi, mâine, peste un an sau peste un sfert de veac, cu aceeași certitudine, pe care, de altfel, și-o manifestă în toate domeniile vieții spirituale în care evoluiază. În vremea sa, adică acum douăzeci și cinci de ani și la începutul unei cariere ce implică onestitatea profesională, o astfel de afirmație, venită de la un om cu o autoritate aproape dictatorială, mi-a produs destulă neliniște pentru a-i răspunde sub toate formele indignării în volumul al doilea al *Pașilor* mei; după atâta timp, și după o carieră încheiată pe un

plan cu totul altul de cât cel al sămănătorismului, plan determinat dela început de o incompatibilitate temperamentală, de o lipsă de aderență cu viața rurală și de o percepție estetică mult diferită, iar apoi lărgit de o întreagă ideologie literară și socială într'un adevărat sistem de cugetare, o astfel de afirmație perpetuată încă în ultimele ramificații sămănătoriste poate să mire prin perseverență fără să influențeze perspectiva obiectivă a lucrurilor și să clatine poziția de militare a unei vieți întregi. Afirmarea unei alte atitudini literare, ori cât de deferentă în expresie ar fi fost, pentru un temperament atât de autoritar ca cel al d-lui Iorga însemna însă de la sine și ruperea relațiilor personale, pe al căror moment ultim sensul memorialistic al acestor pagini mă obligă să-l înregistrez. În vara anului 1904, fiind la München, o informație de ziar preciza că printre hârtiile rămase de la Odobescu și intrate în posesiunea d-lui Iorga s'ar afla și o traducere fragmentară din intinerarul în Atica a lui Pausanias; cum în acea epocă mă ocupam cu astfel de chestiuni, i-am scris d-lui Iorga, cerându-i informații, fără să fi primit vreun răspuns: întors la sfârșitul lui Iulie, la Fălticeni, care nu-mi fu mirarea când zării în bâlciul de la Sfântul Ilie, figura dominatoare a tânărului apostol, evoluând între o roată a norocului și a panoramă. Apropiindu-mă de dânsul i-am spus:

— N'am primit nici un răspuns la scrisoarea mea.

— La care scrisoare? făcu el mirat.

— Scrisoarea trimisă de la München în chestia manuscriselor lui Odobescu.

— N'am primit nici o scrisoare.

Cu un gest de uşoară îndoială clătinai din cap:

— Ei!...

în timp ce d. Iorga isbucnia cu violenţă:

— Să mă crezi, domnule, pentru că eu sunt Neculai Iorga şi Neculai Iorga nu minte nici odată.

Şi fără altă explicaţie îmi întoarse spatele, pentru a intra la omul şarpe, unde era aşteptat de însoţitori.

În acest „Eu sunt Neculai Iorga“ l'am regăsit pe d. Iorga așa cum îl cunoscusem depe băncile Universităţii încă, în mijlocul unui auditor, care, deşi câştigat, îi dădea totuşi îngrijorări nervoase, din bănuiala în fiecare mişcare sau şoaptă a operei oculte a rivalului său Tocilescu. Ieşind odată de la un curs, studentimea de la drept evolua gălăgioasă prin faţa sălei noastre, cum făcea totdeauna în chip natural; nu așa credea însă și d. Iorga, care se și repezi pe ușă; fără să aibă încă barba neptunică de azi și nici vreun ascendent deosebit asupra studentimii streine, în larma voioasă a unui tineret scăpat la libertate, s'a des-

prins, astfel, glasul ascuțit al tânărului apostol, ce mi s'a gravat în minte:

— Mă aștept de la d-voastră, domnilor, care sunteți niște simpli îngurgitativi de bere, să respectați pe Neculai Iorga, care e un om de muncă!

Iată pentru ce, mai acum câțiva ani, nu fără mirare am citit într'un articol al d-lui N. Iorga o definiție atât de pregnantă a ciocoismului: „Cunosc, scria d-sa, mentalitatea ciocoimii noastre, al cărei suprem argument constă în vorbele: știi d-ta cine sunt eu?“ — adică, formula însăși a psihologiei d-lui Iorga, — întrucât domnia-sa nici până astăzi n'a încetat să se mire de a fi Neculai Iorga. Mulți ani nu putea scrie un articol, fără să nu adauge: „eu care sunt un om cinstit“, mirându-se de cinstea sa ca de o virtute pozitivă; de când face politică în fiecare discurs revine cu refrenul „eu ca istoric“, cași cum nu s'ar fi convins că e, în adevăr, un mare istoric. Repetarea nu poate fi decât efectul mirării iar ciocoismul nu este, de fapt, decât afirmarea stăruitoare prin vorbă și atitudine a unei situații, de care te sperii singur și pe care d. Iorga a fixat-o într'o formulă lapidară:

— Știi d-ta cine sunt eu?

adăugând cu acea inconsecvență, care e însuși principiul formației sale sufletești, câteva rânduri mai jos din acelaș articol:

— Eu ca cercetător istoric...

Adică :

— Știi dumneata cine sunt eu?

3. Activitatea mea antisămănătoristă la ziarul *Epoca*, tocmai în momentul apropierii d-lui Iorga de „junimiști“ nu putea să nu fie primejduită de intoleranța și autoritarismul tânărului apostol cu reacțiuni neașteptate în fața oricărei contradicții. Incheind odată un articol asupra naționaliștilor cu amenințarea retorică de a-i spânzura pe aripele morilor de vânt, Ilarie Chendi s'a trezit adouazi, în biroul său de la Academie, cu un Iorga agitând un revolver în mână și apostrofându-l melodramatic :

— Ai noroc că am copii, căci altfel te-aș suprima. Indiciu evident al atitudinii sale față de libertatea de cugetare. În una din ședințele parlamentului, povestind împrejurările, în care, în urma tratativelor cu Nicu Filipescu și cu Maiorescu, s'a apropiat de partidul conservator în anul 1906, d. Iorga a susținut că nu era vorba să se înscrie la conservatori ci urma ca P. P. Carp să-i primească programul. „Și atunci, declară d-sa, am spus, eu mă duc să țin cuvântarea (e vorba de congresul junimist dela Liric); cuvântarea nu angajează la nimic(?!). După aceea, dacă d-v. transformați toată politica d-v, și-mi dați ziarul *Epoca* pe mână, atunci voi ști ce am eu de făcut... Și m'am dus... Programul nu mi s'a admis însă.

Epoca nu mi s'a dat niciodată“. Necalificat de a comenta curioasele tratative ale d-lui Iorga cu răposății Filipescu și Maiorescu, cum în vremea acea colaboram la *Epoca*, voi adăuga, totuși, o notiță în josul acestei pagini de istorie politică, în care P. P. Carp avea să-și schimbe programul după ideile d-lui Iorga. Invitat într'o Duminică la Maiorescu, îl găsii în bibliotecă, unde cu obișnuita lui figură expresivă, tăiată dur în lemn, cu mișcarea fulgurantă a ochilor sub sprincene stufoase, fără nici o altă introducere, mă primi dela ușă cu exclamația :

— Ce are a face, doamne, literatura cu politica !...

Am aflat numai apoi ce se întâmplase. În urma unui articol al meu, d. Iorga pornise, anume, năvalnic, în puterea nopții la Filipescu și apoi la Maiorescu, unde, în biblioteca luminoasă, în care stăpânia un cuget atât de senin, ceruse, nervos și amenințător, să fiu îndepărtat dela *Epoca*... Preumblându-se în lung și în lat, bătrânul își mișca viu luminile ochilor, barbișonul atât de expresiv și, ridicând din umeri și tăind cu mâna aerul, repeta în vorbe sculptate :

— Ce are a face, doamne, literatura cu politica !

Știam cu toții, de altfel, că Maiorescu n'avea nici o simpatie temperamentală pentru d. Iorga ; măsurat și respectuos față de părerea altuia,

el nici nu putea concepe un astfel de atentat la libertatea cugetării.

— Și, totuși, Filipescu ține ca Iorga să vorbească la *Liric*!

Înțelegându-i perplexitatea, făcui un gest de renunțare, dar bătrânul îmi puse mâinile pe umeri:

— Nu; suspendă deocamdată apariția criticelor d-tale pentru câteva săptămâni; vom mai vorbi apoi.

Peste câteva săptămâni, el mă chemă, în adevăr, din nou și, vesel și ușurat, mă întâmpină dela ușă cu un zâmbet de ironie transcendentă:

— Ei, deacum îți poți reîncepe activitatea la *Epoca*... Iorga a vorbit la *Liric*!

pentru ca pe urmă cu acea inegalabilă expresivitate, la care participa întregul lui trup, să exclame iarăși, cu brațele ridicate spre bustul lui Kant:

— Ce are a face, doamne, literatura cu politica!

4. După câțiva ani, în una din întoarcerile mele dela Paris, cumnatul său, d. G. Bogdan-Duică, cu care eram legat pe atunci, mi-a propus să mergem la d. Iorga, trecutul fiind cu siguranță uitat. Ca argument îmi aducea și faptul că d. Iorga nu-i vorbise patru luni din pricina unui articol elogios ce scrisese în *Convorbiri literare* despre cele două volume de

Pași pe nisip și că acum uitase cu totul supărarea de odinioară. Am făcut împreună câțiva pași în direcția casei din strada Buzești, dar m'am oprit în drum. Nu puteam merge; hotărât, nu: d. Iorga nu prezinta o unitate de reacțiune pentru a fi sigur, *în orice moment*, de felul cum ar putea să te primească, după cea mai strictă îndatorire de ospitalitate; dacă din respingerea unui articol de la revista sa, a putut scoate o armă literară, de care s'a folosit în atâtea împrejurări, ce n'ar fi putut scoate dintr'o atitudine ostilă manifestată sub propriul său acoperiș? Și apoi mi-am adus aminte de ceia ce mi-a povestit Chendi: găzduind pe un teolog ardelean Regman, d. Iorga l-a întâlnit într'o seară cu dânsul pe aleele Șoselei.— „Ai pățit-o“, glumi Chendi, fără ca teologul să dea vreo importanță întâmplării; pe la miezul nopții, întorcându-se însă acasă, nu găsi cheia unde stătea ascunsă de obicei; bătând discret în ușă, de la fereastra catului întâiu se arată atunci în cămașă chipul iritat al apostolului, ce-l invectivă:

— După ce te țin la mine și-ți dau să mă-nânci din sudoarea frunții mele, dumneata te primbli cu cel mai mare dușman al meu! Și fără să mai aștepte un răspuns, un geamantan se prăvăli în liniștea nopții în curte, în timp ce fereastra se închise cu sgomot...

Mi-am mai adus apoi aminte de atâtea scene trăite, când m'am văzut brusc părăsit în mij-

locul străzii de tineri cu care mergeam din întâmplare, fără să pricep misterul acestor dispariții ciudate, până ce m'am lămurit, zărindu-l venind din față pe d. Iorga, cu care aveau să dea poate examene sau de care depindeau în altfel... Nu, nu, — rămână fie care la locul său, în sfera propriei sale activități; marele sale merite pot fi admirate de ori unde și chiar și mai bine din depărtare; iritabil, autoritar, dominator, d. Iorga nu rabdă în jurul său nici talentul, nici independența caracterului, nici măcar demnitatea omenească. Meritând prin atâtea calități remarcabile să fie înconjurat de alți oameni, el s'a mulțumit cu mediocritatea sau inocența; din intoleranță autoritară, a isgonit caracterul și în marea competiție dela *Sămănătorul* între Scurtu și Chendi, a preferat pur și simplu prostia, — adică pe Scurtu.

5. Acum câteva luni însă, pe când mă primblam pe sub vechile Procurății ale Veneției, un tânăr compatriot îmi comunică o vorbă despre mine a d-lui N. Iorga, care se primbla, din întâmplare, pe sub procurățiile noi ale aceleiași Veneții: „de ar fi continuat să scrie volume ca *Asachi* și *Negruzzi* ar fi ajuns la Universitate și la Academie!“ In această piață milenară, în care arta te împacă cu viața și cu oameni atât de greu de răbdat altfel, am simțit o descurajare ascuțită, pe

care de mult n'o mai simțisem. Horbota de piatră și de marmoră a palatelor, mozaicurile domului, caii sculptorului atic, toată această bae de frumos, în care se afirmă atît de categoric primatul artei, n'au putut inspira istoricului nostru o cumpănă mai precisă în cântărirea valorilor; migala, cercetarea aproximativ inutilă, compilația documentară, trecute, în fața bătrânii catedrale a lui San-Marco, înaintea artei, înaintea instinctului, realizat de altfel atît de trudnic și el, ce-l face pe scriitor să împreune două cuvinte după legile misterioase ale armoniei universale, în felul cum dalta sculptorului a alunecat pe frizele de marmoră. Un om de un talent atît de puternic ca d. Iorga, de nu știe, cum nu știe nimeni dintre noi, ce e talentul, nu poate să nu-l simtă; ori cât de modest ar fi, el reprezintă o unicitate absolută, o plenitudine spirituală, pe care nimic n'o poate înlocui sau distruge; atît cât e, există în sine, indiferent de destinele omenirii; e o ecvație personală cu nimic asemănătoare, tiparul original al unei personalități unice. Variațiile sunt, firește, multe și valorile gradate, dar simpla lui prezență constituie o suveranitate și un primat peste toate compilațiile de arhive: așa ne învață pietrele milenare ale pieței Veneției și frescele grandioase de pe toți pereții palatului ducal... Dar nu această lecție a marmorii voiam să scot din vorbele d-lui Iorga; cheștiunea esențială e cu

totul alta și, pusă în cadrul acesta de eternitate, voesc să-mi liberez conștiința cu aceeași solemnitate. Ce-l autoriză, anume, pe d. Iorga să creadă că eu aș fi voit „să ajung“ la Universitate și la Academie și aș fi „ajuns“ de aș fi continuat să scriu anume cărți de compilație? Faptul că nu le-am mai scris, după ce am arătat că le pot scrie, dovedește că n'am dorit-o de loc, de foarte mulți ani, din epoca de maturitate, de atunci de când, luând cunoștință de mine, m'am hotărît să mă conduc numai după normele propriei mele personalități, adică potrivit caracterului și vocației, cu care m'am confundat; critica nu suportă complezență și transacțiune; ea e independentă sau nu e deloc și, pentrucă am vrut ca ea să existe, am dat pilda rară a unei activități excluzive, ce se scutește de compromisurile unei cariere condiționate de sentimentele oamenilor, pe care îmi rezervam dreptul de a-i judeca cu imparțialitatea unei desăvârșite independențe. Venită oarecum pe cale deliberativă, hotărîrea se adaptează, în realitate, la date temperamentale, după tendința ascunsă ce ne face să ne teoretizăm propriul temperament și se încadrează, așa dar, într'o viziune pesimistă și indiferentă, într'un gust sălciiu de neant și de cenușe, gust indelebil și ecvație personală, pe care nimic n'o poate stimula; gust determinat poate la început de un deficit de viață și de senzația unei morți timpurii, dar

rămas și mai târziu ca însăși formula personalității, în care toate valorile vieții, valori morale și sociale, măririi și „locuri“, bani și onoruri, se estompează și se degradează în nuanțe evanescente, viziune relativistă, în care totul s'ar nărui și s'ar preface în neant, de n'ar rămâne axa unui interes pentru a da încă o apetență vieții într'o inapetență universală, axa spectacolului estetic, singura ei legitimare, — formulă nietzscheiană, după care viața merită să o trăim prin frumosul ce ne oferă și să o activăm prin frumosul, pe care ne încumetăm să-l realizăm.

XI

Ambianța literară a epocii: Ilarie Chendi

Publicarea foiletoanelor mele critice, frecventarea relativă a cafenelei literare și foarte asiduă a bibliotecii Academiei române, m'au pus în contact aproape zilnic cu Ilarie Chendi, a cărui fizionomie merită să fie fixată sub dublul aspect al valorii sale literare și a relațiilor noastre personale.

Intelligent, dar poate mai mult vioi, harnic, de o hărnicie risipită însă în lucruri mici, de o oarecare lectură, deși-i lipsia cu totul fundamentul umanistic și cultura latină, om de gust și de bun simț, judicios fără a fi pedant, ușor fără a fi frivol, cu un talent literar ce nu l-a împins totuși până la artă, deși i-a dat o claritate suficientă, stilist întru cât nu i se simția stilul, fără idei directive dar cu intuiții sănătoase, cu un indiscutabil curaj intelectual, deviat adese în gest și paradă, agresiv

și temerar până la lipsă de probitate intelectuală — Ilarie Chendi avea destule calități pentru a se vorbi de dânsul; i-au lipsit totuși multe pentru a-și marca și un loc.

Viața i-a risipit activitatea în sforțări cotidiene, dar nu atât viața cât nevoia răsunetului imediat. Din plăcerea unui sgomot repetat, și-a desfăcut talentul în monedă mărunță, fără să capitalizeze și să însumeze sforțările în cifre mari și impunătoare. În astfel de cazuri învinuim de obicei împrejurarile și sunt, în adevăr, uneori potrivnice, pe când, în realitate, în afară de fatalități cu totul dușmane, o voință energică își poate organiza ea însăși împrejurarile. Trăind în atmosfera pură și liniștită a unei vaste biblioteci, Chendi a avut răgazul elaborației lente, iar de acolo de unde totul îl îndemna la contemplație obiectivă și la răbdare constructivă, ieșind gălăgios și războinic, și-a risipit talentul în gesturi inutile. Și-a creat, astfel, o reputație de „polemist“, întreținând actualitatea prin atacuri ce păreau „superbe“, deși erau numai nedrepte, prin notițe malițioase, multiplicat cu o insistență perversă, prin sgomot de cuvinte și ceartă de persoane. A lucrat deci în materialul caduc al momentului: impresionist, n'a ridicat impresiunea până la o convingere robustă, sau până la o operă de artă; pătimaș, nu s'a înălțat până la nobila pasiune pentru o cauză în numele

căreia ți-e permisă și in Justiția ; a evoluat printre oameni și opere, hărțuind și bagateli-zând ; s'a făcut poate temut de unii : nenorocită satisfacție ; a lucrat pentru clipa trecătoare și clipa l-a înghițit în sborul ei. Citit acum nu mai rezistă ; mobil, interesul își schimbă mereu obiectul ; micile pasiuni literare de acum zece ani nu mai au importanță ; paginile lui Chendi par sgară înghețată. Neavând în ele forța unei mari călduri inițiale sau a unei mari arte, n'au solidificat nici măcar scheletele victimelor lui literare, spre a le prezenta posterității ca pe o specie a unei epoci dispărute... Polemist violent și temut pe vremea lui, a fost depășit cu totul ; în clina moravului literar, a devenit un precursor anodin. Nu i-a lipsit nervul : a avut însă mai multă reținere, bun simț și relativă onestitate decât îi cerea genul. Mai consecvenți, urmașii s'au lăsat în voia instinctului, iar în limbă au captat filoanele ascunse ale verbului impur. Inzestrat cu multe însușiri, i-a lipsit, mai ales, însușirea esențială ce i se cere unui critic : *obiectivitatea*. Chendi s'a oprit în regiunile inferioare ale pasiunii mărunte și intolerante : n'a cunoscut superba satisfacție a înfrângerii de sine pentru a se înălța la cunoștința pură. A urât sau a iubit, dar din ură și iubire se poate face numai artă — niciodată critică. Lipsit de această elevație hotărâtoare pentru o activitate cri-

tică, scrisul nu poate fi decât inutil, iar o viață închinată cu stăruință și convingere unei ocupații inutile nu poate fi decât tragică.

Ca om, atitudinea lui avea ceva viril, agresiv, războinic; sub feurul larg, cu marginile ridicate în sus, profilul lui părea și mai ascuțit prin prelungirea unei bărbițe mefistofelice; vizibil inteligent, figura lui părea totuși obosită și pustiiată din pricina ochilor pururi injectați sub gene smulse și a unor suspecte pete de chelie acoperite cu trudă de șuvițe de păr aduse de departe... Om de luptă, viața lui cotidiană evolua între prietenii și dușmăniile violente; Ardelean, cred însă că nu se simțea bine decât între Ardeleni, cu care, în nostalgia patriei, chefua în cântece de inimă albastră și în serenade amoroase. În exercitarea punctuală a meseriei lui de bibliotecar, nu ignora micimea, măsurile oblice, șicanele procedurale, așa că am avut nevoie de fermitate pentru a forța ușa sălei unde se afla el, sală de lucru rezervată intelectualilor mai cunoscuți. Prezența mea, ce e drept, îl stânjinea prin indiscreția spectacolului unui „temut polemist“ coprins de o adevărată panică în fața directorului său; la adăpostul unui registru de bibliotecă și în teama evidentă de a nu fi surprins asupra faptului, Chendi își scria febril articolele pe niște foite de hârtie, dea-

supra cărora, la cel mai mic sgomot de uşă, cădea ca un cuţit scoarţa registrului protector; dintr'o astfel de manevră, nu putea, fireşte, câştiga nici calitatea articolelor, nici prestigiul scriitorului. Au trebuit, așa dar, ani de zile până la amortizarea fricţiunilor cotidiene cu un temperament combativ, pentru a ajunge, de nu la cordialitate, cel puţin la o neutralitate expectantă şi la încheierea tacită a unui pact de neagresiune. Intr'o epocă de astfel de liniştire de pasiuni, nu fără mirare, târziu de tot prin 1913, m'am văzut totuşi atacat deodată într'un ziar din Ardeal, cu ocazia apariţiei volumului II de *Critice*, cu răstălmăciri de sensuri şi truncheri tendenţioase de citate. Fără alte explicaţii verbale, i-am replicat atunci printr'un articol intitulat *Perfidia*, a cărui virulenţă excludea continuarea raporturilor personale. Cu sentimentul rupturii definitive am intrat, aşadar, chiar în dimineaţa apariţiei articolului, în sala de lucru a Academiei, unde mă aştepta un spectacol nebănuît; sculându-se de la masa lui, omul atât de dârz şi de bătaios se apropiè şovăind de mine, cu faţa descompusă, cu gura uşor strâmbată, cu limba groasă, împleticită, spre a-mi cere iertare în propoziţii dezarticulate:

— Ia-iar-tă-mă, dra-dra-gă, nu nu-nu-şti-am că a-are să-te-te su-supe-re.

Impietrit de ceace am bănuît dintr'odată,

m'am grăbit să-mi retractez și eu asprimile răspunsului meu. Voind apoi să ies din sală, în prag, mă aștepta bucuria diabolică a unui alt funcționar, cunoscut publicist și el de nimicuri literare, N. Zaharia, care mă trase într'un colț spre a-mi spune, frecându-și mâinile:

— Bravo, admirabil articol; l-a isbit drept la mir... Ai văzut cum vorbea? Să știi că l-a lovit paralizia progresivă.

Și cum, sub impresia unei astfel de ferocități, priveam cu spaimă, Zaharia continuă cu îndârjire:

— Ce-are a face! Bine i-ai făcut! E o canalie ce-și merită soarta. Am publicat atâtea volume și n'a scris nici un rând despre mine.

Intorcându-i cu desgust spatele, nu i-am mai vorbit niciodată acestui ticălos, în care, de altfel, se exprima cu ceva prea multă violență unul din stigmatele breslei. Criticul nu este atât de expus la ura celor, pe care-i atacă, pe cât e la ura celor, de care n'a avut ocazia să se ocupe. O lungă experiență mi-a dovedit-o de mult și un caz recent mi-a împropătat-o din nou... În *Sburătorul* de acum vreo zece ani am publicat și câteva poezii ale unui tânăr, care, în chip evident, se îndrepta mai mult spre o carieră universitară decât spre una literară; inteligent de altfel, autorul convenia și el cu tact și cu detașare

asupra naturii producției sale, în care vedea mai mult un mijloc de captare sentimentală ; bucuria, pe care o arata la publicarea fiecărei poezii, circumstanțele speciale ce-mi dădeau impresia exercitării unei acțiuni salutare, m'au făcut, astfel, să arăt îngăduință unei literaturi fățiș ocazionale... Au trecut ani de atunci... împrejurările sentimentale rezolvându-se cu bine, a încetat firește și lirismul poetic al tânărului meu colaborator, aflat de multă vreme, la studii, la Paris. De acolo, am primit acum vreo trei ani o plachetă cu poeziile de odinioară ; gestul adunării lor la un loc mi-a părut în puțină concordanță cu părerile exprimate de însuși autorul lor, dar putea fi interpretat și ca un act de pietate sentimentală laudabilă. Placheta n'a fost înregistrată, de altfel, nicăeri de publicistica noastră literară. Sosit de curând de la Paris, cu lucrări de erudiție, tânărul meu fost colaborator m'a vizitat ca de obicei ; am vorbit, firește, de toate afară de volumul său de poezii... Pe scară, ieșind cu un prieten, cu pumnul amenințător spre ușa biroului meu, el a exclamat :

— Iată un om, căruia o să-i succed gâtul la prima ocazie când îmi va cădea în mână...

— Și pentru ce ? făcu speriat prietenul, care îl cunoscuse de zece ani familiar pe toate scaunele biroului meu.

— Am scos un volum de poezii, care, orice s'ar spune, e tot ce s'a scris mai original în

ultimii ani, și omul acesta n'a scris un rând despre dânsul...

— Dar nu mai are revistă...

— N'are aface! Trebuia să scoată una.

Și pentru a reveni la scena din sala Bibliotecei Academiei, câteva luni după ea, Chendi s'a aruncat pe fereastra unui ospiciu de nebuni, iar, după câțiva ani, N. Zaharia, poligraful ignorat de critica lui Chendi, s'a spânzurat de belciugul lămpii din camera lui solitară.

XII

Ambianța literară a epocii : Octavian Goga,

La entuziasmul general al întregii prese față de primul volum de poezii al d-lui Octavian Goga, am contribuit și eu cu cinci foiletoane caracteristice prin particularitatea întrebuirii metodei reducerii scriitorului la o idee centrală, urmărită și dovedită apoi în toate laturile activității lui,— metodă cu primejdii de omisiune dar nu fără o stilizare apreciabilă. Pe temeiul acestor articole, m'am crezut, așadar, în drept să nu refuz propunerea lui Chendi de a-l vizita împreună pe poetul descins la hotel Imperial. Deși amiazi, el era încă în pat, devreme ce stătuse până târziu la serata d-nei B. unde fusese invitat să citească din poeziile sale; cu o seară înainte fusese invitat pentru aceleași scopuri la d-na C.; de o săptămână, de când se afla la București, casele cele mai mari din Capitală, și-l disputase; într'un cuvânt, ceia

ce nu i se întâmplase lui Eminescu la zenitul gloriei, i se întâmpla acum d' lui Goga, chiar din începuturile sale, punând în mișcare inerția estetică a societății înalte și ajungând să fie citat în discursurile parlamentare ale lui Marghiloman! Scurt, bine legat, blond, cu mărețele albastre ale ochilor mobile, cu fruntea bombată de încordarea unei inteligențe vizibile, tânărul fiu al popei din Rășinari, se simția în largul lui în saloanele bucureștene, inspirând încrederea, pe care el însuși o avea în sine — singurul mijloc pentru a o obține, întrucât în conștiința altora nu ne proiectăm decât sub forma imaginii noastre interioare.

Ceia ce impresiona de la prima vedere în poet, ca notă esențială, era siguranța de sine, siguranța în mișcare, prin care cu trupul său scund și limitat tăia văzduhul ilimitat și cu gestul său precis și categoric vâslea pe imensitățile perfide ce ne înconjoară; pasul său nu șovăia; în globurile ochilor nu pâlpâia lumina nostalgia și a miragiilor înșelătoare, ci reflexul rotund și precis al unei flacări egale. Nepierzându-și cumpătul în fața succesului bucureștean, luciditatea inteligenții lui pretindea să-l regizeze și să-l raționalizeze. „Succesul poeziei naționale“, îmi desluși el de la primele vorbe, „îl socot de pe acum sleit; nu se poate insista prea mult în același gen și, mai ales, într'un gen de intensitate, cu o acțiune scurtă și violentă; chiar de la al

doilea volum îmi voi lărgi cadrul de acțiune și de la o inspirație națională voi trece la o inspirație socială mult mai coprinzătoare“. Scurt, programatic; poetul își dădea seama de ce a realizat și de ce are de realizat; îndărătul accentelor sale pasionale și al dezordinii aparente, stăpânia regulatorul inteligenții lucide ce știa distribui aburul captiv al talentului în șuerat de piculină sau în geamăt gros de sirenă. Cunoașterea propriilor sale izvoare, la cei mai mulți surde și necaptabile, dar la dânsul calculabile în toate posibilitățile lor dinamice, l-a dus la a doua inspirație ieșită, de altfel, tot din întâia prin lărgire și încadrată în limitele marelui său talent de expresie; numai la o a treia încercare de a se înnoi, luciditatea sa obișnuită de a-și delimita forțele l-a părăsit. Iată pentru ce, când a voit să ne redea nevroza vieții orășanești, sentimentul desrădăcinării și al adaptării și să facă din Paris o Sodomă, din mijlocul căreia râvnia la viața patriarhală a satului său, nu l-am mai putut urmări cu simpatie literară. Poetul se afla în contradicție cu propria-i personalitate atât de fericit adaptată din prima clipă a descinderii lui în viața literară, în viața socială sau, aș putea zice, chiar națională, prin instinctul sigur cu care a reușit să grupeze în jurul actelor sale publice și private atenția tuturor ca în jurul unor acte de interes obștesc. Prin suggestia

persoanei sale înarmate și lucide, d. Goga n'a tânjit niciodată în umbră, în îndoială de sine, în suferință; prin faptul fixării în poezie, suferința altora s'a transformat repede în glorie literară și deci în valoare pozitivă. Din fatalitatea unora de a fi captivii aderențelor indisolubile ale trecutului, putea rămâne St. O. Iosif cu ochii întorși pe amintirile satului natal, nu însă și d. Goga, care a privit de la început înainte și în sus și, lăsând altora tristețea mansardelor și mizeria muncii de birou, s'a instalat deadreptul, fără șovăire, în chip firesc, în confortul vieții materiale și morale. Căci peste talentul său incontestabil, peste o inteligență atât de precisă în administrarea lui, peste instinctul de adaptare în toate mediile străbătute, fără a exclude și pe cel al Parisului, unde nemulțumirea de a nu fi în planul atenției publice poetul a luat-o drept desrădăcinare, peste toate aceste însușiri reunite la el și separate la alții, cea ce stăpânește într'însul e instinctul de dominație, voința de putere și, deci, fără nici o reticență, ca la toți cei ce domină, pe căi spirituale sau materiale, egoismul: în fața lui, nimic nu există, instinctiv și fără calcul, decât cea ce-i poate fi util și atât cât îi poate fi util, puțin sau mult, indiferent; de îndată ce acest mobil dispăre, toate cântecele de sirenă tac, toate tentaculele de ademenire se retrag; absenți, ochii nu mai văd în afără,

ci se adâncesc înăuntru sau își lungesc raza viziunii lor, departe, la pândă pentru reducerea tuturor valorilor streine la unitatea propriului său destin de „zoon politikon“.

Și prin temperament și prin talent și prin calitatea sa reprezentativă, era firesc așa dar ca d. Octavian Goga să devină ministru în România întregită, lucru pe care scriitorii l-au sărbătorit apoi printr'un banchet: un poet — ministru! Prin insistența discursurilor ce subliniau acest simplu fapt divers ca un eveniment însemnat și ca o revendicare legitimă a viitorului, ei și-au exprimat, deci, cei dintâi mirarea: punct de vedere bizar. Individualiști prin însuși talentul și profesia noastră, avem încă miragiul ierarhiilor sociale; ignorându-ne forța interioară, ne închinăm înaintea puterii exterioare și, suferind ascendentul prejudecăților, ne lăsăm dominați de contingențe. Robii ancestrali din noi ne pleacă grumazul în fața fascelor consulare, din instinct dar nu cu o atitudine potrivită valorii talentului, care s'ar cuveni să ne oblige ca, biruindu-ne fatalitățile organice și privind drept înaintea, să ne scuturăm de iobăgia eredității. Trebuie să fim conștienți de faptul că suntem o forță uriașă, pentru că din materialul fragil al cuvintelor putem clădi construcții arhitectonice, ce vor încremeni mii de ani în amintirea oamenilor și nu se vor împrăștia decât odată

cu specia; nu lucrăm numai dintr'o satisfacție imediată și dintr'un spirit de dominație temporară, ci pornim la cucerirea cerului și a veșniciei cu frânghia de mătase împletită a versului sau a gândului subtil și sonor; voim să ne prelungim ființa pieritoare prin eternitatea artei.

Numirea unui scriitor ca ministru nu este, prin urmare, o „ascensiune“, ci o abatere din domeniul eternului în domeniul vremelnicului și al ierarhiei. Ca poet Octavian Goga a scris o pagină în literatura română cu o sensibilitate, un accent și o invenție verbală personale; ca ministru e cel de al nouăsprezecelea coleg al vreunui avocat din provincie, înlocuit mâine de un anonim sosit în ropotul altor nouăsprezece învingători ai acestei țări fecunde în bărbați politici. Scriitorii nu trebuie deci să sublinieze cu insistență ajungerea unui camarad în fruntea ierarhiei sociale; substanță intelectuală a unui neam în funcție de problemele ei vitale și perene, ei se luptă cu veșnicia și pentru justificarea existenței rasei. Cultura fiind opera talentului lor, ei reprezintă, cu mai multă îndreptățire decât avocații din provincie floarea intelectualității române.

Un scriitor de talent nu „ajunge“ ministru, ci se poate îndrepta și spre acest nou câmp de activitate cu regret; dintr'un rol cultural

mai important se poate scobori, întâmplător. și în domeniul organizării practice, în care are ocazia de a face lucruri problematice. Arta pierde însă cu siguranță o forță mai utilă și mai greu de înlocuit, întrucât printr'o lege cosmică unui ministru îi urmează altul, pe când unui scriitor de talent nu-i poate lua nimeni locul; stând în individualitate, talentul e un exemplar unic, căruia natura îi zdrobește tiparul pentru a nu putea servi la multiplicarea lui în serie.

XIII

Ambianța literară a epocii: 1. Aure Vlaicu. 2. Zaharia Bârsan.

1. N'aș putea trece de d. Octavian Goga, fără a pomeni și de Aurel Vlaicu, aviatorul, eroul național, pe care l-am cunoscut prin d. Goga... Generos cu Ardelenii săi, poetul a scris despre dânsul pagini entuziaste și-a pus, la vreme, în mișcare toate resursele publicității bucureștene și, în parte, și ale oficialității pentru a-i veni în ajutor. În odăița de în hotelul Regal am văzut, deci, și eu micul aeroplan ce evolua fără motor, și cu Vlaicu am fost pe câmpul de la Băneasa în ziua memorabilă din 1909 a sborului lui Blériot, când, livid, tânărul ardelean nu putea articula decât „Măi, al dracului franțuzu!” Deși-i luaseră alții înainte, încercările lui au continuat, totuși, mai departe, chiar în jurul Bucureștilor, unde, urmărindu-l cu automobilul, la o aterisare în plin câmp, d. Goga îmi povestea următoarea conversație a trei țărani răzimați în

sapă. Privind la automobilul poetului, unul dintr'înșii dădu din cap, scuișând în stânga:

— Uite, mă, căruța aia cum merge singură.

Zărind pe sus aeroplanul lui Vlaicu, un altul scuișă în dreapta:

— Uite, mă, și dihania aia cum merge tot singură.

Filozofic, cel de al treilea încheie discuția prin reflecția definitivă:

— Ei, când s'o face vere, și o sapă care să meargă singură?...

Nu e în competența mea de a aprecia invenția lui Vlaicu, în elementul de ingeniozitate și de cronologie, dar n'aș putea să nu consemnez că, oricare ar fi fost valoarea acestei invenții, ea nu poate fi raportată în nici un fel la impresia lăsată de om. Slab, uscățiv, smead, oacheș, vulgar afemeiat, Vlaicu exprima, ce e dreptul, o încredere nemăsurată în invenția lui, pe care n'o putea însă comunica prin nici una din acele punți aeriene aruncate de la suflet la suflet, pe calea cuvântului solubil; de a convins totuși pe unii, Ardeleni mai ales, și a răspândit lumina străvezie din preajma celor chemați, ea s'a împărășiat, probabil, din jurul mâinilor dibace și nu din jurul frunții incapabile de orice speculație intelectuală sau a limbii grele, pe care pășteau toate turmele Ardealului; inteligența lui se refugiase întru atât în degete, încât, părăsind Politecnicul din München, din neputința de a

se ridica la abstracția matematică, a fost nevoit să se retragă în atelier în lumea valorilor concrete ale uneltelor. De se poate totuși admite că degetele lui Vlaicu gândeau, cu siguranță însă că nu știau să și vorbească; isgonind din procesul cugetării orice abstracție, expresia lui se târa printre realități prozaice și se suda la orice soluție de continuitate prin cleiul materiei stercorare. În aceste condiții, nu fără un interes de curiozitate am primit la Paris, prin 1910, vizita inventatorului nostru venit să-și procure un motor Gnôme pentru aeroplanul său lipsit încă de motor; timp de trei zile, am avut, astfel, ocazia să constat impresia lăsată de Paris în sufletul țăranului ardelean, care făcuse totuși studii superioare la Budapesta și München.

— Uite, Vlaicule, aici e Luvrul, îi spuneam eu, privindu-l pe sub gene.

Vlaicu își ridică ochii spre Luvru, îl măsură cu metrul lor de precizie, apoi exclamă, scuipând:

— Mare e, măi... să-i mama măsei... Trebuie să fi costat mulți creițari...

Peste o jumătate de ceas:

— Uite, Vlaicule, aice e Opera...

Vlaicu măsură și Opera cu ochi de zidar, apoi tot scuipând:

— Mare e, măi, și Opera... să-i... mama

mamei măsei. Și ea trebuie să fi costat mulți creștari!

Timp de trei zile, el a spurcat, astfel, toate monumentele Parisului, posedându-le în... mama-măsei sau în ascendența lor feminină împinsă până la al nu știu al câteleva grad, cu adaos de cruci, evanghelii, prescuri și alte lucruri sfinte, într'o bogăție de expresie ce contrasta cu obișnuita lui sărăcie verbală; sumar în alte comunicări ale frustei sale gândiri, înjurătura lui era circumstanțiată, fără rezervele și reticențele unui alt Ardelean, tovarășul lui, care intercalând-o la fiecare două propoziții, găsia nimerit să adaoge de fiecare dată, pudic și mios : „iertăți de vorbă urâtă“... Cu ocazia lui Vlaicu, am putut verifica adevărul observației lui Caragiale aruncată, într'o noapte târzie, cu luna atârnată ca un bec deasupra Terasei Oteteleșanu :

— Mă, perora nenea Iancu apucat de veșnicele lui scrupule gramaticale, mă, să-mi spu-neți voi mie ce deosebire face Românul în expresiile lui... dă-l în.... și să-i.... mama-măsei...

Tăcere desăvârșită; nimeni nu se gândise la subtilitățile de limbă ce-l frământau pe marele scriitor.

— Vedeți că nu știți, exclamă biruitor nenea Iancu, și vă pretindeți scriitori, ba sun-teți unii poate dascăli de limba română... Mă, deosebirea e enormă, e ca distanța de la

voi la luna aia... Una-i o înjurătură de dispreț: dă-l! și cealaltă e forma cea mai puternică de admirație, pe care o poate exprima Românul: măi, să-i...!

Intocmai ca unii care din lipsa noțiunii relativității întrebuintează la fiecare două cuvinte și expresia „absolut, domnule“, tot așa, prin abuzul de injurie, și Vlaicu ajungea dintr'odată la maximul de expresie admirativă a Românului. Deși trăind la București, într'un mediu de scriitori și de ziariști, orientarea lui literară își găsea limitarea în însăși lipsa lui de geniu verbal, de substanța volatilă, imponderabilă a cuvintelor. Trecând odată cu dânsul prin dreptul librăriei Alcalay, întâmplarea făcu să-i cadă ochii pe o carte a mea din vitrină.

— No, exclamă el mirat, no, că scrii și tu?

— Da, scriu și eu.

— Și cum scrii?

— Uite cu mâna asta, făcui eu, anticipând cu vreo cincisprezece ani răspunsul unui alt scriitor, prea frumos pentru a nu fi consemnat. Era pe timpul când, punându-se la cale apariția revistei *Cugetul românesc*, aveau loc numeroase conciliabule de oamenii politici, viitorii comanditari ai revistei. În una din ultimele întruniri, în tăcerea generală, se auzi glasul unui profesor universitar, ministeriabil în diverse partide, dar atunci la liberali, desemnat în comitetul de direcție:

— Să admitem că fondurile se găsesc, dar cine o să scrie revista?

În mijlocul aceleiași tăceri devenite încă și mai adânci se văzu un om scund și îndesat, decorticându-și cu stânga degetele mâinii drepte, ca și cum și-ar scoate o mănușă invizibilă, și se auzi un glas ascuțit:

— O s'o scrie... uite... mănușita asta...

Toți cătară către omul scund iar politicianul cu întrebarea, măsurându-l de sus și până jos fără să-l cunoască, se plecă la urechia vecinului, pentru a-l întreba:

— Cine e domnul?

— Cum, nu-l cunoști? E Tudor Arghezi.

— A! făcu sec și indiferent ministeriabilul, dând din umeri, ca unul ce n'auzise de acest nume.

Cu un astfel de comitet de redacție soarta *Cugetului* era pecetluită. La fel i-am răspuns și eu lui Vlaicu:

— Uite cu mâna asta.

— Cu mâna, no, firește cu mâna, nu fi a dracului, mă, că-ți dau peste labă, da'cum scrii: ca Chendi ori ca Goga?

— Cum ca Chendi sau ca Goga? făcui eu nedumerit.

— No, apoi așa cum scrie Chendi ori Goga.

Numai după o lungă discuție am înțeles, în sfârșit, că în incapacitatea lui de a concepe noțiunile abstracte de poezie și proză, Vlaicu identificase proza cu Chendi și poezia cu Goga, prietenii săi Ardeleni. Pentru a-i

explica, deci, că scriu în proză a trebuit să-i spun că scriu „ca Chendi“, nu fără a-mi aminti de reportagiul unui ziarist asupra convorbirii lui cu un țăran ardelean, întors din America :

— De unde vii, bade ?

Tăcere cu sfortărea omului de a'și aduce aminte unde fusese ; în sfârșit, după o lungă socoteală :

— Din țara a șaptea...

— Cum din țara a șaptea, măi omule ? N'are nume ?

— Ba așa o chiamă.

Numai cu greu a înțeles ziaristul că țăranul venia din America, rămasă în mintea lui ca „țara a șaptea“, de la numărul escalelor făcute.

2. Din lutul rămas de la plăsmuirea lui St. O. Iosif natura a creiat și pe Zaharia Bârsan : rar o mai mare asemănare morală între doi oameni ca între acești doi poeți, cu aspect de sălcii plângătoare, blajini, tăcuți, sfioși ; când îl vezi pe Zaharia Bârsan, ai crede că duce în spate durerea omenirii de a se afla în această lume sublunară de mizerii. Deși cu un astfel de om nu poți avea decât legături cordiale, dacă nu și intime, o împrejurare a adus între noi o încordare vrednică de a fi amintită pentru învățătura ce se poate scoate

din ea. După reprezentarea *Trandafirilor roșii*, am publicat un articol, în ton de obiectivitate și de cruțare, prin care arătam că subiectul piesei se află într'o scurtă schiță a lui Anghel, apărută cu doi ani înainte. Cum felul acesta de investigație literară este rău văzut, pus fiind pe seama invidiei sau a nu știu cărei porniri de ponegrire, Bârsan mi-a răspuns și el pe un ton iritat, arătând că, aparținându-i, avusese totuși imprudența să povestească subiectul lui Anghel, ce-l folosise apoi în schița sa. Și ca și cum n'ar fi fost de ajuns tonul răspunsului, timp de o lună au continuat apoi în acelaș ton scrisori de-ale prietenilor lui Bârsan, care confirmau autenticitatea versiunii sale. Trecând într'o zi prin dreptul cafenelei Imperial și zărindu-l pe scriitor înăuntru, am intrat dinadins pentru a avea o explicație cu dânsul. Puțin cam încurcat la început, ne-am așezat prietenește la o masă, spre a-i arăta serviciul ce i-am făcut, întrucât, dacă faptul asemănării subiectului schiței lui Anghel cu cel al piesei lui s'ar fi dat în vileag mai târziu, când proba cu martori nu mai era cu puțință, cronologia n'ar fi putut indica altă concluzie decât că el și-a luat subiectul piesei după schița lui Anghel. În timp ce discutăm atât de pașnic și fără controversă, nu departe, la o masă, citind *Universul*, un bătrân dădea semne de nerăbdare și de indignare, prin pufneli „ha! ha! pum! pum!“

până ce, nemai stăpânindu-se, veni cu ziarul la masa noastră :

— Auzi, nene Zahario, nu ți-am spus eu să nu-ți mai faci inimă rea cu ăla...

Bârsan schimba fețe-fețe, în timp ce lovind cu pumnul în ziar, bătrânul continuă :

— Uite, acum în *Universul*, pretinde că și Herz ar fi luat subiectul *Pătăjenului* după un italian !

În adevăr, chiar în acea dimineață, nu știu din ce motive, *Universul* reproducea un vechiu articol al meu, prin care arătam că subiectul *Pătăjenului* e luat după subiectul unei piese a lui Roberto Bracco, *Il perfetto amore*, fapt neîndoios. Cu toate semnele masonice ale lui Bârsan, bătrânul îi da zor înainte :

— Și dumneata care pui la inimă toate trăsnaiele unui maniac !

Cu duhul blândeței îl întrebai atunci de la locul meu :

— Dumneata îl cunoști pe autorul articolului din *Universul* ?

Dar bătrânul pufnind :

— Asta mi-ar mai trebui acum, să cunosc pe toți nebunii scăpați din balamuc !

Sculându-mă atunci în picioare, într'o poză prefăcut marțială, rostii, desfăcând silabele :

— Uite, eu sunt nebunul despre care vorbești.

Scăpând ziarul din mână, coprins de panică, și procedând la o retragere strategică spre ușă, dea'ndăratele, bătrânul începu să se bâlbâie :

— Scuzați, vă rog, n'am știut... nu v'am cunoscut... N'am voit să zic... Scuzați, vă rog... și nu s'a simțit în siguranță decât în clipa când s'a văzut afară în stradă.

Atât am apucat să-i strig, răsând:

— Altă dată să nu mai vorbești față de oameni, pe care nu-i cunoști!..

Și întorcându-mă spre Bârsan:

— Iar dumneata, nene Zahario, nu te tot plânge muerește prin cafenele de oameni, care nu ți-au făcut decât bine, nu de alta dar bătrânul ăsta și-a închipuit că trebuie să fim la cuțite și acum, văzându-ne împreună, o să creadă că nu ești om serios..

XIV

La Paris: I. Emile Faguet.

Anii de studiu la Paris se leagă de personalitatea lui Emile Faguet, după cum anii de studiu la București se legase de personalitatea atât de vie și de tulburătoare a d-lui N. Iorga. Pasiunea mea faguetiană era, de altfel, cu mult mai veche, deoarece, după cum am arătat, în lectura criticelor lui am resimțit, încă din copilărie, cea mai puternică emoție estetică, iar, mai târziu, numai prin influența lui am debutat printr'un polemism sceptic și printr'o expresie dialogică nepotrivită temperamentului meu. Suggestia criticei lui Faguet s'a deslănțuit atât de integral, încât nu mi-a lăsat nici libertatea spirituală de a delimita măcar sub formă noțională elementele intrate în compoziția ei. Mulți ani după aceia, așteptându-l odată în birou, am

deschis din întâmplare un volum al lui Henry Bordeaux, ce se afla pe masă, tocmai la un articol asupra criticului, în care, în mijlocul unor mari laude, se afirma natura plebee a dialecticei faguetiene și, prin urmare, deficitul ei sub raportul stilistic. Afirmarea m'a isbit atât de puternic, încât, fără să mai aștept sosirea criticului, m'am grăbit să o verific pe texte, iar evidența ei m'a făcut să înțeleg că anumite prestigii anulează spiritul critic chiar în planul propriei lui sensibilități.

Sub o influență atât de veche, era firesc ca din primele săptămâni ale sosirii mele la Paris să caut să-l cunosc pe Faguet. Scurt, în-
desat, cu un cap rotund, dominat de o frunte solidă, cu o figură palidă, obosită, evident neurastenizată, tăiată de mustăți galice, căzute în jos, el era pe atunci una din cele mai reprezentative figuri ale boemei universitare pariziene; în plină maturitate și glorie, el se arăta printre cursuri pe terasa cafenelelor cartierului său, prin mici restaurante studen-
țești, unde se putea mânca cu un franc și cincisprezece centime. Dusesese în tinerețe o viață studențească laborioasă, îmbinată totuși cu viața de boemă corporativă a tinerimii franceze, de excursiuni duminicale și de promiscuitate sexuală atât de bine descrisă de Maupassant în literatura sa; profesor multă vreme în provincie, abia la 37 de ani și-a

publicat prima carte. Ce a urmat se cunoaște; întârzierea debutului a fost răscumpărată de una din cele mai prodigioase activități cunoscute în publicistica franceză: peste cincizeci de volume de studii compacte continuate și astăzi prin volume postume și un număr nesfârșit de articole și de cronici risipite prin tot felul de reviste și de ziare, cu o vervă neseacă, o producție deslănțuită fără scop, printr'o forță interioară ce-l împingea irațional; pe lângă activitatea sa universitară și academică, pe lângă masivele lui studii publicate în volume, pe lângă conducerea unei reviste și participarea la atâtea altele, pe lângă colaborația la cel puțin zece ziare pariziene, Faguet era și cronicarul dramatic al ziarului *Journal des Débats*, impunându-și la o vârstă de peste 60 de ani, o viață de noctambul istovitoare, ce explica paloarea obosită a figurii lui. La o distanță de aproape un sfert de veac contactul cu cursurile lui universitare iau, negreșit, un alt aspect decât cel real, învăluindu-se în toate rezervele acumulate de timp și ale posesiunii de sine; căci așa cum se înfățișă „maniera“ lui Faguet ar fi trebuit să contrazică gusturile mele, ceiace n'a făcut-o tocmai din pricina violenței prestigiului de care am amintit. Nimic academic în prezența ca și în „oratoria“ marelui critic; într'o Sorbonă de academism și de eleganță discursivă, fără flacără ce e drep-

tul, dar ordonată, clară, înflorită, la unii ca la Alfred Croiset atică, la alții ca la Gustave Lanson doctorală, la toți însă marcată printr'o dicțiune îngrijită, specia oratoriei lui Faguet se poate spune că detuna, prin lipsa de solemnitate, de fluentă și de eleganță... Mai întâi impresiona un aer de improvizație ce-i permitea să înceapă o lecție prin tratarea unui subiect și, după ce i se atrăgea atenția, să continue, schimbându-l fără împiedecare; un glas pe două tonuri deosebite ca cel al fostului meu profesor de la București, Grigore Tocilescu, ale cărui cursuri păreau mai mult dialoguri prin trecerea bruscă de la un ton la altul deopotrivă de inarmonice; lipsă de supraveghere a gesturilor aruncate dezordonat în aer, fără să corespundă totdeauna conținutului frazei; lipsă de continuitate în expoziția unei idei părăsită brusc pentru a face loc alteia venită pe neașteptate; patetism de exclamații și interferență de expresii parazitare; uitare evidentă de sine, — totul împrăștiind, negreșit, viața într'un sketch însuflețit, mimat, dramatic uneori, dar descusut, familiar până la vulgaritate, fără inhibiția artei, care plăcea, ce e dreptul, unui public numeros, dar care, retrospectiv, nu mă mai satisface azi. Pus apoi prin situația sa academică în centrul vieții pariziene, solicitat de saloane, de redacții de reviste și de ziare, acest om ducea la bătrânețe o viață de stu-

dent sărac ; două menaje : unul conjugal (prin legitimarea târzie a unei legături inegale) la catul de sus al unei case din rue Monge, celalt, locuința lui de om public, la etajul al cincilea al casei din față ; când sunai, îți deschidea el singur ; două camere sărăcăcioase și o sală ; la stânga camera de așteptare, în care erau totdeauna (în zilele de primire) zece-douăzeci de persoane îngrămădite în picioare, în tot nefiind decât trei-patru scaune desfundate ; pereții tăiați de polițe albe de brad nelustruit, pline de cărți nelegate, toate cu dedicații de la scriitorii cei mai mari ai Europei ; printre persoanele îngrămădite, în picioare, bătrâni actori în căutare de roluri, artiste solicitând o mențiune, poeți famelici, candidați academici, studenți, ziariști, așteptându-și fiecare rândul ca la doctor ; cum pleca unul, Faguet introducea pe altul, după ordine, în micul său birou, în care te primia în papuci și într'un vechiu veston cu aparență de pijama, cu o expansiune de cordialitate bonomă, mimând cu gesturi mari un monolog în două tonuri. Nici o podoabă pe pereți, decât o fotografie a tatălui său, traducătorul lui Sofocle ; fără telefon, după cum casa era și fără ascensor ; într'un cuvânt, nu numai cu lipsă de confort ci într'o sărăcie lucie ; deși fără copii și plătit din toate părțile pentru o producție enormă, când îți răspundea la o scrisoare, Faguet rupea din economie din

propria ta hârtie și în manuscrise, din aceeași economie de hârtie, ducea totdeauna rândul până la urmă, însemnând trimiterile la început de rând prin simple paranteze liniare. Căci în aceasta om de imensă muncă și talent, de mare bunătate sufletească și de omenie, când nu era vorba de bani, străjuia, cași în Victor Hugo și în atâția alții, instinctul cel mai puternic al rasei: avariția.

XV

*Doctoratul meu la Sorbona. — Prințul G. Știrbei. —
A. Gazier.*

1. Printr'o defecție inexplicabilă a memoriei nu pot să-mi amintesc prin ce împrejurare am fost adus să iau ca lucrare principală de doctorat pe Jean-Jacques Weiss, despre care nu-mi închipui să fi avut idei prea lămurite din țară; fixarea unui astfel de subiect, m'a pus însă fatal în contact cu bătrânul prinț Gheorghe Știrbei, prieten al lui Weiss, executorul lui testamentar, și editorul postum al mai multor culegeri de articole, însoțite de dânsul cu prefețe și studii... Cum, mort aproape centenar în 192, prințul a devenit astăzi obiectul cronicilor judiciare pariziene, în urma unui proces senzațional de moștenire, nu sunt de prisos câteva lămuriri. Fiu mai mare al domnitorului Barbu Știrbei, prințul Gheorghe s'a născut la 1830; luând licența în drept la Paris, și absolvind l'École des Hautes Etudes, a ajuns pe timpul domniei tatălui său ministru de războiu, președinte al Camere

și ministru de externe (deși nu putea avea pe atunci decât 18—25 de ani) iar mai în urmă a fost unul din cei însărcinați să-i ducă prințului Carol la Düsseldorf, la 1866, rezultatul plebiscitului, ce-l chema pe tronul Principatelor-Unite. După această epocă s'a stabilit definitiv la Paris, naturalizându-se chiar francez în 1888 și deschizând unul din saloanele cunoscute ale timpului, frecventat mai ales de pictori și, îndeosebi, de Roybet. Târziu s'a căsătorit cu Judith, artistă la Comedia franceză, văduva lui Gustave Fould, fiul marelui ministru de finanțe al imperiului al doilea, însurat romantic cu ea și, de nu mă înșel, desmoștenit de tatăl său. Din căsătoria cu Fould, Judith avusese două fete, pe marchiza de Grasse, moartă astăzi, și pe domnișoara Fould, pictoriță destul de cunoscută, și cum din recăsătoria ei cu Știrbei n'a mai avut nici un copil, prințul Gheorghe a adoptat pe cele două fete ale lui Fould, lăsându-le o mare avere convertită în palatul din bulevardul de Courcelles, în Castelul dela Bécon-les-Bruyères, într'o minunată vilă la Royan și o alta la Nisa pe Promenade des Anglais... La moartea lui s'au ridicat însă descendenții unei germane Louise Schutte din Hanovra, care, cameristă a soției domnitorului Știrbei, declarase în 1863 la capela ortodoxă din Viena, un fiu, ca născut din legăturile ei cu tânărul prinț; trei copii ai lui Herr Professor Schutte reclamă azi tribunalelor franceze a-

verea Știrbeilor români căzută în mâna Foulzilor ovrei, de unde publicitatea în jurul acestui om, în relativa intimitate a căruia am avut a intra prin alegerea subiectului meu de doctorat. Vizitându-l în casa lui din bulevardul de Courcelles, care nu mi-a fost mirarea când am dat, în plin Paris, peste un fel de conac boeresc dela jumătatea veacului trecut, cu odăi acoperite cu stofe orientale, cu iatagane turcești pe ziduri, cu giubele și caftane spânzurate pretutindeni, cu narghilele pe măsuțe lucrate în sedef; omul ce-și părăsise țara de vreo patruzeci de ani își prelungea, astfel, în mijlocul Parisului, decorul vieții orientale de ordinioară... Era în vremea aceea, în 1906, bătrân de vreo optzeci de ani, voinic și masiv, păros și surd aproape cu desăvârșire, puțin expansiv dar binevoitor; fusese prietenul lui Weiss, About, Taine, Sarcey, dar astăzi părea a duce o viață cu totul retrasă, între iatagane și giubele. Deși nu l-am auzit niciodată rostind un cuvânt românesc, nu-mi pot închipui să ne fi uitat limba; părea totuși strein de tot ce se petrece în țară. În timpul războiului balcanic, pomenindu-i de primul ministru Maiorescu, el avu aerul că-și aduce aminte.

— A! Ion Maiorescu...

— Nu, răspunsei eu, e vorba de fiul lui, Titu Maiorescu.

Bătrânul dădu din cap în semn că n'auzise de dânsul. Am fost de multe ori în conacul

lui boeresc din bulevardul de Courcelles, instalat într'o casă modernă și, mai ales, am dus cu dânsul o lungă corespondență, în privința unei cărți a lui *Les Roumains*, apărută sub pseudonimul James Caterly, în care, după un succint istoric al poporului nostru, insista mai mult asupra domniei lui Barbu Știrbei și a rolului lui în opera Unirii, ca și asupra unei misiuni proprii la Salzburg, în timpul intervederii între Napoleon III și Franz-Iosif, în care Impăratul protector ne cedase Austriei; din însărcinarea lui i-am tradus-o în românește. În privința lui Weiss, prințul mi-a pus la dispoziție tot ce avea dela prietenul său; la isprăvirea lucrării, oferindu-mi să o tipărească pe propriile lui cheltueli, ca semn de recunoștință, l-am rugat să primească a i-o dedica. Primind, m'a invitat să trec adouazi pe la dânsul, când, spunându-mi că, întrucât redactarea unei dedicații e un lucru destul de delicat, își permitea să-mi supună aprobării un carton, pe care își compusese singur dedicația în termenii următori:

A

Monieur le prince Georges B. Știrbei

Au camarade d'enfance de Weiss

*A l'ami fidèle et dévoué qui a su défendre avec sa
plume*

*La mémoire et l'oeuvre de Weiss après sa mort
Cette thèse est respectueusement offerte et dédiée par
son dévoué compatriote Roumain E. L.*

aşa cum a şi apărut în fruntea volumului, cu care, însoţit de o prefaţă a lui Emile Faguet, şi cu un altul asupra călătorilor francezi în Grecia în veacul XIX, prefaţat şi el de Gustave Fougères, m'am prezentat la susţinerea doctoratului la sfârşitul anului 1909. Doctoratele de stat ale facultăţii de litere dela Paris se susţin cu o deosebită solemnitate; de nu mai sunt îndoeli asupra rezultatului, odată tezele aprobate şi tipărite, ele prezintă totuşi caracterul unui impresionantă dispute *ad ostentationem*. ce durează cinci-şase ceasuri (cam dela 1 p. m. până la 6-7), cu controverse aprig desbătute, cu discursuri înflorite, în prezenţa unui public special ce urmăreşte cu încordare aceste producţii academice, desfăşurate sub privirea protectoare din înaltul zidurilor a tuturor ilustraţiilor intelectuale ale Franţei, a lui Descartes şi Racine, a lui Richelieu şi Corneille, a lui Boileau şi Pascal... Intr'un astfel de „tournoi“ savant, am avut odată emoţia să ascult controversele susţinute cu siguranţă de erudiţie şi de exprimare a unui candidat, ce se prezinta cu trei mari volume compacte, de câte o mie de pagini fiecare, asupra „isvoarelor“ eseurilor lui Montaigne; a unui om, care citise întreaga bibliotecă păstrată şi astăzi a moralistului bordelez, pentru a surprinde pasagiile, de care s'ar fi putut folosi; şi după o discuţie strălucită de ceasuri întregi, mare mi-a fost

mirarea când, la sfârșit, Faguet întinzându-i mâna ca să-l felicite, mâna i-a rămas în aer... Candidatul era orb! El era Pierre Villey, azi profesor la Universitatea din Lille, celebru și prin volumele lui asupra orbilor. Nu fără emoție am pășit, așa dar, și eu în sânul unei adunări atât de solemne. Pentru prima teză, elenistul Collignon și apoi bunul Fougères, cu capul lui frumos de artist, asemănător cu cel al lui Al. Dumas-fils, pe un trup athletic, se arătară de o bunăvoință fără rezerve. Veni acum și rândul tezei principale asupra lui Weiss, care, ieșind din linia tradiției Sorbonei, nu se prezintă ca un studiu de cercetare masivă și meticuloasă, de erudiție pură, ci ca un studiu critic, de fineță, de analiză și de reconstituire psihologică, și, prin urmare, avea nevoie de oarecare îngăduință din partea comisiei. Înțelegând poziția voluntară a cărții, cu atica și meliflua sa elocință, decanul Alfred Croiset, elenistul, o aprobă cu elogii, stăruind asupra valorii analizei critice, dar, mai ales, asupra stilului și limbii franceze, la posedarea cărora se mira că putuse ajunge un strein; în felul său eruptiv, prietenos și familiar, Emile Faguet, raportorul tezei, se asociază și el la aceste laude; cu elocința sa moderată și academică, în stil nobil, Lanson opină că talentul se putea scuti de metoda tradițională a erudiției tezelor. Nu de aceeași părere fu însă și A. Gazier, moșneag hirsut, sgrunțuros,

masiv, cunoscut prin dicționarul ce-i poartă numele, prin jansenismul lui intransigent ce-l făcuse să-și închine viața studiului cenobiților dela Port-Royal. De la primele lui vorbe, părăsindu-și atitudinea academică, el se deslănțui într'o cuvântare violentă împotriva streinilor stricători ai tradiției universitare, care, ignorând legile sănătoase ale erudiției, se pun la adăpostul unui așa zis „talent“ literar... dar ce e talentul? care din onorații membri ai comisiei l-a văzut?... cine l-a putut pipăi și identifica vreodată?... Talentul e bun pentru ziarști și publiciști, pentru diletanți și alți pierdevară literari, nu pentru doctorii în litere dela Sorbona, care trebuie să se prezinte cu lucrări de documentare serioasă. Intorcându-se apoi, ca spre a mă lua în coarne:

— Iată pentruce, scumpe domnule, mă apostrofă el, teza dumitale e pentru mine neavenită, iar de e cumva o carte de „talent“, nu putem sta de vorbă, întrucât nimeni n'a dovedit încă ce e „talentul“; de nu știm ce e talentul, știm, în schimb, cu toții ce e limba franceză... Iar dacă ceilalți membri ai onoratei comisii te-au încărcat cu elogii pentru cunoașterea limbii să n'o iei ca o realitate ci ca o indulgență acordată calității dumitale de strein.

Cum se produse o rumoare în chiar sânul comisiei, vijeliosul bătrân se întoarse spre dânsa :

— Attendez, attendez un peu, messieurs, exclamă el, et je vous en fournirai la preuve.

Răsfoind apoi cu sgomot cartea, reluă biruitor:

— Tenez, messieurs, rien que dans la dédicace il ya deux fautes de français.

Toți ciuliră urechile și, bineînțele, cu deosebire eu.

— Tenez... „vous offrez et dédies“ votre livre au prince Stirbey... mais offrir et dédier, cher Monsieur, c'est absolument la même chose... Et en français, surtout en Sorbonne, sachez-le bien, monsieur, on ne fait pas de pléonasmе... Et puis encore, tenez „son compatriote roumain“... mais c'est affreux ça... puisqu'il est votre compatriote, ce prince Stirbey, c'est entendu qu'il est roumain, vous-même étant roumain.

La capătul unor invective ce durau de vreo jumătate de ceas, această seacă arguție gramaticală mă făcu să-mi pierd și restul de stăpânire de sine ce-mi mai păstrasem și să lunec la o regretabilă eroare de tact, pentru care cer iertare Manilor bunului prinț:

— D'ailleurs, mormăii eu discumpănit, la rédaction de cette dédicace ne m'appartient pas; elle a été intégralement rédigée par le destinataire lui-même.

Din tăcerea ce se lăsă peste sală, înțelesei, prea târziu însă, greșala pasului făcut, în timp

ce, fără milă, bătrânul și prinse din sbor arma ce-i oferisem cu imprudență:

— Allez-y, allez-y, strigă el și mai biruitor, et surtout ne vous gênez pas... arrangez-le bien votre prince, car, à ce qu'on voit, il n'est pas dans la salle et les absents ont toujours tort.

Riposta fu atât de puternică încât, demoralizat de mai de mult, sfârși prin a mă scoate din luptă oratorică, până la intervenția ultimului examiner Michaud, bunul Michaud, gros, negru și păros, care cu delicatețe de tact, se încercă să închidă toate rănile, exprimându-și regretul că se mai pot ridica discuții asupra însemnătății și existenței chiar a talentului, citind ostentativ pasagii lungi din carte și comentându-le, pentru a dovedi „fineța analizei“, „calitatea rară“ a stilului, precizia și „eleganța“ limbii, — totul cu o dulce elocință ce mângâia însă... un absent.

XVI

1. *Evoluția dela Pași pe nisip la Critice (I, II).*—
2. *De unde începe arta?*—3. *Originea «muzicală» a criticei mele.*—4. *Stilul*

1. Influența faguetiană a durat câțiva ani, adică în epoca *Pașilor*, manifestându-se, după cum am văzut, printr'o atitudine polemică tradusă într'un stil discursiv și într'un scepticism ostentativ; curând apoi, în epoca Parisului, (1906—1910) și deci a colaborației la *Convorbiri critice*, predomină influența anatole-franciană. Relativismul temperamental, hrănit din lectura lui Faguet, se universalizează acum la toate problemele existenței, dar cu cât acțiunea lui se întinde, cu atât expresia i se stinge, din potrivă, într'o nuanță de discretă ironie; dialogul imaginar din prima fază, în ton abrupt, se transformă într'un adevărat dialog, cu interlocutori reali, dar își pierde, de fapt, nervul, adică însăși calitatea lui esențială. În jurul operelor de artă, se încinge astfel, o discuție

între diferite persoane imaginare, ale căror nume Picrophonios, Glykyon și Agathon, rezumă una din cele trei atitudini posibile, de afirmație, de negație, de conciliere. Nefiind însă demonstrativă, discuția nu tinde spre o concluzie imperativă, așa că, deși mai ostentativ, relativismul fazei faguetiene era, în realitate, mai puțin categoric; sub forme fanfaronice, el ascundea o convingere și, polemizând, trebuia să urmărească linia unei demonstrații; total, definitiv, sub influența lui Anatole France, el își înfrână acum impulsivitatea, își stinge focurile, își retractează asperitățile sub masca indiferenței elegante. Convorbitorii se exprimă, astfel, în termeni ponderați, fără dorința persuasiunii; suprafețe lucii, ei lunecă unul pe lângă altul, fără ciocniri reale; prin imponderabilele ce intră în jocul nuanțat al dialogului, se desprinde totuși o concluzie sau mai bine zis suggestia ei... Fără o convergență evidentă, într'un stil măsurat, elegant, cu flori presate din aluzii mitologice, cu citații ornante, cu reminiscențe, cu o ironie inacidă și cordială chiar, în propoziții scurte, dar nu vorbite și abrupte ca înainte, ci ritmice și melodice, aceste mici dialoguri nu sunt lipsite de intenții și poate chiar de realizări estetice; cum ar fi sfârșit prin monotonie, dispozițiunea lor se îmborsăvește aproape cu fiecare subiect, pe firul unei fantezii cu destul neprevăzut ca să poată susține atenția până la urmă. O astfel

de critică se detașează aproape cu totul dela sensul strict al criticei și se consideră ca o artă, care, așa cum e realizată mai mult sub semnul grațiosului, privită cu obiectivitate, nu mă mai satisface nici prin convenționalul ei edulcorat, nici prin lipsa ei sistematică de idei generale — lipsă, de altfel, voluntară, ieșită din convingerea fermă că idea generală reprezintă elementul caduc, pe când expresia, arta, dincolo de adevărul cotroversat, e singurul lucru ce poate rezista; a afirma o ideologie în dauna alteia mi se părea a sări în necunoscut, a contracta legături cu materia pieritoare. Intr'o astfel de concepție, însuși subiectul, omul sau opera, element material și deci caduc, nu putea fi considerat decât ca punct de plecare al unei construcții personale; de aici, acea înscenare proprie oricărei creații artistice, cu puține contingente cu subiectul, așa că, chiar dacă piloții afirmațiilor s'ar surpa, să dureze totuși construcția speculativă. În prăbușirea universală arta întreține încă iluzia singurei forțe capabile să reziste măcinării timpului, iluzie salutară, tonică, prin care artistul nu împerechează două cuvinte, fără credința irațională de a le fi proiectat să-și continue himeneul mistic în infinitul timpului.

2. Cum o astfel de concepție a criticei se confundă cu însăși concepția artei, nu e fără oportunitate de a preciza în câteva cuvinte

linia dela care începe creația artistică. Expresie a unei experiențe literare destul de îndelungată, pentru a se raționa și defini, aceste considerații asupra procesului de trecere dela amorf la formă, dela noțional la estetic, adică dela tot ce nu e încă artă la artă în sens limitativ, se reclamă, așadar, numai dela natura lor strict empirică.

În faptul semnalării existenței unei treceri dela noțional la estetic se indică esențialul experienței mele artistice, întemeiată nu numai pe clasică disociație a formei de fond ci și a distincției în coprinsul fondului a elementului strict noțional de speculație, — semnul cel mai autentic al artei. Prin natura sa de simplă expresie, arta nu pornește decât din pragul transformării în formă iar valoarea ei nu se precizează decât pe măsura limitării elementului noțional la un strict necesar. A expune cauzele decăderii imperiului roman, cauzele Reformei nordice și Renașterii sudice sau orice alte fapte din domeniul cunoștinții omenești, e o preocupare fără legătură cu arta. Interesante sub raportul valorii lor noționale, indispensabile în țesătura oricărei arte, ideile constituie numai un punct de plecare pentru dezvoltări ulterioare susceptibile de a deveni artă. În afară de expresie, arta mai reprezintă, așa dar, biruința ingeniozității intelectuale, speculativă și inutilă, asupra fondului noțional, util prin natura sa științifică sau didactică,

și cu aderențe, deci, în domeniul cunoașterii sau al vieții practice.

Pentru a veni la cadrele experienței proprii, limitate dar autentice, voi afirma că de câteori am scris pentru a exprima o anumită ideologie literară sau socială, oricâtă străduință mi-aș fi dat, n'am avut impresia creațiunii artistice, pe care o am deoricâte ori sunt silit să dezvolt în zece pagini o „idee“ ce se poate reduce la zece rânduri, fiind pus, astfel, în necesitatea de a căuta, de a specula, nu în vid dar în inutil, — termen final al creațiunii artistice, atins prin sfortare înlăuntrul unei temperaturi spirituale de înaltă frecvență. Intr'un cuvânt, arta începe precis din momentul speculației personale nu numai în domeniul expresiei, cum se crede, ci și în domeniul ideației, iar artistul intră în rolul funcțiunii sale abia în clipa în care caută și, de vreme ce e artist, și găsește, nu numai imagini noi pentru noțiuni vechi ci și avântul necesar pentru sborul planat al speculației intelectuale.

3. Dacă arta reprezintă o speculație, aplicația unei ingeniozități personale nu numai la formă ci și la fond, al cărei caracter mai evident este inutilitatea, adică o traectorie în abstract sau chiar în vid, ea nu poate exista totuși fără un punct de plecare, reazăm dar și principiu generator, asupra naturii căruia e locul câtorva precizări. Aparent, acest punct

de plecare se află în elementul noțional ; pentru a fi însă generator, adică în stare de a alimenta pe dinăuntru vasta arborescență a speculației intelectuale, nu e de ajuns ca elementul noțional să se ridice numai la demnitatea ideei generale ci trebuie să participe dintr' o stare de conștiință organizată, precipitată, la rândul ei, dintr' o alta mai profundă, pe care în studiile mele asupra poeziei noi și, cu deosebire, asupra simbolismului am numit-o muzicală, nerefuzându-i prin solidaritatea latentă a unei identități de metode în procesul creațiunii, o preferință destul de vizibilă, în sensul nevoiei lărgirii lirismului în domeniile obscure și iraționale ale conștiinței ; căci, cu oricâtă obiectivitate ne-am înarma, de cele mai multe ori, în lucrurile pe care le judecăm, nu ne măsurăm, de fapt, de cât propria noastră umbră.

Aparent raționalistă, mai ales în studiile de o argumentare mai susținută, cum ar fi, de pildă, în *Istoria civilizației române moderne*, punctul de plecare al acestei critice pornește din izvorul misterios al unor stări de conștiință iraționale, cinestezice, care, în momentul sortit de destin sau printr' un efort voluntar de creație, se limpezește într' o stare sufletească organică sau capabilă de a se organiza, după cum pe apele fermecate de dorința celui ce le fixează, se încheagă icoana clară a ființii așteptate. E, firește, numai un punct de plecare, dar, pentru individ, identic

aşa zisului „fenomen original“, întrucât din minusculul lui sâmbure, ca din inima sultanului eminescian, se poate revărsa copacul ce a adumbrît toate hotarele pământului. Lucrul, de altfel, nu e nou, şi în procesul creaţiei el constituie, ceiace numesc unii esteticieni elementul „mistic“, pe care îl afirm însă şi la critică, fireşte cu rezerva aceleiaşi experienţe personale, şi, din necesitatea proiectării de sine, îl presupun valabil şi în procesul creaţiunii ştiinţifice.

Indărătul, deci, a oricărui studiu al meu, fie mai târziu de măsura a şese volume, cum e *Istoria literaturii române contemporane*, sau cum e acum numai de câteva pagini, am simţit întotdeauna prezenţa unei stări sufleteşti unice, fără de care capacitatea de speculaţie verbală sau ideologică şi deci de creaţiune artistică este anulată; ea constituie tonalitatea de bază, nota muzicală ce se strecoară în întreaga arborescenţă a construcţiei critice pentru a-i organiza foşnetul într'o armonie perceptibilă; dela vitalitatea ei inepuizabilă îşi trag seva toate inextricabilele ramificări şi nervuri, precum din unitatea ei elementară îşi organizează propria-le unitate.

Prin afirmarea acestui proces de creaţiune şi în materie ideologică sau ştiinţifică, rezultă paradoxul concluziei ce precede actul creaţiei,

după cum virtual rodul este anticipat în sâmburele copacului.

Cărțile ca și simplele articole par a proceda prin etapele succesive ale investigației și prin însumarea rezultatelor parțiale într'o concluzie laborios dobândită, pe când în realitate, concluzia a precedat șirul investigațiilor, cărora le-a determinat chiar sensul și condus acțiunea pentru a ajunge la un punct numai aparent final, întrucât se conținea în însuși punctul de plecare. Dacă, după cum s'a dovedit, îndărătul celor mai multe descoperiri și invenții stau intuițiile, pe care experiențele nu fac decât să le verifice, e cu mult mai lesne de înțeles cum îndărătul construcțiilor ideologice se află stări muzicale condensate la un moment dat în atitudini sufletești diferite, capabile de a alimenta construcții organice: dacă din contemplarea căderii unui măr de pe ramul său a putut ieși legea gravitației universale, e nemăsurat mai ușor ca din precipitarea latentă a unor stări muzicale să roiască principiul viu și generator, de pildă, al unui mod de a privi evoluția civilizației române; o dată punctul de plecare, irațional, fixat printr'un proces adesea neanalizabil, construcția crește de la sine, rațional; puse în mișcare de o logică implacabilă, faptele se desprind automat din toate categoriile experienții omenești pentru a se insera exact la

locul cuvenit, pilitură de fier atrasă irezistibil de magnetul unei atitudini polarizatoare, și a constitui o osatură comandată de un singur suflu dominator. Intr'un cuvânt, punctul de plecare al oricărei opere critice e numai aparent în elementul noțional; căci, dacă îndărătul acestuia nu s'ar afla substanța generatoare a stărilor muzicale, speculația, din care constă arta, n'ar avea vitalitatea necesară.

Deși depășesc cu mult realitățile primelor mele articole critice (*Critice* I, II din vechea ediție Socec), toate aceste considerații estetice își găsesc un punct de origine în ele, și prin atitudinea lor pur estetică și prin obârșia lor muzicală; ceiace le lipsește și le degradează chiar până la neviabilitate e numai lipsa ideilor generale, element noțional, pe care în acel timp îl credeam caduc și deci dăunător, pe când, în realitate, constituie un punct de plecare indispensabil creațiunii artistice.

4. Stilul acestei epoci se deosebește, după cum am spus, de stilul epocii *Pașilor*; pe când acela căuta sau simula viața, prin discursivitate, improvizație, prin ton abrupt și familiar, stilul de acum caută dimpotrivă, efectul artistic prin rezervă, distincție și evitarea pulsației vieții. Și unul și altul, la vremea lor, mi-au părut însă cu atât mai necesare cu cât le credeam mai fatale, prin conjugarea lor, în timpul ela-

borăției, cu ritmul respirației. Numai experiența de mai târziu mi-a dovedit că această colaborație aparent organică nu constituie, în realitate, o garanție de autenticitate. Faptul că toate formele stilistice s'au turnat succesiv în ritmul respirației arată că nu stilul intră în ritmul ei ci respirația i se adaptează. Stilul nu e o creație a mecanismului vieții ci a unei anumite concepții, imprecisă de altfel, pe care satisfăcând-o, respirația îi ia ritmul; departe, așadar, de a fi un generator e un succedaneu; viața devine anexa artei, pe al cărei ritm îl împrumută. Ne fiind o formă a ritmului vieții ci a unei concepții apriorice, e dela sine înțeles că stilul este evoluabil ca orice concepție omenească, — și e firesc să-mi fi părut natural și fatal în *Pași pe nisip*, — după cum mi-a părut apoi în primele volume de *Critice*, — și după cum îmi va părea mai târziu în celelalte trei forme, în care s'a realizat în cursul anilor...

XVII

La Paris: Victor Eftimiu

Nu la o schiță biografică a d-lui Victor Eftimiu râvnesc în aceste rânduri, insuficiente de altfel. Cum d-sa trece aproape în fiecare an și alternativ prin lumina orbitoare a unui succes teatral sau a unei campanii de exterminare, de tot atâtea ori e silit de lăcomia informativă a ziarelor speciale să-și fixeze singur punctele esențiale ale carierii sau să i se fixeze tendențios de alții. Succesul *Marelui duhovnic* de acum câteva luni, de pildă, l-a pus în aceeași obligație și m'aș fi mirat citind acum — dacă mirarea nu s'ar fi atenuat prin faptul de a o fi citit și mai de mult tot într'o autobiografie cu ocazia unei alte piese — o declarație asupra debuturilor sale, formulată cam astfel: „Am debutat în teatru, scriind la Paris piesa *Inșiră-te Mărgărite*, pe atunci într'un act; i-am citit-o d-lui E. Lovinescu, care, sceptic ca totdeauna, mi-a spus că pot s'o prezint la

Teatrul Național, deoarece, fiind într'un act, reprezentarea ei n'ar „angaja“ la nimic.“ Atât a reținut, așa dar, d. Victor Eftimiu din, dealfel, neînsemnatul meu „rol“ în istoria debuturilor sale și, mai ales, a lui *Inșiră-te Mărgărite*; sau atât, cel puțin, a voit să comunice generațiilor noi ce-și fac cultura literară din ziare. N'aș voi întru nimic să exagerez importanța acestui „rol“, întrucât nici odată n'am crezut că i se cuvine cleștelui ce lovește în tăciune să-și închipue că într'însul e scânteia; și apoi totul e atât de relativ, privit în scurgerea lucrurilor, încât, transpus doar într'un plan sentimental, nu poate fi decât mistuit în valul ce ne ia...

...Iată totuși Rue des Carmes, care, de și-a tăiat drept linia spre Panthéon, nu înseamnă că s'a schimbat cu mult, și de a murit și bătrâna madame Boucheny, proprietăreasa ce-mi repeta mereu: „il est d'un aplomb merveilleux, votre ami Eftimiu; il ne s'en fait pas beaucoup“, și a murit și bătrânul portar, au rămas tot acolo rândunelele albastre ale plafonului odăei, cași oglinzile paralele, între care s'a rostogolit pentru întâiași dată mărul de aur al domniței mai mici a Impăratului, după cum au rămas tot acolo și castanii bulevardului, sub care ne primblam, și fântâna Medicișilor și alea micului Luxembourg, pe linia primului meridian, până la absintul demonstrativ dela

„Closerie des lilas“, unde n'am mai zărit nici pe Marinetti, devenit academician italian, nici pe Paul Fort și nici pe vechiul nostru amic, Mitrani, care acum își primblă boema violentă la Capșa; eri am recunoscut și platanul de pe Bulevardul Saint-Germain, din fața lui Hachette, în dreptul căruia, pe când mergeam cu tânărul meu prieten cu scopuri fără glorie, m'am auzit deodată strigat pe nume de un om ce se scobora precipitat dintr'o trăsură (era pe vremea trăsurilor):— „Ce cauți la Paris?“ Era Pompiliu Eliade, directorul Teatrului Național. — „Te caut doar pe d-ta ca să-ți prezint un tânăr poet de talent, pe d. Victor Eftimiu, autorul unui frumos poem dramatic, *Inșiră te, Mărgărite*, pe care dorește să ți-l citească“. — „Atunci pe mâine dimineață, la Hôtel Régina“. Iată punctul de plecare al debutului dramatic al d-lui Victor Eftimiu, din care d-sa n'a reținut decât „scepticismul“ meu: „scepticism“ evident în numeroase articole, în care, e drept, d. Eftimiu a văzut întotdeauna și numai, ca de obicei, rezerva, pe când ceilalți au relavat întru atât numai adeziunea, în cât cel puțin zece ani cariera mea critică a fost identificată cu cariera sa dramatică, și, nevinovat, dar voios, Crist sau tâlhar, am sângerat pe toate crucile, pe care l-au spânzurat nenumărații săi dușmani; împreună cu domnia sa am fost, așadar, pentru *Viața Românească*

„stația B. M.“, Max Linder, omul „cu articolul și fotografia“, „reclamagiul“, și, când vrea să mă strivească, d. G. Ibrăileanu și acum, în 1930, pretinde că am pus alături *Cocoșul negru* de *Faust...*

De s'ar părea că în aceste rânduri se exală vreun resentiment, e departe de adevăr; îmi îngroș numai vocea pentru a înăbuși lamentul blajin al violoncelului meu sentimental: căci în aceste note, pe care le vreau de o sinceritate și autenticitate desăvârșite, și cu tot scepticismul real de altfel și, mai ales, cu toată rezerva instinctivă, pe care o am față de oricine, trebuie să mărturisesc că d. Victor Eftimiu a reprezentat cea mai puternică afecțiune personală resimțită într'o viață, de altfel, cu puține afecțiuni. Au trecut douăzeci de ani, de când l-am văzut mai întâi pe străzile Parisului pe tânărul mic, brun, creț, simpatic, inteligent, de o cordialitate plină de măsură și de tact, de o discreție, de o valoare socială atât de apreciabilă la un copil aproape, încât din acea primă noapte a sosirii sale și până azi, după atâtea vicisitudini și oscilații de interese, afecțiunea pentru om a rămas intactă. De pe atunci încă întreaga lui personalitate se polariza în jurul axei unui optimism fundamental, ireductibil, ce-l făcea să se încreadă în steaua sa, fără trufie ostentativă dar netulburat, și nu-l lăsa să fie abătut de nevoia de față. „Il

ne s'en fait pas beaucoup", — după cum spunea bătrâna proprietăreasă; nimic nu-l îngrijora, nimic nu-l speria. — „Tout s'arrange“ era vorba lui obișnuită, cheia filozofiei optimiste a lui Capus, pe care o aplica la toate situațiile, — și, în adevăr, ca prin farmec, îi ieșia în cale împrejurarea fericită, ce restabilia o situație compromisă, fie și sub forma unui Pompiliu Eliade sărit din trăsură în fața lui Hachette. Un prieten îmi povestea că tot în acea epocă îndepărtată a vieții de boemă s'a întors odată în țară cu d. Eftimiu dela Paris la Berlin. După ce din îndemnul lui s'au oprit mai întâi la Colonia ca să o viziteze, s'au hotărât să rămână și la Berlin două zile.

— Să tragem la un hotel mai mare, insistă el.

Așa au și făcut, lăsându-se serviți în veselă plată de argint; după două zile Eftimiu propuse să mai rămână o zi; rămaseră; apoi încă o zi; rămaseră și ziua aceea; apoi încă o zi... Părându-i-se prelungirea fără obiect și hotărât să plece singur, abia acum află prietenul adevărul: ne mai având bani de plecare, Eftimiu voia să aștepte la hotel să-i vină „telegrafic“ dela redacția unui ziar dela Arad, la care colabora. Ca să-l lase singur, ar fi fost neomenos; ca să aștepte banii „telegrafic“, nu-și făcea nici o iluzie asupra lor; nu-i mai rămase, așadar, prietenului, cum era și firesc de altminteri, decât să-și ia asupra-și cheltuelile

drumului. Când se văzură instalați în vagon, la Friederichsbahnhof:

— Ce-ți spuneam eu că în viață „tout s'arrange“ și d-ta te alarmai! exclamă Eftimiu cu acea plăcută ștregărie, care știe înturna o situație penibilă într'una spirituală.

Faptul nu-i povestit ca să supere ci numai ca să illustreze o stare de suflet, punct de plecare, prin conversiunea vieții în artă, al unei întregi literaturi optimiste, generoase. În fața anecdotei de sus, semn al unui optimism fundamental, nu e rău venită alăturarea a două alte mici anecdote, semn al unei generozități totatât de firești (optimismul creiază generozitatea) învăluite, lucru rar, în discreție. Acum vreo opt ani, pe timpul primei sale direcții la Teatrul Național, vizitându-l odată pe editorul nostru pe la ora unu jumătate, Eftimiu nu găsi pe nimeni în birou afară de doi oameni de serviciu ce se ospătau cu ceapă și pâine; peste zece minute, fără altă explicare, un băiat dela restaurantul vecin le servia o tavă cu mai multe feluri de mâncare. În ziua aceea bieții oameni trebuie să-și fi zis și ei că există, în adevăr, o providență, care „aranjază“ totul pe pământ. Acum câțiva ani, editorul rugându-mă să cercetez valoarea unei traduceri prezentată de d. Eftimiu din partea unui prieten al său, întâmplarea mi-a scos în drum pe traducător:

— Ce coincidență! i-am spus eu; chiar acum am isprăvit lectura manuscrisului dumitale.

— Ce manuscris? Eu n'am nici un manuscris, făcu el mirat.

— Traducerea din Pirandello, pe care mi-a dat-o editorul să o cercetez.

— Ciudat, îmi răspunse el; traducerea e primită de mult și plătită integral.

Incurcat de poziția delicată, în care fusesem pus față de traducător, am constatat în urmă că Eftimiu îi dase bani editorului pentru a-i trece traducătorului, cași cum ar fi fost plata traducerii — fel discret de a da ce înseamnă a da de două ori. — „Il est la gentillesse même“ — cum îmi mai spunea memorabila noastră proprietăreasă, definindu-i încă o latură a psihologiei lui: necesitatea inconștientă de-a plăcea și de-a face plăcere, de-a aduce mici servicii, cu tact și delicateță, cu un nimic sau cu un simplu compliment bine întors, de a fi sociabil, cordial, dușman al oricărei violențe sau al oricărei asperități. Cu un astfel de temperament, sunt dela sine înțelese constanța raporturilor lui sociale, egalitatea lor, cu excluderea surprizelor; cu dânsul totul e vătuit, totul e învelit în acea substanță sinovială, prin care articulările între oameni și temperamente se fac dulce, comod, fără scârțaituri sau ciocniri, într'o funcționare perfectă de roțițe ce se îmbină desăvârșit. Această stare sufletească de sociabilitate extremă are, ne-

greșit, și ea inconveniente ; din fuga de situații categorice, ea încurajează convenționalul și artificialul, îngăduind din partea celor mici lingușirea și ipocrizia și îndepărtând din raporturile cu egalii virtuțile tonice ale francheții. Victor Eftimiu este aproape singurul scriitor, căruia nu i se poate spune *exact* ce gândești după una din lecturile sale ; deși n'a fost răsfățat de critică și dușmăniile masive i-au aruncat în față inichitatea împinsă până la neomenie, nu are totuși seninătatea de a înregistra cu egalitate sufletească rezerva amicală. Sufletul lui luciu, rotund, urban, sociabil, refuză instinctiv și apoi principial ori ce coliziune de opinie ; în fața obiecției se strânge și se închide dela sine, nu numai într'o poziție de nereceptivitate dar chiar de revulsiune ; răuvenită și bănuită, critica își retrage și ea antenele, își comprimă asperitățile, se rotunjește și se desfășoară numai în planurile convenabile ale unor păreri paralele ; ciocnirile nu mai sunt probabile sau se amortizează sub forme dilatorii, amabile — totul nu atât dintr'o susceptibilitate literară, cât dintr'o atitudine temperamentală tradusă în formule mereu repetate și în literatura lui : „să nu spui nimic care să nu facă plăcere“ ; „să nu duci vestea rea“, ce-i configurează însăși forma vieții ; formule, a căror valoare socială anulează critica, creînd o atmosferă ușor convențională, în care ajungi să dorești și puțină bătărbănie na-

țională. Deși considerat ca „balcanic“, Eftimiu e, din potrivă, un promontoriu de înaintată civilizație cu toate meritele și reversurile ei de efeminare; expresie a unei atitudini sufletești originare, politeța lui nu ascunde lațuri de mătase și pumnale împanglicate. Cu toate că mulți îl văd sub o formă diabolică de organizator de cabale și de trape mortale și el însuși vrea să-pară că știe să se răzbune à froid, totul e numai aparență sau autoiluzie; moliciunea capitonată a caracterului său îl împiedică, din fericire, dela atitudini răzbunătoare sau măcar ferme; om de situații „tari“ în teatru, le evită cu orice preț (și uneori prețul e mare) în viață; nu e vorba numai de violență ci și de orice manifestare cu o expresie pasională prea puternică. Lipsa de accent e una din notele sale caracteristice și cu toate că nu-i fără ambiții și are și supleța pentru a și le realiza, cu toate că a ajuns în situații sociale ce pot da încredere de sine, cu toate că are la activul său atâtea piese jucate, din care unele cu mare succes, cu toate aceste elemente pozitive, incontenstabile, starea lui sufletească fundamentală e ceiace s'ar putea numi *pre-caritatea*, tradusă prin imaginea servitorului, care, trimis să aducă o birjă stăpânului, din sentimentul de a nu fi la locul lui, își spânzură piciorul pe scara ei. Nu numai că n'am intenția să micșorez o astfel de sensibilitate, ci, dimpotrivă, din afinități, probabil, țin să

arăt că m'a atras întotdeauna. Pus în dosul unui birou sau al unui ghișeu oficial, orice individ se investește cu o siguranță de sine, cu un ton categoric, cu o aroganță inspirată de locul adăpostit, dela care se află; bun și transacțional la el acasă, devine glacial și brutal prin resortul nevăzut al autorității locului, nu mai cunoaște prieteni, făcându-și o normă de afirmare din impunerea arbitrarului. Nu astfel e și Eftimiu: în vorba lui, grafic al unei stări de conștiință, rămâne ceva „mal assuré“, un sentiment de relativitate, de nesiguranță, care nu e, negreșit, un element de succes în viață, dar care, în planul transcendent, reprezintă un element de superioritate sufletească; chiar în scenele de violență, la care îl obligă uneori situația oficială de împlânzitor de lei, se simte nesinceritatea, elementul voit și teatral, ușor sezizabil în neadaptarea dintre gest, vorbă și situație. Destul de înarmat pentru viață, și dușmanii pretind că prea bine înarmat prin elasticitate, sub aparența de siguranță, reproșată de unii ce judecă după forme, cu care pășește din insucces în succes, ochiul atent distinge, totuș, sentimentul nesiguranței, al precarității, de simpatică și chiar filozofică slăbiciune; fără a fi ca Renan, care n'a putut obține niciodată să-i vină rândul la tramvai, și, deși n'a scăpat multe din tramvaele vieții, optimismul său fundamental se nuanțează adese în resemnare, în rezervă și în acea maleabilitate față de evenimente, ce-l îndoae fără să-l frângă. Cu a-

tătea calități și slăbiciuni umane, și, deci, cu atât mai simpatice, condus de îndemnul inextorabil de a plăcea și de a face plăcere, de o sociabilitate amabilă, generos, cordial, egal, rezistent la orice vertigiu al succesului, mlădios și transacțional, d. Victor Eftimiu a acumulat totuș în cariera sa mari dușmăanii, latente multă vreme, dar isbucnind în răstimpuri cu o violență împinsă până la ferocitate. Cum cazul *Meșterului Manole* sau al legii teatrelor din anul acesta sunt prea recente, ca mai depărtat, cazul articolului din *Figaro* merită să fie împrăștiat. În vremea dezastrelor dela Jiu și dela Olt „trădarea lui Victor Eftimiu“ a ocupat câteva săptămâni în ziare un spațiu mult mai mare decât evenimentele de pe front. Eram la censura ce funcționa pe lângă Poștă, când am primit numărul din *Figaro* cu articolul său asupra țaranului român, plin de judicioase dar inoportune considerații asupra valorii lui mai mult contemplative și poetice decât active. Inofensiv în sine, articolul era bine intenționat de nu și binevenit; ofensatoare era numai introducerea lui redacțională (scrisă, de nu mă înșel, de Lugné Poë) prin care autorul era prezentat ca cel mai mare dramaturg al țării și ca un Victor Hugo al României. Arătând ziarul celor vreo zece confrați dela censură, am văzut deodată zece figuri încruntate și o nemulțumire generală tradusă prin formula: „al dracului Albanez,

s'a învârtit și la Paris", plină de prevestiri de furtună. N'a trecut, înadevăr, o săptămână și atacul a pornit prin articolul d-lui C. Banu, (din suggestia tinerilor din jurul lui) prin care se arata că „țăranul român" și deci România fusese insultați. Ca prin farmec, toate dezastrelle noastre din Dobrogea și din Carpați au fost date uitării, canalizându-se atenția publică asupra trădătorului dela Paris; fiecare ziar colabora cu câte ceva: un popă băgăreț în orice discuție se și rezezi cu o scrisoare la ziare ca să arate că Eftimiu nu e român; un profesor de liceu, d. G. Bogdan-Duică, arată, cu dovezi matriculare, că, pe când era elev în clasa II, Eftimiu a furat dela un camarad două penițe, așa că era de prevăzut că avea să-și trazeze și neamul; mai feroce decât toate celeurzite atunci, a fost o telegramă redactată de Societatea Scriitorilor Români pentru a fi radiotelegrafiată de Ministerul de Externe redacției *Figaroului*. Cu această ocazie am primit vizita unui poet, matur dar nu și copt, prieten bun și al lui Eftimiu și al meu, care, vicepreședinte al Societății, luându-și sarcina de a aduna iscălituri, mi-a prezentat conceptul telegramei ce comunica redacției lui *Figaro* că Eftimiu nu e Român, ci Turc sau Bulgar, deci inamic, că nu e scriitor, ci excroc, încercând între altele să excrocheze și pe Regina cu plasarea unei piese a ei la Berlin, și că e un defaimator al țării noastre. Protestând cu violență în potriva acestei in-

famii, am întâmpinat candoarea simulată a prietenului de zeci de ani: „cum adică e prea tare? să mai atenuăm atunci vreo expresie“.

— „Ba să o arunci pe foc, mai ales d-ta care ai trebui să preferi să ți se taie mâna dreaptă decât să iscălești așa ceva“. Mi-am închipuit că l-am convins; dorința de a se afla în treabă și de a vorbi în numele societății prin undele hertziene l-a făcut totuși să o trimită. Când a primit-o, Robert de Flers a clătinat din cap reflectând: „că nu e Român ci Turc sau Bulgar, e posibil; că e excroc și nu e scriitor, la urmă, e iarăși posibil; dar că-și defaimează țara, asta nu mai e cu putință, de oarece nu l-am fi lăsat noi, intenția noastră, determinată de intrarea României în războiu, fiind, dimpotrivă, de a o lăuda și a-i creia o atmosferă favorabilă“.

— Cum, însă, nu voia să se strice cu oficialitatea românească, a suprimat, firește, colaborația lui Eftimiu la *Figaro*, spre satisfacția confrăților înfierbântați de la Dunăre. Povestit poate prea lung, cazul servește de cheie explicativă a acestei dușmăanii massive. Pentru o lume literară, ce încapă toată în cuprinsul unei cafenele, Eftimiu a avut prea multe succese; prea mult se agită, prea mult se vorbește de dânsul și succesele de teatru nu sunt de ordin platonice, limitate la un schimb de elogii între câteva reviste fără cititori, ci se bucură de o publicistică frenetică, sunt evidente prin miile de oameni ce vin la spectacole, se traduc în bani, în automobil,

în călătorii la Paris; ele conțin, așa dar, într'însele un principiu de demoralizare a celor care, cu talente egale sau chiar mai mari, din înseși condițiile literaturii lor, lucrează în obscuritate și în lipsă. Două piese nu mai mult decât strict amuzante, *Topaze* și *Marius*, au produs într'un singur an necunoscutului tânăr Marcel Pagnol nemăsurat mai mult decât le-a produs lui Mallarmé, Verlaine, Rimbaud, Moréas, Baudelaire, Jules Laforgue, Albert Samain, la un loc, opera unei vieți întregi. Cum nu se poate cere oricui resemnare filozofică, inegalitatea de tratament a destinului literar se traduce în ură activă. Însăși specia literaturii lui Eftimiu trezește și ea o rezistență de ordin strict artistic în anumiți scriitori, care însă s'ar limita la o atitudine pasivă, de n'ar fi exasperată de succesul ei permanent, ce-l transformă pe omul acesta generos, mlădios și sociabil, într'o piedică pusă deacurmezișul tuturor intrărilor. În mijlocul unor uragane periodice și a unei dușmăanii mocnite, atitudinea scriitorului e diplomatică și transacțională, cu voluntare concesiuni și reluări de contact. În marea campanie împotriva *Meșterului Manole*, pentru a da un exemplu, un vechiu prieten al lui, ajutat în diferite împrejurări, fără alte motive vizibile, s'a multiplicat deodată prin fel de fel de articole de o rară violență, publicate cu zel febril în vreo trei-patru ziare. Câtva timp

după încetarea infructuoasei campanii, care nu mi-a fost mirarea, văzându-l pe Eftimiu stând de vorbă cu dușmanul său în plină piață a Teatrului Național. L-am întrebat, negreșit, ce a putut vorbi cu dânsul:

— Apoi, să vezi, cum era singur, i-am spus: „ce mai faci, dragă Nicule?“; iar el, flegmatic, mi-a răspuns: „ce să fac, dragă Victore, ia și eu ca omul care a mâncat c...“

Și apoi insistând:

— Cum mai pot fi supărat pe cineva care recunoaște singur că, în urma campaniei lui, a mâncat ce a declarat că a mâncat?

— Rămâne, oricum ceia ce a scris...

— Ba nu rămâne de loc; unele articole nefiind iscălite, nu sunt ținut să știu că's de el, iar pe cele iscălite nu's ținut să le fi citit în ziare, pe care nu le citesc de obicei.

Temperamentală, nu cunosc eficacitatea unei astfel de atitudini conciliante; cred însă că de oricâteori se drege într'o parte, rupându-se în alta, câștigul diplomației rămâne problematic, cu atât mai mult cu cât lipsa de reacțiune provoacă agresiunea. Reală în unele cazuri, rezistența câtorva scriitori față de literatura lui Eftimiu se motivează pe abundența și facilitatea ei. Abundența de idei (idei literare, firește), aduce în adevăr după sine, în mod normal, un oarecare deficit de artă, întrucât în artă „ideile“ sunt de obicei locurile comune, temele generoase, iubire,

libertate, patrie, dumnezeu, onoare, teme desvoltate amplu, de pildă, în Victor Hugo, prezente și la Rostand cași la Eftimiu sau la alți scriitori populari; pornind, tumultuos, natural, dintr'un izvor autentic, aceste teme generoase, emotive dar primare, capabile de a mișca masele, comunică fiorul dar nu exprimă esența artei. Arta fiind o constrângere, o căutare și, în definitiv, o poziție artificială, abundența lor împiedică expresia personală și laborioasă, căutarea formei rare și a imaginii prețioase. E drept că în teatru și, mai ales, în specia teatrului în versuri problema se pune altfel, legitimând prezența locurilor comune: gen prin excelență social, teatrul transmite idei și sentimente sociale. Privind arta ca un element de constrângere și sterilitatea ca un principiu de raritate și de subtilitate, scriitorii cu tendința exclusiv estetică nu pot decât rezista unei literaturi abundente, facile, de teme mari, comune și generoase, în care nu se descopere sfortarea și căutarea. Un alt element al rezistenței provine și din lipsa unei conștiințe profesionale organizate sau mai bine zis din lipsa unei autocritice riguroase; element de rezistență dar, mai ales, armă ucigașă în mâna celor ce-și caută argumente de aversiune în însăși opera scriitorului. Inegalitatea literară este o condiție a creației, dar e un nivel sub care nimeni nu se poate scoborî, nivel sub care Eftimiu se

scoboară totuș ; după atâția ani, adică în plina
posibilitate a unei perspective, care nu mai
îngăduie iluzia de sine sau toleranța, el pune
în acelaș plan lucruri admirabile cu altele,
pentru care nu e foc destul de mare pentru
a le arde pe vecie. O astfel de elasticitate a
conștiinții artistice mai este motivată și agra-
vată de o concepție materialistă a artei în
funcție exclusivă de succes și de public. Lipsa
unei viziuni superioare, peste public, spre
sterilele ostroave ale artei pure, se resimte,
așa dar, într'o producție, dealtfel, de largă
inspirație și concepție, generoasă, luminoasă,
cordială cași firea autorului ei, ce se oferă
primului venit, deși știe curma cu incizivi-
tate spirituală gestul de abandonare de sine,
după cum o arată această scurtă scenă. In-
tors după câteva luni de ședere la Paris,
Eftimiu întâlnește pe Calea Victoriei pe un
tânăr, foarte tânăr ziarist, pe atunci începă-
tor și obscur; prietenos, îl oprește :

— Ce mai faci, domnule C. ?

Neuluit de a se vedea acostat astfel de Di-
rectorul Teatrului Național, tânărul rânji,
arătându-și colții :

— Ce să facem, domnule Eftimiu?... Ia,
pe când dumneata te preumbli pe la Paris,
noi rămânem la București și te injurăm la
cafenea...

Eftimiu făcu un pas îndărăt :

— Cum, adică dumneata mă injuri pe mine?

Intimidat puțin, tânărul crezu că o îndreaptă:

— A, nu ca om! ca om te iubim cu toții, dar, știi, așa... ca scriitor...

Calm și categoric:

— Uite ce, domnule C., răspunse Eftimiu, recunosc că dumneata ca scriitor ești inatacabil pentru că n'am citit nici un rând din ce vei fi scris poate, dar știi... ca om, hotărît, te trimit în... și-i întoarse brusc spatele în admirația tânărului ce-și găsisse în sfârșit „omul“. Răspunsul s'ar potrivi, dealtfel, la mulți dintre micii dar numeroșii „dușmani“ ai lui Eftimiu, care, profitând de faptul că sunt încă inatacabili ca „scriitori“, abuzează profitând și de avantajul că în publicistică nu li se poate da răspunsul „ca oameni“ decât între patru ochi.

XVIII

M. Dragomirescu și *Convorbiri critice*.

Trecerea direcției *Convorbirilor literare* de la Ion Bogdan la d. S. Mehedinți a revoltat întru atât pe d. Dragomirescu încât, uitându-și datoria de recunoștință față de Maiorescu, de totdeauna, și pe cea mai recentă a numirii la Universitate, sau poate tocmai din pricina acestei numiri, a pornit la scoaterea altor *Convorbiri*, care numai apoi, pentru înlăturarea confuziei căutate la început ostentativ, au devenit *Convorbiri critice*, nu pentru că și propuneau să fie o revistă de critică, intenție legitimă, ci pentru că voiau să sublinieze elementul critic de selecționare a materialului, cași cum lucrul nu s'ar înțelege de la sine pentru orice revistă; această singură pretenție luminează latura cea mai caracteristică a fizionomiei morale a d-lui M. Dragomirescu.

Nalt, spătos (încât, privindu-l din spate,

Caragiale a exclamat: ce bine ți-ar șede a ție, Mihalache, la coarnele plugului!...) cu un moț de păr bătaios pe o frunte îngustă și concavă, ostentativ convex însă la pântec, d. Dragomirescu are un nu știu ce care atrage atenția oricui, astăzi, cum a atras-o probabil totdeauna, de vreme ce fostul său camarad Nicu Giurescu pretindea că posedă în muzeul său personal niște pae culese de pe spatele micului Dragomirescu, în ziua decălicării lui de la Plătărești în clasa întâia a liceului Sfântul Sava: pentru a i le fi păstrat, apariția micului „Mihalache“, trebuie să fi ieșit, negreșit, din banal. La fel, la Universitate, d. Dragomirescu a atras atenția lui Maiorescu; în *Amintirile* sale universitare, d. I. Petrovici ne afirmă că bătrânul profesor obișnuia să spună tinerilor săi discipoli: „e cam bătăran Dragomirescu, dar e inteligent!“ Stilizat, abstract, rece, vădit aristocratic, într'o atmosferă cam glacială de tăcere timidă și admirativă, e cu puțință ca, prin contrast, Maiorescu să fi prețuit irupția plebee a tânărului rural sosit din Plătărești cu paele încă pe „spatele bun de coarnele plugului“, pornit pe contradicție și harță dialectică. Și într'o altă împrejurare l-am văzut la fel de iubitor de contraste: la un congres al profesorilor de limbi clasice prezidat de bătrânul critic, un profesor de la Galați se amesteca în orice discuție cu o oratorie patetică în felul aces-

teia : „și aceasta, domnilor, n’o spun numai eu ca un biet pălimar al științei, ... n’o spune un diacon al filologiei clasice, ... n’o spune un arhimandrit, ... n’o spune un arhiereu al clasicismului, n’o spune un episcop, — și o spune însuși mitropolitul primat al științei filologice, marele Brugmann!“ Pe când nervii ascultătorilor erau puși la grea încercare, încântat, Maiorescu îmi spunea : „Poate că o fi cam așa (și de fapt omul făcea, după cum s’a dovedit mai târziu, o paralizie progresivă), dar e interesant; are ceva din Creangă!“ — Pe vremea când frecventam eu pe Maiorescu, adică pe când d. Dragomirescu își publica în *Epoca* cele 19 sau 119 foiletoane asupra lui *Manasse*, Maiorescu îmi spunea plictisit : „Ne-a cam mănăssit Mihalache“ — sau : „O fi având dreptate Mihalache, dar după cum se rostește un proverb macedo-român : glasul măgarului nu se aude la cer“. — Admirabil proverb, pe care atunci l-am auzit întâia oară și pe care l-am aplicat apoi și altora; în el se traduce întreaga concepție estetică a poporului nostru, care cere și adevărului să se prezinte în forme estetice. Maiorescu făcea, probabil, aluzie nu numai la stridența glasului de păun al lui Dragomirescu, ci la stridența întregii sale persoane bătaioase, țipătoare, pururi alături de realitate și de tonul just, în discuții literare ca și în relațiile personale. Lucrând împreună în-

tr'o comisie acum câțiva ani, unele atacuri săptămânale ale sale, în revista *Falanga*, prin care eram tratat de „neobrăzat“ chiar din titlu, îmi puneau întrebarea de mai puteam continua relațiile personale. Ținându-mă mai în rezervă în ședința următoare, d. Dragomirescu m'a apostrofat: „Nu cumva îi fi supărat pentru atacurile din *Falanga*?“ — „Mărturisesc că aproximativ da“. Și atunci izbucnind: „In *Falanga*! auzi, dumnealui face pe supăratul pentru că l-am injurat la *Falanga*! La *Falanga*! Apoi bine, domnule, omul are cap ca să cugete, pân-tece ca să mistue, picioare ca să meargă și c... ca să se c... află că *Falanga* împlinește acest rol din urmă“. — „In adevăr, i-am replicat eu, e vina mea de a n'o fi bănuț după felul cum miroase“. Și apoi deslănțuit: „Și, în definitiv, ce ți-am spus? că ești un neobrăzat! Mare lucru! mare crimă! Să mă fi auzit cum i-am strigat aseară lui D. în plin consiliu al facultății: „stârpitură, putoare, scârba scârbelor, șontorogule, să nu mă faci că te cotonogesc și de celalt picior“. Convins de argumentare, a trebuit să recunosc că suportasem un tratament de favoare și să-i fiu recunoscător d-lui Dragomirescu că mă cruțase. De fapt, cuvintele pentru d-sa nu au nici o importanță sau trebuie transpuse pe o altă scară; la nevoie, de altfel, d. Dragomirescu împinge generozitatea până a uita toate insultele ce-ți

aduce, dar, pentru a fi drept, se pare că e capabil să uite și pe cele ce i se aduc... În aceste condiții, lucrările în comun, în comisii și în consilii, sunt penibile oriunde e d-sa; stridența persoanei sale se manifestă prin pretenții tiranice subliniate cu bătăi de pumn în masă, amenințări, insulte, demisii, punerea paltonului și plecarea pe scară; prin revenire, convenire aparentă, întreruptă apoi prin alte țipete, insulte, demisie și plecare. Vigoarea acestor perpetui izbucniri variază însă, proporționându-se după partidul de la putere, adică după forța amică sau inamică știută la spate... Și cu toate aceste stridențe și nevrocale, lumea recunoaște în domnul Dragomirescu un om „bun“, „detreabă“, generos, săritor la nevoie, bonom în raporturile zilnice-trăsături, pentru exactitatea portretului, de consemnat, cu o atât mai mare plăcere cu cât sunt mai neașteptate și mai curioase.

Deziluzia de a nu fi luat direcția *Convorbirilor literare*, pe care, de altfel, sub forma unui comitet, le mai condusesese și mai înainte, nu spre cinste, a bătrânei reviste, a făcut, așa dar, din d. Dragomirescu, directorul *Convorbirilor critice*, în jurul cărora, prin reală pasiune literară, poliți girate, și alte mici dar foarte legitime „americanisme“ literare, dar, mai cu seamă, prin camaraderie, a strâns mai mulți scriitori din producția curentă a epocii,

unii mai vechi, alții din sfărămiturile *Sămă-nătorului*, cu lipsa, firește, a frunțașilor (M. Sadoveanu, O. Goga, D. Anghel, C. Sandu Aldea, St. O. Iosif) și câțiva din tinerii recrutați și valorificați până la exces. Cu excepția a câtorva luni de la început și a altor câteva luni de la urmă, am colaborat și eu — din depărtare — aproape în fiecare număr, în tot timpul celor patru ani de apariție a revistei. Nu s'ar putea spune că revista era rea și, în orice caz, sub raportul literar, se prezinta mai bine decât celelalte *Convorbiri*, ce-și uzurpau titulatura de „literare“. Ceia ce o însuflețea erau, negreșit, dragostea de literatură și sacrificiile de tot felul ale directorului ei, dar tot prezența lui îi arunca și o evidentă depreciere: „a scrie la Mihalache“ însemna încă de pe atunci o devalorificare morală sau cel puțin riscul de a fi întâmpinat cu un imperceptibil zâmbet, ce nu putea fi dezarmat decât prin complicitatea unui zâmbet identic. Totul venia și vine încă din însăși esența personalității criticului, din combativitatea lui fără tact și fineță, din personalismul lui acut și strident. Perseverența, suficiența și, mai ales, indiferența față de ridicol sunt mari calități în ordinea devenirii sociale, dar nu și în ordinea morală; prin ele a putut d. Dragomirescu dezarma cetățuile situațiilor oficiale, dar nu și zâmbetul contemporanilor, cu care a fost întâmpinat din clipa când a

apărut cu paele satului natal în mijlocul camarazilor săi de la Sfântul Sava și până astăzi când se luptă în arenele spirituale ale Europei cu balaurul „științii literaturii“. Indignați în fața unei perseverențe în adevăr invincibile, câțiva publiciști au propus, ca singur mijloc de scăpare, exterminarea fizică, propunere exagerată întrucât, deși ridicolul nu ucide în țara noastră, nu-i mai puțin adevărat că pune pe fiecare în lumina lui reală, și nu s'ar putea susține că d. Dragomirescu a izbutit vreodată să dezarmeze ilaritatea simpatică și cordialitatea echivocă, prin lipsa sa de proporție și prin viziunea dislocată a minții sale concave; pornind de la sine, de la o atitudine hipertrofică și bătaioasă ce-l face să-și atribue merite imaginare și să apară biruitor pe toate câmpurile de luptă literară, de la o euforie personală bine caracterizată, viziunea se întinde apoi și în jur, mai întâi la propriul său cerc de aderenți, și, pe urmă, cu o acțiune tot mai degradată, până la ultima zonă a literaturii naționale. Micșorată de zece ori pe scara valorilor, această viziune ar tinde spre normal de n'ar mai interveni, neliniștitor, și un alt element de perturbare, ce trebuie și el precizat. Că între critic și literatura, pe care o publică, se stabilește un curent de simpatie determinat de o înțelegere mai intimă, e un fenomen de la sine înțeles; această simpatie legitimă ia însă la

d. Dragomirescu proporții ce ofensează bunul simț; printr'o stranie solidaritate trecută peste simpatie în domeniul comunității de interese morale nemărturisite, devenit obiect de monopol și de exhibiție, scriitorul publicat de dânsul se învestește cu o genialitate, în care nu rămân decât de precizat porțiunile și nuanțele; combativitatea interesată și polarizată spre determinarea propriului său rol, cât mai important, în evoluția literaturii noastre, nu-l fac însă să se mulțumească numai cu această distribuție de genialități diverse, întrucât d-sa nu laudă nici odată pe cineva decât împotriva cuiva: de aici acea serie, detestabilă de n'ar fi ridiculă, de „detronări“ și „întronări“, cum era „detronarea“ lui N. Iorga, M. Sadoveanu, Octavian Goga, D. Anghel pentru „întronarea“ lui P. Cerna, Corneliu Moldovanu, Em. Gârleanu, etc., adevărată saturnală de răsturnări de valori, săvârșită cu o perseverență și cu o lipsă de măsură mai penibilă pentru cei „întronați“ decât pentru cei „detronați“. Publicând în *Convorbiri critice* o schiță dialogată «*Așa e la vîlegiatură*», fără nici o altă pretenție decât de a fi veselă, care nu mi-a fost, de pildă, mirarea jignită, văzând-o, nu numai lăudată (ceia ce mi-ar fi făcut plăcere) în acelaș număr al revistei, dar exaltată ca un punct de hotar al comediei de salon, în dauna *Cometei* lui Anghel, privită ca o lucrare manierată de decadență. Stri-

dența era evidentă și de astfel de stridente sunt pline mai toate paginile *Convorbirilor critice*, învăluind sub un fel de suspiciune umoristică nu numai pe critic ci și pe scriitorii ce-și uniau sforțările cu dânsul. În aceste condiții, elefantiaza viziunii criticului, ca și dragostea lui față de debutanți și asistența acordată multora, în deosebire de alți mandarini indiferenți, nu provin, din nefericire, dintr'un sentiment dezinteresat față de literatură, ci sunt rezultatul unui personalism căpățânos și al unei hipertrofii stridente, ce-și manifestă voința de putere în activitatea altora, confiscând-o ca pe un bun propriu și exaltând-o pe măsura unui amestec suspect de interese. Esența d-lui Dragomirescu este de a fi fost și a fi încă un dascăl de stil și compoziție, întrucât calitatea sa unică de natură pur didactică se mărginește la analiza practică pe cadavru și la studiul formelor literare de resortul cărților de stilistică și poetică. Pe vremea *Convorbirilor critice*, pretențiile sale nici nu depășiau, de altfel, acest didacticism plat exprimat în ton dogmatic, prin care căuta să demonstreze că din nerespectarea unor prevederi ale *Poeticeii* domniei-sale, o schiță a lui Sadoveanu era inferioară cutărei schițe a lui Gârleanu. Numai cu timpul, acest modest didacticism a luat proporțiile unei vaste și mondiale „științe a literaturii“, aplicată într'un „Institut“ anume înființat, cu buletin

tipărit, cu zeci de asistenți universitari, cu referenți și coferenți și cu un public de sute de studenți. Multă cerneală s'a vărsat în presă și împotriva acestei ineptii solemne fabricată în uzina unei „științe a literaturii“ ce amuțește în fața *Somnoroaselor păsărele*, dar și de data aceasta indignarea a fost tot excesivă, întrucât în miezul „științii literaturii“ cași în miezul tuturor acțiunilor d-lui Dragomirescu se ascunde acel nu știu ce specific, organic, ce proiectează o lumină de echivoc și de simpatică ilaritate de natură să dezarmeze pumnalele indignării. Obiectul preocupărilor d-lui Dragomirescu, știința literaturii, nici nu există, de altfel, și mai pe sus de orice manuale didactice, necesare și ele, în artă se află gustul, element strict individual, congenital și inalienabil, care, deși se poate desvolta după mediile în care trăește, trebuie mai întâi să existe, pentru a deschide drumul posibilităților ulterioare. Didactic prin însăși structura personalității sale, gustul domnului Dragomirescu se satisface numai în genul didactic, retoric, în fabulă, în discursuri, în poezia de „concepție“ sau descriptivă, adică în arta, pornită dintr'un element intelectual și realizată într'o compoziție formală... În cadrul acestor specii, critica sa poate fi utilizabilă și exercițiile școlărești ale seminariilor sale pot fi folositoare; oriunde e însă inițiativă, adică adevăratul principiu al ta-

lentului, diferențial prin definiție, o astfel de critică e inexistentă. Cu instinctul disproporției și cu lipsa de tact ce-l urmărește pretutindeni, era fatal ca d. Dragomirescu să-și intituleze cinaclul de la *Convorbiri critice* „școala nouă“ și să-și continue și azi activitatea ieșită de mult din posibilitățile literare ale epocii în sânul... „generației noi“ !

XX

Ambianța literară a epocii: I. Em. Gârleanu, Nicu Giurescu.

1. Nimeni din generația mea n'a uitat încă pe Emil Gârleanu, pe Emilgar, fostul oțiter cu chip de negustor armean din bazarul Stambulului, cu ochi mari languroși de odaliscă, cu fața smolită, cu mustețile răsucite, subțiate, înfășurat într'o nelipsită și largă vestă de flanelă. Părăsise armata pentru a colabora mai întâi la *Arhiva* lui Xenopol, adică fără seriozitate, și apoi, după înființarea unei vremelnice reviste la Bârlad, la remorca *Semănătorului*, pentru a trece ca secretar al d-lui N. Iorga. Cum însă nu se poate trăi numai cu idealuri, el a fost silit, în scurt timp, să devină secretarul de redacție al *Convorbirilor critice*, unde, în afară de porțiuni de genialitate, d. M. Dragomirescu mai dădea și avansuri și gira și polițe. Dacă scriitorii ardeleni (Chendi, Goga, St. O. Iosif,

Zaharia Bârsan (cu excepția lui Rebreanu), constituiau o specie de boemă colectivă, cu chefuri de mare presiune, cu discursuri patriotice și lăutari mai mult sau mai puțin naționali, Gârleanu era reprezentantul cel mai autentic al altei specii de boemă scriitoricească, boema moldoveană a cafenelii pure, fără alcool și discursuri patriotice, unde consumația obișnuită consta din „bârfeala“, inofensivă de altfel, a absenților și din făurirea de planuri de viitor, în care, cu deosebire, Gârleanu se arăta neîntrecut, făcând și desfăcând reviste, organizând șezători și societăți, scoțând ziare sau calendare, totul debitat cu un glas cald și molatec, lipsit de convingere, sub proecția unei priviri visătoare și obosite, totul „pe onoarea mea dragă; chiar mâine pornim“. Cum însă din întreaga lui ființă se desprindea suggestia unei reale simpatii dar nu și a încrederii, cu cât insista „pe onoarea mea“, cu atât se deslușia inconsistența voinții. Dacă în două vorbe, Gârleanu minția măcar odată, nu-i mai puțin adevărat, că, trădat de ochii galeși de vădană obosită și de glasul lipsit de fermitate, nu isbutia niciodată să te înșele; prin umbrarele grădinilor de vară, puteai, așa dar, face în liniște cu Gârleanu planuri de reviste, lăsându-te legănat de entuziasmul lui facil, sub privirea ironică a lunii; știai bine dinainte că hotărârile nu aveau nici o urmare: „pe o-

noarea mea, dragă, pornim chiar mâine..." și atât! De i-ai fi amintit-o a doua zi:

— Am spus eu asta? îmi pare rău! eu?—
îți răspundea el gales, ca, apoi, după o clipă, cu aceiași absență de convingere:

— Dar dacă spui tu, se face; n'ai nici o grijă.

Și entuziasmul pornia de la început, spusos și inoperant. Aparent indolent, Gârleanu era totuși într'o continuă agitație, așteptând febril, ceasuri întregi, la „terasă"... și ce aștepta?... La orice oră din zi, ca să nu adaug și din noapte, un comisionar străbătea Capitala în lung și în lat cu bilețele de ale lui, pentru a-i aduna bani de unde s'o putea, pe care avea să-i restituie „mâine" și nu odată se întâmpla ca banii aduși pe seară să nu acopere cursele comisionarului. Trecerea de la d. Iorga la *Convorbiri critice* a făcut din Gârleanu, în ochii d-lui Dragomirescu, o vioară primă a literaturii: din talentul lui real, dar feminin și minor, criticul a voit să creieze o forță opusă lui Sadoveanu sau, pentru a-i întrebuița limba: „detronând" pe Sadoveanu, a voit să-l „întroneze" pe Gârleanu. Disproporționată în sine, încercarea i-a atras scriitorului doar ura nemuritoare a *Vieții românești*, așa că, în clipa când a putut pătrunde, în sfârșit, la *Universul*, d. Stere, dictatorul ieșan, pe atunci influent și la *Universul*, ne putându-l trimite în Siberia, s'a și

repezit de l-a scos de la ziar, tăindu-i astfel existența...

...Felul acesta de viață i-a surpat repede sănătatea; o tuberculoză la rinichi i-a impus o operație „reușită“, după care l'am văzut în una din camerele de jos ale spitalului Colțea. Plecam a doua zi la Paris și aveam presimțirea vagă de a-l vedea pentru ultima dată; deși abia atunci își scosese canula ce-i drena puroiul de la rinichi, Gârleanu era vesel, se credea scăpat și primia cu bucurie efluviile primăverii ce se revărsau pe fereastra deschisă. „Ce dulce e viața! Ce bine e să trăești! suspina el, cu ochii deveniți și mai languroși, și cum mi-am risipit-o pe nimicuri, prin cafenele, pe lupte și agitații inutile!“ Iar eu, ca să-i întrerup firul gândirii: „Ei, când scoatem o revistă?“ — „Nu, nu!“ strigă el de data aceasta cu energie. „Nu-mi trebuie revistă; nu-mi trebuie mișcare; nu-mi trebuie agitații și dușmăni... Mi-ajunge atât, să trăesc, uite aici, de se poate, să mă bucur de soare, — să mă bucur de salcâmul ăsta de la geam.“ Un salcâm își lăsase, în adevăr, pe fereastră un ram înflorit... Se mulțumia cu puțin bietul Emilgar, dar era prea târziu; câteva zile după aceia a murit, pe când salcâmul înflorește și acum la căpătâiul altor suferinți.

2. N'aș putea evoca pe Gârleanu, fără a nu aminti și de unul din prietenii lui cei mai buni, aparent în nici o legătură cu literatura, dar din rasa oamenilor lipiți de scriitori, expresie tangibilă a „citorului“, altfel invizibil, rasă rară deși aproape indispensabilă, întrucât în ea răsună adese singurul ecou social al scrisului nostru. E vorba de Nicu Giurescu, fiul eroului de la Grivița, imortalizat printr'un splai în Capitală, bărbat de distincție fizică, inteligent, cu vagi studii făcute la Bruxelles, franțuzit prin faptul unei graseieri naturale sau afectate, distrus însă de abulia caracteristică rasei noastre moldovenești de visători, ce oscilează pe o pantă aproape nesimțită între artă și pierdere de vreme, deși pornind de la fondul comun al contemplantivității, tradusă la unii în actul creației și rămasă la alții sub forma ei pură a inacțiunii. Giurescu era printre aceștia din urmă: om de cafenea, și-a petrecut, astfel, viața discutând de toate, comentând, neparticipând însă la nimic, simpatic, universal, inutil, trăind din resurse necunoscute, și, la isprăvirea lor, după războiu, trimis cu greutate ca suplinitor de limba franceză, mai întâiu într'un fund al Moldovei și apoi prin Maramureș, de unde venia din când în când în București să respire aerul cafenelii, în preajma scriitorilor, tot atât de simpatic, de universal și de inutil ca și în trecut, pe vremea prietenului său Gâr-

leanu. De la dânsul, am reținut o scenă și un cuvânt atât de expresive, încât, pentru a nu se pierde, aș voi să le încrustez în exerga medalionului prietenului său. În tinerețea lui, Giurescu iubise o fată de la Iași sau de la Bârlad, care se măritase, mai pe urmă, cu un ofițer; după mai bine de douăzeci de ani, soție de general, era încă frumoasă, stâlp de foc în pulberea luminoasă a Căei Victoriei, și, când îl mai întâlnea pe visătorul de odinioară, nu se feria să smulgă împreună un funigel din mătasa trecutului. Cum la una din descălicările lui din țara zimbrilor, el n' o mai zări deschizându-și drum de lumină prin mulțimea reculeasă, un prieten îi explică pricina: doamna R. avusese o verișoară măritată de mult cu un Brazilian bogat, de nu mă înșel reprezentantul Braziliei la Liga Națiunilor de la Geneva; verișoara murind, Brazilianul venise să o îngroape la Bârlad, de unde era de origine, și aci, îndrăgostindu-se de d-na R., o divorțase și, însurându-se cu dânsa, o luase în Brazilia. La această înșiruire de fapte destul de neverosimile, uluit, și în incapacitatea firească de a reacționa viu și spontan, Giurescu rămase fără replică; sub greutatea unei obsesii se întoarse deci acasă. Era în anii de după războiu, pe vremea crizei de camere, așa că prin stăruința celuilalt inseparabil, D. Nanu, fusese primit la spitalul Colței, în odaia de jos a intendenței,

odaia cu salcâmul înflorit la geam, în care murise odinioară Gârleanu. Neliniștit, stinse lumina și se culcă. Nu putea însă adormi; îl chinuiau amintirile, serile de la Copou, primele întâlniri, primele bilețele, poate primele sărutări... Ce frumoasă era!... Se gândia și la dânsul: ce viață fără rost dusesse!... prin cafenele... în conversații inutile — umbră a altora, care trăise cu adevărat... și iată-l apoi svârlit într'o mahala a Pietrei-Neamțului și acum și mai rău în munții fără bouri ai Maramureșului... singur, pustiu... deși ea îl iubise... Dece nu fusese în stare să-și ia răspunderea unei vieți ordonate?... Picătură de sânge blăstămată a rasei!... Căci doar o iubise și el și o mai iubia. Cum i se umpluse sufletul când o întâlnise ultima oară, trecând ca o pară de lumină prin fața Palatului regal, în timp ce lumea se întorcea să o mai vadă odată! Ce simplu se oprise în fața lui... cu ce bucurie îl văzuse...cum îi adusese aminte de emoția unei întâlniri neprevăzute în dosul leilor de piatră din grădina Copoului, în timp ce trecătorii o priveau cu ochi bucurați de o viziune ireală. Nu făcea parte numai din trecutul lor ci din însăși estetica orașului, din însăși bogăția neamului. Și acum plecase pentru totdeauna... Va muri în fundul Maramureșului, fără să-i mai vadă ochii albaștri, fără să o mai simtă trecând prin mulțimea dăruită cu prezența

ei... Niciodată? Ce cuvânt sinistru! Pentru ce streinul acela venise să o ducă peste ocean, departe, la capătul pământului? Cine-i dăduse dreptul să-l despoae de singura lumină ce-i mai rămăsese într'o viață monotonă, fără zăre, imbecilă...

Și, livid, descompus la față, Giurescu sări brusc din pat în odaia întunecoasă și, îndreptându-și privirea spre ramul de salcâm înflorit, ce străjuse moartea lui Gârleanu, scoase acest țipăt memorabil, istoric, pe care voesc să-l consemnez și să-l depun, omagial, ca o amintire pe o cenușă spulberată de uitare:

— Fire-ar al dracului de Cristofor Columb!

XXI

Ambianța literară a epocii : 1. D. Anghel. 2. St. O. Iosif.

1. Nu l-am cunoscut pe Anghel din începuturile prosperității lui ieșene, și nici din timpul prelungitei sale boame pariziene ; dar în *Fantome* și în alte multe schițe risipite, el însuși și-a evocat copilăria și oamenii în mijlocul cărora a trăit, în Iașul de odinioară, în pagini de o mare căldură, a căror defect este de a nu avea o circulație îndestulătoare. Întreaga operă a scriitorului a fost, dealtfel, înconjurată de la început cu un văl de discreție, iar, mai târziu, cu un văl de uitare, cu totul nemeritate față de importanța ei în evoluția literaturii noastre. Căci, dacă discreția de la început e încă explicabilă prin faptul apariției poeziei lui Anghel în plin sămănătorism, uitarea de astăzi nu mai are nici o explicație, întrucât întreaga poezie contemporană își recunoaște într'însul unul din filioanele inspirației sale, ceiace nu e, de pildă, cazul lui

Coşbuc sau Goga. Motivul stă poate în cărțile de lectură, în care poeziile sunt alese după criterii mai mult naționale; acelaș motiv va întârzia, probabil, și scoborârea poeziei d-lui Arghezi în masele cititoare. Pe scriitor nu l-am cunoscut, așa dar, decât în epoca lui de maturitate și de notorietate a colaborării cu St. O. Iosif, când insistența *Vieții românești* căuta să repare deficiența *Sămănătorului*. Nu era, de sigur, un om comod: mic, cu extremitățile fine, denotând o altă rasă și, în orice caz, un alt punct de origine decât cel obișnuit al scriitorului român, rural prin definiție, cu un cap piriform terminat printr'o bărbuță, cu obrazul prematur brăzdat de cute adânci, cu o chelie aproape totală, cu o voce guturală și răgușită, spontan și impulsiv, Anghel aducea cu dânsul o notă de distincție, de rafinament, de cavalerism, dealtfel repede deviat în violență și agresivitate; avea „un punct de onoare“, pe care ținea să și-l apere prin redacții, la nevoie chiar cu revolverul aruncat pe masă; amenințările lui subliniate cu aceleași argumente decizive isgonise, astfel, pe multă vreme, din cafenea pe unii scriitori, teroriști și ei la rândul lor cu alții, căci teroarea se combate numai prin teroare; „punctul de onoare“ în anii ultimi ai vieții lui era o femeie, devenită apoi soția lui, pe care voia să o impună prin orice metode și în literatură și în stima unor confrăți fără respectul sen-

timentelor și slăbiciunilor lor intime... În afară de aceste vârtejuri pasionale, relațiile cu dânsul aveau fondul de constanță implicat de prezența caracterului, orgoliul și irascibilitatea lui putând fi ușor ocolite. În deosebire de ceilalți scriitori, Anghel prezintă o incapacitate aproape absolută de a scrie; lipsit de facilități de elocuțiune, fără vervă în conversația sa obișnuită, șters în expresie, aparent lipsit de memorie verbală, în procesul său de creație, el era totuș un auditiv întrucât nu-și vedea versul ci și-l auzia; fără continuitate în vorbă, devenit însă orator poetic de îndată ce cădea în transa inspirației, el își dicta versurile, primblându-se agitat prin cameră, cu ușurința omului politic ce dictează un articol de ziar. În întreaga sa operă de colaborație, inspirația îi aparține, așa dar, lui, oricare ar fi fost contribuția de șlefuire a lui St. O. Iosif. Cunoscând de mult constituirea triumphiului vieții în sânul tovărășiei A. Mirea, noi urmăream cu toții convulsiunile produse în temperamentul pasional, violent, dar, în definitiv, cavaleresc, cu ascuțite desbateri de conștiință, al lui Anghel, cași în dragostea totală, umilă a mult dezarmatului St. O. Iosif. Mocnite multă vreme în mocirla minciunii și trădării, ele au dus la ruptura definitivă și la căsătoria lui Anghel,—adică la punctul de plecare al unor noi complicații. Cum suferința lui Anghel

nu obișnuia să ia forme confidentiale nici față de prieteni, voesc să fixez momentul unei spovedanii unice, care a durat, ce e dreptul, o noapte întreagă. Circumstanțele vieții lui intime devenise de mult obiectul tuturor discuțiilor publice, când mă trezii, într'o seară, cu vizita lui; bănuind răsturnarea paradoxală a poziției sale conjugale prin restabilirea unui nou triumphiu, odată cu reapariția lui Iosif, agitat, poetul se învârtia prin odaie fără odihnă. Il ura pe fostul său colaborator; îl urmăria în toate insuficiențele lui fizice, cu amănunte meschine, în lipsa de caracter și de demnitate; îi ataca violent *Cântecele* apărute nu de mult, privindu-le ca expresia fără artă a unor sentimente fără demnitate:

— Suferință din iubire, da, da, striga el, o înțeleg și o aprob, dar nu în platitudine scâncită și miloagă de mic dor, ci transfigurată prin prestigiul artei.

Cu orgoliu, scoase apoi din buzunar poezia *Vezeviul*, în care tragedia vieții lui intime ia forme de simbol și se îmbracă într'o expresie virilă și somptuoasă. Citind-o cu glasul său răgușit, se întrerupea mereu: „Asta înseamnă a preface viața în artă, nu a o exprima elementar: „te iubesc“, „mor de dragul tău“, „nu mai pot“, „fie-ți milă“ — cum face Iosif.“

În realitate, era gelos de situația și nu de

arta lui, gelozie deslegată, dealtfel, de orice iluzie asupra ființei, pentru care suferia :

— E rea, rea, perora el scos din lungă tăcere comprimată, cum nu-mi puteam închipui că poate exista răutate. Din primele zile a început prin a mă persecuta în prieteni, de care ținea să mă izoleze, în simple cunoștinți, în literatura mea făcută înainte, din care m'a obligat să scot părul blond și ochii albaștri, sub cuvânt că aș fi având un mare amor pentru o damă blondă. Am răbdat totul, din convingerea că mă aflam în fața unei forme excesive și deviate de dragoste. Acum câteva zile, într'un moment de liniștire, ne întorceam ușurei, cu speranțe reînnoite, de la un cinematograf ; când să deschid ușa casei, bag de seamă că încercasem o cheie streină ; o pun în buzunar și scot cheia cea bună. Ea îmi observă jocul și, odată intrați în casă, mă fulgeră aspru :

— Ce cheie ai ascuns în buzunar ?

Mirat, o scot din nou ; ea o privește cu atenție :

— Are și număr. În sfârșit, totul s'a demascat.

— Ce s'a demascat ?

— Femeia cu părul blond și cu ochii albaștri nu e o fantomă a imaginației mele bolnave, așa cum mi-o spui mereu, ci o realitate ; iată-i cheia de la cameră.

Incercai să râd.

— Îți vine să și râzi ! O cheie cu număr

nu poate fi decât o cheie de cameră de hotel.

Privesc cu atenție cheia, care avea, în adevăr, număr; mirarea mea era cu atât mai mare cu cât nu știam nici eu de unde răsărise în buzunarul meu.

— Acum nu-ți mai vine să râzi, strigă din nou ea cu glas strident subliniat de sgomotul unui vas spart.

Incepea, așa dar, lupta clasică, cu perini aruncate, cu vase sfărâmate, cu scaune trântite, cu țipete isterice; într'un târziu, pe ruinele odăiei, mi-aduc deodată aminte de proveniența cheii. Incep să râd și mă apropii de ea afectuos:

— Potolește-te, dragă; știu acum de unde-i cheia?

Tăcere.

— Ghicește de unde e?

Iarăș tăcere.

— E de la biroul meu de la Casa Școalelor.

Fusesem, în adevăr, numit de câteva zile referendar literar la Casa Școalelor, îmi luasem postul în primire, fără să mă fi prezentat însă efectiv la lucru. Ea nu voia să creadă.

— Știi ce, caut eu să o conving, hai să ne culcăm și mâine dimineață mergem să verificăm amândoi.

— Asta mi-o spui, țipă ea, ca să-mi poto-

lești nervii ; speri că până mâine lucrurile se vor liniști de la sine.

A preferat deci să țipe, să blesteme, să-l regrete pe Steo până a doua zi, când, luând o trăsură, mergem la Casa Școalelor. Intrăm în birou, pun cheia în ușă și... mă uit în ochii ei, așteptând miracolul... L-am așteptat în zadar... în ochi nu se văzu nici o bucurie, când cheia se învârti lin în broasca ușei,—ci numai necaz—necazul că n'a fost așa cum susținuse dânsa ! Era evident că ar fi preferat ca cheia să fi fost de la camera „femeii cu părul blond“ decât de la ușa biroului meu... În clipa aceea unică mi-a căzut, în sfârșit, vălul de pe ochi și am înțeles realitatea în toată goliciunea ei. Gelozia sălbatică, cu care mă persecuta de atât timp, nu venia din iubire, ci dintr'o răutate elementară, din nevoia de a chinui, de a tiraniza ! Femeia cu părul blond fusese numai un pretext... M'am convins, așa dar, că nu e altă soluție decât divorțul.“

Nu-l puteam, firește, decât îndemna la acest demers, redactând chiar împreună cererea, pe care urma s'o înainteze adouazi tribunalului...

Nu l-am mai văzut apoi câteva zile... când într'o dimineață radioasă de primăvară, în pulberea de aur a soarelui, cu flori la piept, zării o pereche tânără, fericită, plutind ca în-

tr'o apoteoză, braț la braț, pe Calea Victoriei... Era Anghel cu nevastă sa... Cum mă văzu, el întoarse grăbit capul într'o vitrină, iar femeia fatală mă fulgeră cu o privire de ură... Am înțeles încăodată înțelepciunea poporului ce te îndeamnă să nu-ți vâri niciodată degetul între copac și scoarță.

2. Pe cât de personal, de tumultuos și, prin urmare, de inegal în raporturile sale era Anghel, pe atât de potolit, de egal cu sine, era St. O. Iosif. Deși atacat cu oarecare violență de fostul său prieten Chendi sau tratat de „maniac al condeiului“ de un adevărat maniac al condeiului, nu cred că Iosif să fi putut trezi vreodată alte dușmării decât cele legate de orice existență literară. Nimic nu poate fixa imagina de bunătate, de blândețe, de resemnare inspirată de acest om, de altfel, viguros construit, cu ochi bulbucăți, dar adormiți sub pleoape roșii, cu păr negru ca pana corbului, căzând în jos, precum cădea întreaga lui ființă de salcie plângătoare... Iosif — era însăși expresia vieții vegetative, lipsită de reacțiune în fața oricărei nedreptăți și a oricărei situații, părând că nu trăește, ci doarme somnul lung al castelelor fermecate de vrăjitorii basmelor. Funcția poetică învinsese în el vigoarea rasei; din Ardelean, rămăsese doar necesitatea beției colective, cu lăutari și cântece de inimă albastră, ce l-a

măcinat, poate, cum l-a măcinat și pe Chendi ; încolo, nici un instinct de parvenire sau de afirmare, nici un fel de spirit practic ; un desrădăcinat bătut de toate vânturile, un dezarmat cu gestul perpetuu al apărării. Mersul lui nu era mers, ci plutire ; vorba lui nu era vorbă, ci șoptă. Nu-i pot uita, de pildă, apariția într'o seară în redacția *Flacărit* ; cum se sbuciumase câteva zile în eterna căutare a banilor de chirie și nu-i găsisese, îi rămăsese ca ultimă speranță un avans de la revista, la care colabora regulat. Cine nu l-a văzut pe Iosif cerând nu cunoaște umilința de a cere ; Iosif nu cerea numai cu șopta lui expirândă, ci și cu ochii lui imploratori, cu întreaga lui ființă plângătoare de mucenic. Ascultându-l cu gravitate conternată, bine hrănitul P. Locusteanu îi expuse imposibilitatea, în care se afla, din cauza crizei generale, de a-l ajuta. Văzând însă de pe figura răstignită a poetului efectul refuzului său, ca luminat de o speranță, începu a perora cu volubilitate :

— Situația nu e, dealtfel, pierdută... Criza generală se poate remedia prin perspectivele unui nou statut european...

Și privind circular în birou, se aplecă spre Iosif confidențial :

— Am vești bune de la Petersburg. Delcassé a trecut de partea noastră, așa că e aproape sigur că vom obține Silistra (era

în 1913) și atunci situația economică a țării se va destinde.

— Da? da? bolborosi Iosif, cu ochii lui plângători, vrasăzică crezi că o să căpătăm Silistra?...

— Sigur, sigur, confirmă Locusteanu cu suficiență diplomatică... dar, știi, deocamdată e un secret...

Noroc, că, fiind pe acolo, i-am cedat eu câteva sute de lei ce mi se conveniau de la *Universul* de pe urma publicării unui roman, așa că bietul Iosif n'a mai avut nevoie să aștepte anexarea Silistrei pentru a-și plăti chiria... Tragedia vieții lui sentimentale îl spiritualizase și mai mult, izolându-l într'o rezervă, într'o suferință mută, care inspira compătimire și respect; nu voi uita, astfel, iarăș, niciodată serile, în care Iosif îmi citia „*Cântecele*“ lui către Lia-ciocârlia, sau mai bine zis nu le citia ci le șoptia, le mima cu buzele, ca din adâncul unei dureri inexprimabile; izvorâte din tragedia, pe care o cunoaștem, și expirate în cuvinte abia percepute, ele au exercitat asupra mea o putere de sugestie mai mare decât le-o îngăduie valoarea artistică; citindu-le acum în urmă, cu ocazia *Istoriei evoluției poeziei lirice*, m'au convins că Anghel avea dreptate, când le considera ca manifestări de artă elementară, sinceritatea nefiind o calitate esențial artistică. Odată la un matineu al Teatrului Național,

mă trezii în antract, în lojă, cu vizita lui St. O. Iosif; avea ceva febril în el; voia să-mi citească o poezie, compusă tocmai atunci.

— „E o poezie de războiu“, îmi spuse plecându-și ochii. — „Ce vorbești? îi răspunsei eu, privindu-i cu scepticism ființa potolită și pașnică. Cu glasul lui stins, se puse să-și citească versurile... Și fie că se ridicase cortina și începuse spectacolul, fie că persoanele din lojă arătau oarecare nerăbdare, fie mai ales că nu aveam nici o încredere în nervul războinic al bietului Iosif, îl întrerupsei brusc:— „De ce nu te lași, dragă Steo, de astfel de poezii, care nu ți se potrivesc: ce ai tu cu războiul?“ — „Așa crezi?“ se bâlbâi el, punându-și rușinat foile în buzunar, și plecând din lojă. Poezia era marșul său *La arme*, adică singura, care-i va mai prelungi încă o bucată de vreme amintirea printre noi!

În ultimele luni ale existenței sale, seninătatea umilă și resemnată a lui Iosif se tulburase de un fel de neliniște agresivă. Începuse mai întâi prin a-și schimba înfățișarea, răzându-și mustățile și tunzându-și părul; se purta îmbrăcat într'un costum de cațifea, închis până sus, ce-l făcea să semene cu Maeterlinick; nu-și afla locul; înmulția chefurile, până a fi transportat acasă în neștire; juca biliard prin cafenele, uitându-și pe scaune manuscrisele traducerilor din Shakespeare; devenise arțăgos și prezumțios; i se și

auzia, însfârșit, glasul răstit. Cine se uita
însă bine la dânsul, observându-i inegalitatea
pupilară, presimția sfârșitul apropiat. În
adevăr, peste puțin, convoiul lui mortuar se
încrucișa cu batalioanele de soldați ce plecau
voios peste Dunăre în cântecul marșului său
La arme...

XXI

Ambianța literară a epocii: D. Nanu.

Nu știu când l-am cunoscut întâi pe D. Nanu, dar imaginea lui de candoare speriată, de ochii mari care nu văd, și de zâmbet alb încadrat în chenarul negru al musteților și al unui cioc mefistofelic, mi se desprinde, în amintire, într'o zi călduroasă de Iulie, de acum un sfert de veac, de pe fondul câtorva mii de țărani bucovineni strânși în larga curte a Sfântului Ion nou de la Suceava ca să vadă moaștele sfântului. Cași St. O. Iosif și Cincinat Pavelescu, prieten al lui Leon Ghica, Nanu făcea parte dintre vizitatorii intermitenți ai falansterului de la Dumbrăveni și, cum Dumbrăvenii sunt la jumătate de ceas de Suceava, își primbla tocmai atunci curiozitatea printre masele pravoslavnicilor sosiți din toate unghiurile regiunii... Ar fi dorit să meargă și la Dorna, de unde, pe drumul clasic al Bistriței, să se scoboare pe plute până

la Piatra; i-am propus să facem excursia împreună dar mi-a răspuns că n'are banii conveniți; i-am propus să iau asupra mea cheltuelile excursiei, dar el a opinat că nu-i convine o astfel de situație; m'am oferit atunci să-i împrumut suma necesară, dar a refuzat sub cuvânt că nu știa precis data când va fi în stare să mi-o restituie. Privind cu mirare la pata neagră luminată de zâmbetul alb, am constatat cu bucurie prezența printre scriitori a unei specii rare ce-mi desminția experiența de până atunci. Nu știu pe clina căror împrejurări, mult mai târziu, la întemeierea *Sburătorului*, Nanu a devenit elementul lui esențial, aș putea zice umbra clădită în temelia lui, nu atât prin colaborare, întru cât, în afară de viguroasa poezie din numărul întâi *Ploata în noapte* și de alte două sau trei de o proveniență mai recentă, toate celelalte poezii erau lucrări vechi, unele de douăzeci de ani, cu semnul vizibil al datei compunerii... Indemnat mereu să scrie, poetul sosia din când în când cu două-trei strofe „găsite“, invariabil, într'un fund de saltar, cu ocazia rânduirii unor hârtii; privindu-l atunci în adâncul ochilor, mai mult înveselit de situație decât cercetător, îl întrebam cu prefăcută seriozitate:

— Dar sunt inedite? Fiindcă *Sburătorul* nu publică decât inedit, — pentru a studia fulgerătoarea dramă de conștiință irizată în pata albă cu chenar negru a figurii lui, în care o-

nestitatea își găsisse, în sfârșit, formula, devenită apoi tradițională :

— Negreșit, negreșit... mai ales în strofa din urmă.

Prin această derivație sufletească ajutată de complicitatea mea au apărut, astfel, în *Sburătorul* mai multe poezii scrise sau publicate cu zeci de ani în urmă, dar „inedite“ în ultima strofă. Poeziile puteau fi și mai vechi, pentrucă prezența poetului îmi părea totdeauna nouă, — o prezență încărcată de toate binefacerile absenței, adică ale oricărei lipse de incomodare, dându-i puțința de a fi nevăzut și nevăzând, refugiat în gândul, în visul lui, din care la nevoia unei prezențe efective se scobora afectuos, dezinteresat. Un chip de Christ, iluminat uneori de un zâmbet diabolic, cu o mască de desăvârșită visare, irealitate, tălmăcită în viața practică printr'o inadaptare echivalentă cu cea a paserii cerești ce ciugulește din mâna Domnului ; un fel, desigur, de a vorbi, întrucât Nanu e unul din rarii poeți cu o casă construită chiar de dânsul, din economii realizate dar și, ce e dreptul, cu o parte de moștenire părintească : și nu trebuie să fi fost fără pitoresc spectacolul acestui inactual, al acestui mistic, plecând de la Gara de Nord cu un geamantan încărcat cu o jumătate de milion direct la Primăria Capitalei pentru a și-o plasa în obligații comunale ! În absența lui spirituală frecventă și oportună, distracția constituie

nota esențială, în jurul căreia s'au creat legende, necontrolabile și poate și neadevărate, dar care îi rotunjesc o personalitate mai reală decât înseși datele realității. Așa, de pildă, se spune că acum vreo treizeci ani, în momentul când trebuia să se prezinte la ofițerul stării civile din Bârlad, unde-l aștepta nunta, s'a urcat din distracție în tren și a venit la București; ducându-se altădată la studiu în străinătate, a stat vreo zece zile într'un orașel vecin, crezând că e la Bruxelles, și mirându-se numai că nu găsește Universitatea; într'o seară de decembrie, fiind cu mai mulți prieteni la cafenea, Nanu ieși puțin afară ca să pună o scrisoare la cutia de la hotel Bulevard și, cum nu era prea frig, uitându-și paltonul la masa prietenilor, plecă distrat acasă. Peste câteva zile pe un ger mare, scoborând prin fața palatului, sgribulit într'un cauciuc de ploae, el se întâlnește cu St. O. Iosif îmbrăcat în propriul său palton și, pipăindu-l, fără să și-l recunoască, zise clănțănind: „bine de tine, Ștefane, că ești înțolit, că pe mine mă ia dracu în cauciucul ăsta“. Și așa mai departe, într'o neisprăvită serie de anecdote autentice sau aproape. Primblându-ne într'o seară de vară, cam prin 1920, pe Calea Victoriei, în preajma unor alegeri, văzui apropiindu-se de noi un individ, în care totul anunța demența, dezordinea sărăcăcioasă a hainelor, barba sordidă, privirea lucioasă și stranie, gesturile automate; pentru a evita întâlnirea, alunecai

ochii la o parte, prefăcându-mă că nu văd; mai totdeauna absent, Nanu fu de data aceasta prezent. Dementul îl apostrofă deci:

— Să-mi dai votul, domnule, căci știi cine sunt eu?

— Nu, răspunse poetul simplu.

— Sunt subsecretar de stat.

— A! făcu el admirativ; și măsurându-l apoi cu privirea: îți fi poate din teritoriile alipite, de aceia nu vă cunosc, căci pe cei de aici, dè, oricum, — nepunând nici o intenție ironică în aprecierea oamenilor din teritoriile alipite ci numai din candoarea absenței sale spirituale.

Altădată, îmi povestia un prieten, vara, mâncând la dânsul cu geamurile deschise, o albină intră pe fereastră și își lăsă acul în degetul prietenului, care se și umflă în proporții neobișnuite. Cu competența lui științifică de fost elev timp de un an al Școlii veterinare, și de autor al unei comunicări asupra chestiunii „dece cade pisica totdeauna în picioare?” prezentată acum treizeci de ani la Academia de științe dela Paris, Nanu trimise imediat după amoniac, calmându-i îngrijorarea.

— N'avea nici o grijă; cu puțin amoniac totul dispare...

Prietenul privia însă cum degetul se umfla mereu.

— Fii pe pace, afară numai...

O tăcere lungă, gravă...

— Afară numai — ce ?

— Nimic, nimic, zise poetul, afectând nepăsarea. Apoi iarăş după o clipă de meditaţie :

— Nu e pe aici prin apropiere vreo măcelărie ?

— Măcelărie ? făcu prietenul mirat. Ştiu eu ? Nu cred... Să vedem... a, e una tocmai în spatele Teatrului Naţional.

— Nici prea aproape, nici prea departe, răspunse poetul cumpănind situaţia. Dar e bună ? e o măcelărie de lux sau uua populară ?

— Ştiu eu ! — mormăi prietenul nedumerit ; dar ce are aface ?

— Are foarte mult a face. Admite că s'ar afla acolo carne avariata şi că înainte de a te fi înţepat, albina s'ar fi aşezat mai întâi pe ea...

— Ei, atunci ? zise prietenul, înţelegând, în sfârşit, unde voia să ajungă şi simulând îngrijorarea.

— Atunci ! atunci ! ei, atunci fireşte că lucrurile se mai complică.

— Cum se complică ?

— Nu te speria ! nu e nimic grav ; in definitiv, continuă dânsul doctoral, otrava n'a „angajat“ decât degetul şi prin „amputarea“ lui restul e scăpat.

— Bravo ! îşi zise prietenul în gând. Nimic grav, afară de „amputarea“ unui deget. Şi pentru a împinge şi mai departe candoa-

rea științifică a poetului, își accentuă spaima :

— Umflătura crește și amoniacul nu mai vine! Ce mă fac?

— Răbdare! nu te speria! repetă poetul cuprins de panică, scoțând la fiecare minut ceasul și cătând spre ușă! „In definitiv, a-dăugă el apoi cu un aer categoric, până ce o veni, otrava nu poate „angaja“ decât mâna, așa că „amputarea“ ei...

Noroc că sosi amoniacul, căci, altfel, peste câteva minute ar fi fost nevoie de amputarea întregului braț.

Amestecul atât de evident de extatic din figura poetului cu straniile luciri mefistofelice din privire are și un echivalent sufletec, creând un fel de ciudată discontinuitate în candoarea serafică a peisajului lui interior, adevărate gropi într'o pajiște paradiziacă, ce te fac să crezi că, dacă dracul e un înger căzut, s'ar putea întâmpla cași îngerul să nu fie decât un drac evoluat, cu urme, totuși, ale situației lui anterioare. Cu mulți ani în urmă poetul stătea la un prieten, care îi pusese la dispoziție o cameră. Într'o zi un alt prieten îl întrebă :

— Stai tot la prietenul d-tale?

— Da, dar de la anul trebuie să mă mut, de oarece prietenul meu mi-a spus că e silit să-i dea camera băiatului care, începând să crească, are nevoie de o cameră separată.

Peste un an îl întrebă din nou :

— Unde mai stai acum ?

— Tot acolo. Inchipuește-ți că prietenul s'a răsgândit și m'a rugat să rămâi înaintea cât voi vrea...

Prietenul nu s'a putut reține de a nu exclama :

— Bine că mai sunt pe lume și oameni cumsecade !

— Da, da, firește, răspunse poetul evaziv, absent.

— Cum da... da ? N'ai aerul convins.

— Ba da, ba da, replică el tot cu glas alb.

— S'ar zice că nu. Căci, în definitiv, nu se poate spune că fapta prietenului d-tale nu e dezinteresată.

— Da... și nu.

— Cum da și nu ? explică-te !

Și atunci cu acea fulgurare mefistofelică în privire ce-i străbate uneori chipul de Christ :

— De m'a reținut, prietenul meu mai avea poate și un interes.

— Anume ?

— Să vezi, în odaie eu am un dulap al meu, și cum e pe jumătate gol, prietenul și-a pus în el niște cărți, de care nu prea avea nevoie.

— Ei și ?

— Cum ei și ? De-aș pleca, ar trebui să-și cumpere un alt dulap.

— Ei și ? repetă prietenul speriat, nevoind încă să înțeleagă.

— Ei, asta îmi place! răspunse poetul. Și apoi confidențial:

— Nici nu-ți dai seama cât costă azi un dulap!

Înmărmurit, a privit prietenul la acest om bun, naiv, dezinteresat, la acest zâmbet alb, serafic, încadrat în chenar negru, la acest înger căzut deodată pe pământ, cu aripa frântă, și cu priviri stranii și diabolice, — la această discontinuitate a substanței spirituale în forme ciudate și contradictorii. Incolo, în genere, poetul se menține neștirbit în rolul supra-terestru de înger, care nu visează decât să se retragă la mănăstire; și cum cu nevoile lui puține, strângea ban lângă ban, ca să dea o explicație acestei solide economii: „îmi trebuie o sumă, spunea el, ca să o depun la o mănăstire trapistă în Franța spre a mi se asigura existența pentru restul vieții“. Amânându-și mereu proiectul, din fericire, poetul n'a devenit trapist, dar și-a ridicat o casă de un milion... pe care o dă cu chirie. Casă și-a ridicat, dar volumul nu și l-a publicat încă! Ani de zile nu l-a întâlnit un prieten fără să nu-l întrebe: „ei, când îți publici volumul?“ — iar el, încurcat, dădea fel de fel de răspunsuri. După războiu nu era hârtie, apoi hârtia era prea rea sau prea scumpă, arta tipografică decăzuse. Într'o zi o veste mare: va merge în Germania și va învăța imprimăria, ca să-și culeagă singur volumul; peste un

timp, combinația i se păru prea complicată : va comanda el litera din Germania și așa mai departe. În realitate, în tinerețe se grăbise să scoată un volum de poezii dintre foile căruia, în mod original, de la mijloc, răsăria imagina pletoasă a poetului, care atrăsese măciuca vervei d-lui Sanielevici ; voia el acum să-și răscumpere, la maturitate, prin abținere, pripa tinereții, ori poate ochiul implacabil a maturității descoperise inutilitatea actului ? Când unii naivi îl mai întrebă : „pe când, volumul ?“ și poetul e silit să caute încă motive în criză, „însă la anul cu siguranță“, zâmbesc, fără să cred în promisiune dar, și fără să-i fi sondat motivul profund.

La ședințele *Sburătorului*, de acum vreo zece ani, prezența lui devenise rituală și nimic nu se putea începe fără dânsul, fără acea afabilitate transcendentă, acel iluminism și irealitate, care îl ridică peste moment ; lector, apoi, minunat de versuri, ani de zile, poeziile tuturor au trecut prin glasul lui cald, sonor, ce punea în valoare fiecare silabă și-i transmitea vibrația lirică. Intr'o duminică n'a mai venit însă ; a douazi câteva rânduri îmi explicau „că a îmbătrânit și se simte de prisos în generațiile noi“. L-am înțeles și n'am insistat. Am admirat chiar această noblețe de lup bătrân, care se retrage în fundul pădurilor ca să moară, singur, cu ochii la stelele înghețete. Pe nesimțite, e neîndoios că fața

Sburătorului se schimbase prin sosirea generațiilor noi poetice, prin care, nu numai revista își afirmase o atitudine modernistă, dar și discuțiile se resimțiau de alte preocupări, în sânul căroră, oricât s'ar fi putut izola prin virtutea lui transcendentă de a se proiecta cu gândul aiure sau a se contopi, mistic, în marele tot, Nanu se simțea înstrăinat, stânjelit și uneori chiar îmbulzit; omul imaterial ar fi trebuit să se materializeze în zăgaz, în zăplaz, în cioată, — poziție ce nu-i convenia. Un altul ar fi luptat, s'ar fi încăpăținat să-și apere bastionul generației lui; el nu. Cu aceea discreție care-l făcea invizibil chiar când era de față, a preferat, fără o vorbă, fără o atitudine, să se șteargă voluntar în ceață, în singurătatea lui boemă, care, dealtfel, cred că-i și convenia. În el, noi am pierdut un rar exemplar al discreției profesionale, un temperament poetic incontestabil, ce și-a prefăcut însăși viața în inutil ritm poetic, un prieten suav, un glas sonor, interpret fidel al vibrației lirice, și, mai pre sus de toate, un om unic — singurul om cult, care mi-a dat impresia că *crede*, sincer, adânc, fără poză și fără buget, și mi-a lăsat regretul, că, fiind atâtă ani lângă mine, n'am fost totuș în stare să intru și în jocul roțițelor lui sufletești spre a vedea cu ochii mei procesul, din care se desprinde miracolul scânteei divine.

XXII

Ambianța literară a epocii: Caton Theodorian

De Caton Theodorian mă leagă o veche camaraderie fără punct de plecare precis în amintire, ale cărei ape limpezi, ne tulburându-se de cele scrise despre dânsul în diferite împrejurări, îmi dau speranța că nu se vor tulbura nici de rândurile de față, întrucât se desvoltă în planul acelorași drepturi și obligații morale ale criticei impuse de necesitatea adevărului psihologic. În persoana lui Caton (fatalitatea unor nume implică familiaritatea) cea ce mă reține mai mult e omul, față de care am o admirație atât de integrală, în cât nu știu de voi reuși să-o redau, nu prin inutile declarații ci prin trăsături caracteristice, prin amănunte, singurele capabile să fixeze un portret moral. Deși asupra prietenului meu circulă nenumărate anecdote semnificative, definitive, când stau să le rechem, constat că cele mai multe, pierzându-și din valoarea lor ex-

presivă, ar trebui din nou însuflețite prin crearea ambianței, operație ce ar necesita pregătiri peste cadrul limitat al acestor pagini. Din pulberea lor confuză se desprinde însă limpede, luminos, sentimentul uniform de a-deziune, de admirație față de personalitatea definită, precisă, irecuzabilă a omului, marcată printr'o manifestare egală cu sine în orice împrejurare a vieții, la orice oră din zi sau din noapte, manifestare dictată de un egoism elemental, a cărei prezență pe cât e de comună ca o protecție firească a vieții, pe atât e de caracteristică în potențarea ei prin trecerea de la simplu instinct de conservare la forma unui imperialism, adică a unei dominații, necesară sau nu, logică sau arbitrară, fără alt scop de cât cel al unei forțe deslănțuite după legi interioare. Pe când instinctul nostru de conservare este înfrânat și efeminat prin sociabilitate împinsă până la despersonalizare și lașitate, la dânsul el se află în stare pură și e o adevărată reconfortare ca, printre palidele umbre ce se șterg pe ziduri, să-l vezi mergând prin mijloc, comod, deschizându-și drum numai prin siguranța pasului său; prin aceeași afirmație a simplei sale prezențe, pe scaunul, pe care ai fi voit să te așezi, se așează el întâiu; paharul de apă, pe care-l râvniai, îl bea el înainte; de-ți vine rândul să ți se joace o piesă, trebuie să faci loc *Bujoreștilor* lui re-luați anume, — totul nu dintr'o trufie zadarnică,

sau dintr' o precădere voită și reclamată, ci natural, spontan, imperios, fără umbra unei îndoeli asupra drepturilor lui sau a bănuelii existenței drepturilor altora, prin simplul imperativ al unui destin unic. Un prieten vizitat uneori de dânsul îmi povestea că, de câte ori sosește, îl apostrofează dela ușă răgușit și imperios: — „Stai prea sus; mută-te mai jos.“ Prietenul nu-i poate răspunde decât: „Se va face; data viitoare când vei veni mă vei găsi cu un etaj mai jos“. De cum intră, aruncă ochiul pe fotoliul cel mare al biroului, pe care se așează: — „lumina de pe birou e prea puternică“ și o stinge fără să consulte pe ceilalți de văd la lectură; — „e prea cald aici“, — și deschide singur ferestra. Când vrea să citească o piesă, pretinde să nu mai intre servitoarea în birou pentrucă nu vrea să fie întrerupt; să-și ducă prin vecini copilul, ca să nu audă sgomot; prăjitura cu mere nu-i place, să i se aducă una cu nucă; să i se schimbe vinul; — totul natural, „grand seigneur“, rostit cu o privire imperturbabilă prin monocul nedeslipit. Întâlnindu-l prin dreptul Teatrului Național, prietenul fu oprit din drum. — „Vino cu mine până la Lucrări publice, unde am treabă“. Cum el mergea spre alte nevoi, Caton îl pironi sever: — „Fii platnic bun și adu-ți aminte că anul trecut te-am întovărășit și eu dela Alcalay până la Prefectura Poliției“. Tonul e mai hotărîtor decât argumentul

contabil. — „Să luăm o mașină“, continuă el gutural. — „La ce nevoie, când e așa de aproape?“

— „Nu se poate, sunt grăbit“. — „Uite atunci o trăsură“.

— „Cu trăsura nu merg“. — „Uite o mașină“. — „Cu Fordul nu merg“. Din mașină în mașină, aleg, înșfârșit, una pe placul lui, cu care ajung la Ministerul Lucrărilor Publice. Sărind cel dintâi din ea și fixându-și monoclul, de pe scara Ministerului, aruncă peste umăr: — „Plătește tu, căci eu nu sunt de ăia cu mai multe slujbe la stat“. — Amănunte umile ce-l pun în ambianța cotidiană și nu în conflictele de mari interese materiale sau sentimentale, consemnate aici nu din intenția bagatelizării ci dintr'un solid sentiment de admirație pentru tot ce e instinct puternic, pentru tot ce se trage din linia nietzscheiană asupra omului. Instinctul său de dominație nu-i stânjinește, dealtfel, darul de observație de oridecâteori se exercită în afară; și ca o dovadă a acestei imparțialități sufletești față de fenomenele exterioare, voi reproduce o scenă petrecută într'o familie oarecare, scenă de ciocnire de instincte violente, povestită de însuși vigurosul nostru prozator cu o agerime remarcabilă de observație. Scena se petrece între un tânăr tuberculos, conservat douăzeci de ani în plapome, la Davos, la Cannes și la București și o mamă octogenară, ce-l întovă-

șește în toate peregrinațiile lui cu o afecție exclusivă. Într'o zi caldă de sfârșit de Mai, mama își supraveghează cu dragoste fiul întins, în curte, pe un scaun-leagăn.

— Ți-i bine așa? spune mama, învelindu-l puțin.

— Mi-i bine.

După o clipă de tăcere un țipăt proaspăt străbate văzduhul:

— Cireșee! Cireșee!

Două capete se întind brusc în aer, al mamei și al tânărului.

— Au ieșit cireșele, mamă, zice tânărul cu ochii arși de poftă.

— Au ieșit și văd că-ți fac poftă.

— Uite și olteanul!

În adevăr, omul își legăna cobilița lângă zăplazul curții.

— Chiamă-l, mamă, șoptește tânărul lănced.

— Ei, olteanul cu cireșe! strigă bătrâna.

Olteanul intră.

— Cât dai cireșele?

— ...Atât.

— Mai ieften nu le dai?

— Nu se poate, cocoană.

— Atunci nu le iau.

— Ia-le mamă, suspină tânărul.

Gustând una din ele, bătrâna dă din cap cu aprobare și apoi le varsă într'o farfurie. Tăcere lungă și spionare reciprocă, în timpul căreia nimeni nu se apropie de cireșe.

— Plata, cocoană, spune Olteanul nerăbdător.

— Uite, domnișorul o să-ți plătească.

— De ce să-i plătesc eu, mamă? Nu l-ai chemat tu pe oltean?

— Eu l-am chemat?

— N'ai spus tu: ei, olteanul cu cireșe? Spune dumneata, omule, cine te-a chemat?

— Firește că l-am chemat eu, dar nu mi-ai spus tu: „cheamă-l, mamă“?

— Ți-am spus, dar dacă nu-ți făceau plăcere, n'aveai decât să nu le iei, căci eu, în definitiv, nu mă prăpădesc după cireșe.

— Cum să nu le iau, când tu singur mi-ai spus: „ia-le mamă“.

— E drept că ți-am spus; dar n'ai mâncat tu cea dintâi din ele?

— N'am mâncat, am gustat doar una să văd de's bune pentru tine.

— Uite ce, cocoană, interveni olteanul grăbit și milos, potrivindu-și cobilița pe umeri, i le dau eu domnișorului pentru că și eu am un băiat plăpând ca dumnealui, că i-o ajuta poate cel de sus să se ridice depe boală.

Desenul instinctului de avaricie este definitiv afirmat ca o forță unică în fața morții chiar. O astfel de scenă ar fi meritat până de oțel a scriitorului nostru, dominator și el din instinct, rege al junglei, care, merit a fi dictator, inchizitor sau gâde, în clina efeminată a veacului, a ajuns doar inspector al

teatrelor, deși în el trăește baronul feudal, fără castel și vămi de trecere pe domeniile lui, dar tot atât de categoric în a-și afirma drepturile pe orice pune mâna, prin singurul determinism: *quia nominor Cato*. Exemplar autentic și rar al unei umanități superioare, instinctuale, sub o formă oarecare, corupția timpului a intrat și în acest suflet adamantin, corupția milei creștine, sentiment de sclav și nu de stăpân. „Știi, cum sunt milos“ — repetă el, cași cum leii ar avea nevoie să fie miloși. Și ca să dea o dovadă, povestește: „Sunt atât de milos, încât după ce citesc ziarul la cafenea, în loc să-l svârl sau să-l dau înapoi cu jumătate de preț, chem pe țigănușul, care mi l-a vândut, și i-l dau îndărăt; de mai am vreun muc de țigară fumată, i-l dau și pe acela pe deasupra, căci nu pot înțelege cum sunt unii atât de uscați la suflet încât să vadă nevoia fără să o ajute“.

Cum s'ar putea afirma că aceste notații sunt de pur interes psihologic fără nici o repercuție literară, sosesc la literatură, singura, de altminteri, ce ne interesează. Dacă fenomenul bovaric, adică posibilitatea cuiva de a se concepe altfel decât e, există în literatura noastră, nimeni nu-l manifestă cu o strălucire mai evidentă decât prietenul meu Caton. În domeniul ideologic, înlesnit de libera determinare a omului de cugetare de a se depăși, trecând

peste ideile temperamentale, fenomenul este, negreșit, destul de des și de natural; mai puțin natural, de nu și mai rar, e însă în domeniul practic al cunoașterii de sine, în care e greu să distingi de este vorba de o adevărată iluzie de sine sau numai de masca unei conștiinți chinuite de propriul ei conținut. Adevăratul proces bovaric pornește însă din inconștient, din iluzie și nu din mască. Reprezentația *Avarului*, de pildă, nu supără întru nimic pe avarii ce asistă la ea, întrucât, departe de a se recunoaște în Harpagon, ei își închipue că avariția începe dela un grad superior celui al lor; râd, deci, de dânsul și aprobă nenorocirile ce-l lovesc, gustând totdeodată piesele generoase, cu eroi darnici, miloși, cu o plăcere evidentă, în care s'ar putea recunoaște o eliberare a omeniei lor comprimată printr'o pasiune dominantă; prin această adeziune platonicească la sentimentele generoase, ei își închipue, tacit și inconștient de altfel, de a fi plătit tributul cuvenit umanității, pentru a se manifesta apoi, în viață, în sensul pasiunii ce-i stăpânește. Teatrul nu e, prin urmare, o școală a lumii întrucât purificarea lui nu trece de rampă și servește chiar ca o răscumpărare inofensivă a pasiunilor deslănțuite în viață. Printr'o egală nevoie de eliberare a unor sentimente compriimate în realitate și pe care morala creștină are slăbiciunea de a le exalta ca virtuții întreaga operă dramatică a lui Caton e dominată

de viziunea unui erou blând, resemnat, sublim în dezinteresare, în generozitate, cu autenticitatea bovarică a unui miel, ce ar paște idilic și nevătămat în viziunea unui leu culcat sub un palmier, căruia faptul de a-l fi lăsat să pască liniștit în vis, îi dă apoi, probabil, dreptul de a-l sfâșia de îndată ce se trezește. Obsesiunea bovarică a acestui erou „creștin“, din stirpea, de altfel, a *Prostului* lui Fulda, amestec de sublim și de ridicol, a apărut mai întâi și dintr'odată sub o formă definitivă în Amos Bujorescu din *Bujorești*, dulcele Amos, plinul de candoare Amos, veșnicul jertfit Amos, ale cărui virtuți creștine sunt, totuș, răsplătite la urmă de iubirea femeii, pentru care se jertfește. De la Amos Bujorescu s'a tras apoi linia a cel puțin patru eroi, în patru piese diferite, frământați în aceiaș pastă a resemnării și bunătății apostolice. În loc de a ne evoca, așa dar, baroni feudali, vămuitori ai trecătorilor, nerecunoscând decât dreptul pumnului, tipuri nietzscheiene, ce-și fac din afirmația propriei lor existențe suprema lege, în loc de a ne evoca scena de sus dintre mamă și fiu,—printr'un obscur dar atât de interesant proces bovaric, după ce a împins de pe trotuarul Căii Victoriei pe toți trecătorii, numai prin simplă prezență, după ce a repezit trei chelneri și doi birjari, după ce a amenințat cu reclamația pe vardistul din colț pentrucă nu l-a salutat la timp, și cu

darea afară pe servitoare pentru că n'a tras storurile, după ce a restabilit în casă liniștea, comod, în pijama de mătasă, prietenul nostru se așează la birou ca să fixeze pe hârtie visurile idilice ale unor oameni sublimi ce-și rumegă bunătatea și generozitatea în staulul virtuților creștine.

XXIII

Ambianța literară a epocii: Cincinat Pavelescu.

O schiță de portret a lui Cincinat Pavelescu am mai publicat acum vreo douăzeci de ani în *Convorbiri literare*, pe care poetul a reprodus-o fragmentar în *Mărturia unei generații* a d-lui F. Aderca, dar pe care eu n'am mai reprodus-o nicăeri din sentimentul insuficienței de tratare a unui model atât de complicat; obligația, în care mă pune însuș planul acestor *Memorii*, mă face să încerc o nouă schiță din acelaș fond de amintiri dar cu o perspectivă mai largă. Cum personalitatea îi depășește cu mult opera, e de regretat, și de data aceasta, cași în cazul lui Caragiale și, mai ales, a lui Macedonski, că poetul n'a găsit o pană fidelă pentru a i-o fixa, de nu într'o prematură biografie romanțată, cel puțin în câteva din epizodele trăite.

Toată lumea cunoaște distincția liniei omului, nobila sa pleșuvie ca un ivoriu vechiu

de artă, ce evocă pe Banville, masca lascivă și spirituală, toate semnele rasei; sufletește, pășim cu dânsul într'o epocă inactuală, cunoscută din cărți, epocă trubadurescă de *cours d'amour*, de „aubade“ și de „serenade“, de poeți rătăcitori dela castele la castele, participând la „tournoi“-uri, epocă de amor romanesc și de cavalerie; într'o vreme de utilitarism acut, avem, așa dar, sub ochii noștri un exemplar autentic căzut din noaptea istoriei, care, fără sfortare, ci prin destinderea propriului său destin, își realizează viața de greer în conflict cu toate furnicile pământului. Privită din afară cu ochiul omului pozitiv sau numai scrupulos cu o anumită independență și demnitate, poziția poate părea dubioasă și chiar de neținut; meritul poetului este de a o fi ținut totuș, nu fără elasticitate, desigur, dar cu prestigiul spiritului totdeauna biruitor în luptele cu forțele materiale și chiar morale. Într'o societate fără nevoia poeziei în trebuințele ei, el și-a afirmat, așa dar, până la urmă atitudinea inactuală a trubadurului de salon, a improvizatorului liric. Judecată în sine, nu numai că nu reprezintă o valoare pozitivă, improvizația constituie chiar o piedică reală, întrucât timpul nu respectă decât ce s'a făcut cu dânsul; judecată însă din punctul de vedere al mutației fenomenului estetic în valoare socială, ea este însemnată, dând putința unui auditor, nein-

terestat altfel esteticeste, de a asista la însuși misterul creației, la actul spontan al scânteii scăpărate din elemente, care, fără a fi conținut ceva luminos în ele, se condensează în substanța fosforescentă a câtorva versuri. Dublat de epigramist, poetul a irizat în saloane o boabă de lirism și a înconjurat paharul de șampanie cu spuma vervei sale. Real, abundent și inciziv, ca la toți cei ce sfârșesc prin a face dintr'însul un sport profesional, spiritul omului de lume din poet se clatină însă pe o muchie de cuțit, iar, uneori, mai ales cu femeile, lunecă la o calitate îndoelnică; în nevoia producerii lui în serie, pentru a-și masca deficitul lui calitativ, devine, astfel, agresiv și inutil brutal. Prin amestecul intim de realitate cu fantezia dar și prin ușorul efort ce se observă chiar și în simpla prezentare a realității, orice spune, de altfel, poetul are aerul improvizației, manevră de avion ce se înalță imperceptibil de pe pământ în linia albastră a văzduhului; prezența acestui efort vizibil dă conversației sale aparența unei suspendări, tradusă de fapt printr'un deficit de credibilitate, cu atât mai mult cu cât, adese ori, realitatea e luată numai ca un punct de plecare pentru un sbor în arabescurile de o clipă ale fanteziei. Nimeni, de altfel, nu și-a afirmat mai cu energie decât dânsul dreptul invenției fără scop, după cum o dovedește următoarea întâmplare de acum vreo douăzeci

de ani. Sosind la cafeneaua Imperial târziu, spre ora trei, Cincinat găsi nimerit să se scuze, spunând că a fost la dejun la Costică Arion, tocmai în clipa în care un vecin de masă citia într'un ziar că „aseară d. ministru Arion a plecat la Buzău și se va întoarce mâine“. Prins într'o astfel de situație, oricine ar fi rămas încurcat, pe când, lovind cu pumnul în masă, el exclamă : „domnule, în țara asta nu-ți mai e permis nici să minți!“ — cu o sinceritate țipată din adâncă nevoie a omului de a trăi prin invenție și fantezie și cu reclamația imperativă a dreptului poetului de a-și prelungi creația în domeniul faptelor materiale ce n'o admit în societatea noastră. Din această lipsă de credibilitate întinsă prin contagiune și la fapte precise, din imposibilitatea de a demarca ficțiunea de realitate într'o manifestare ce pare o continuă improvizație, raporturile cu poetul sunt mai mult aeriene, suspendate de firul subțire al fanteziei fără substanțialitatea terestră ce inspiră siguranța și încrederea. Laudele lui înflorite, atențiile, manifestările de prietenie iau aerul de continuu improvizații, jocurile pur factice ale unei fantezii, căreia îi place într'un moment dat să se desfășoare așa, deși în momentul următor, prin acelaș arbitrar, ar putea să se desfășoare și altfel. În vechea noastră prietenie de aproape un sfert de veac, din faptul de a nu mai fi scris de mult despre dânsul,

părea a se fi lăsat o ușoară umbră de încordare și așteptare; lacomi de actualitate, poeții au chiar pretenții ce nu rămân în domeniul incert al dorințelor infuze ci se transformă în sugestii precise; răsfățați printr'o întregă literatură de notițe elogioase, ei nu mai fac distincția necesară între această ziaristică literară și demnitatea criticei profesionale, ce nu se desvoltă decât dincolo de ocazional și de afectiv. Adus de împrejurarea elaborării *Evoluției poeziei lirice* de a mă ocupa de opera poetului, m'am silit să o fac în spirit de conciliere a adevăratei mele poziții estetice cu situația reală a poeziei lui, neuitând și de vechia mea simpatie pentru exemplarul rar al omului în creația unei poezii vii prin simpla sa existență. În cele câteva pagini ce i-am închinat, critica și-a redus, așa dar, asperitățile verbale, mlădiindu-se într'o expresie rotundă și solubilă, pe care aș fi dorit-o prețuită sau măcar bănuită de poet. După apariția ei a urmat o lună de tăcere; la un altul, tăcerea ar fi fost poate o atitudine de rezervă față de critică, apreciabilă și chiar recomandabilă; la un om cu manifestări expresive, ea era simptomatică. Intr'o duminică l-am întâlnit pe Calea Victoriei; o clipă de reculegere pentru căutarea unui subiect de conversație; subiectul e găsit: o expoziție de pictură de la care venia a alimentat, astfel, o conversație, ce nu ne interesa pe niciunul din

noi. Cum mă rodia totuș presupunerea că s'ar putea întâmpla ca poetul să nu-mi cunoască volumul și pentru a curma un echivoc ce se prelungia, l'am întrebat:

— Nu știi de ai citit paginile mele despre poezia d-tale?

— Da, și tocmai voiam să-ți vorbesc și să-ți mulțumesc.

— Nu s'ar putea spune, totuș, că te-ai grăbit să-mi vorbești, căci de mulțumit nici nu poate fi discuția, răspunsei eu apăsător.

— Ba da, ba da, făcu el evaziv.

— S'ar crede că nu ți-au prea plăcut, insistai eu.

— Ba nu, mi-au plăcut, — cum să nu-mi placă o linie poetică dusă până la Horațiu?... Poate asemănarea cu Macedonski nu era cu totul necesară... nu ești de părere?

— Sunt exact de părerea dumitale.

La un colț de stradă ne-am despărțit, despărțiți, de altfel, unul de altul, înainte de a o fi făcut. Au trecut de atunci mai bine de doi ani și nu ne-am mai întâlnit decât vag, străin, absent.

Lui John Gabriel Borkman i-a mai rămas un vechiu prieten, Wilhelm Foldal, care singur mai urcă scările odăei de sus, unde răsună sinistru pașii bătrânului financiar. Lui îi expune Borkman planurile sale mărețe de imperialism economic: recunoscându-și gre-

șala, dușmanii vor recurge iarăși la luminile sale, îl vor readuce în fruntea Băncii cu ajutorul căreia va deschide noi mine, va capta noi forțe electrice, va ridica noi uzine; într'un cuvânt, toată beția însetaților de putere, toată poezia minților creatoare, identică în lumea realităților ca și în lumea ficțiunii. Foldal e și el un biet poet nenorocit; a scris o dramă, pe care nimeni nu voește să i-o publice și cum familia îl nesocotește, numai la Borkman mai găsește o ureche binevoitoare. Iată-l, deci, urcând scările bătrânului „lup“ singuratec cu ghiosdanul subsuoară, pentru a-i mai reciti o scenă schimbată de curând. Borkman îl oprește: „Ajunge... De ce să te mai încapățânezi în teatru? Nu vezi că nu merge“. Foldal îl privește cu ochii măriți de înmărmurire, în timp ce Borkman își dă drumul visului său măreț: va fi reabilitat, va ajunge iar director de bancă, va creia uzine, va deschide mine, va fi mare, va fi puternic... Foldal îl întrerupe: — Dar tu ai fost condamnat la opt ani de închisoare, cum o să mai ajungi director de bancă?

— Cum, nu crezi?

— Nu.

— Dar ai crezut atâția ani în mine!

Și atunci acest răspuns sublim al lui Foldal:

— Da, dar pe atunci și tu credeai în talentul și în piesa mea.

Borkman nu găsește alt răspuns :

— Nu ne rămâne decât să ne despărțim pentru totdeauna.

Și, astfel, prietenii, ce și-au amestecat durerile și speranțele zeci de ani, se despart, dintr'odată, fără nici o părere de rău, în clipa când înțeleg că s'au înșelat unul pe altul o viață întreagă.

Există, negreșit, tragedii și mai sguuitoare, dar pentru oamenii cu o adâncă viață interioară este tot atât de sguuitoare și tragedia acestui schimb de cuvinte dintre Borkman și Foldal, prin care ani de încredere, de speranțe împărtășite, de mizerie amestecată—se dovedesc zădărnice. Credem în alții numai atâta timp cât cred și ei în noi; ne suggestionăm numai că-i altfel și, la prima sgâriitură a amorului propriu, vâlul se rupe și ne dăm seama de realitatea tragică. Prietenia artiștilor, mai ales, e o complicitate tăcută, nu dintr'o înțelegere conștientă, ci dintr'o topire involuntară de sentimente și de interese: ne identificăm cu cei ce ne iubesc și ne admiră și, involuntar, se întinde între noi un lanț de slăbiciune, aprobând pentru că știm că suntem aprobați și, deși o știm, o dorim totuș cu nesăț. O aprobare e o obligație pentru o aprobare viitoare; nu ne mai mulțumește lauda măsurată ci voim laude greoaie și, când ajungem cu încetul la o capitulare totală, prie-

tenia pare a fi trainică,— dar e totuși o iluzie. Un cuvânt numai, o înțepătură de ac și din prietenie nu mai rămâne decât o ruină tragică; din zeci de ani de viață în comune suferințe și de visuri îngemănate, nu mai rămâne, astfel, decât un nemernic scrum... A fost... s'a dus, fără nici o părere de rău, ci poate cu priviri de ură. Prietenia? lunga tovarășie? Minciună! Nu era decât complicitatea unei admirații mutuale... „Și dacă nu crezi tu în mine, nici eu nu mai cred în tine“,—tragedie exprimată atât de simplu de bătrânul Foldal.

XXIV

Ambianța literară a epocii: I. Minulescu.

D. Ion Minulescu reprezintă nuanța pur literară a boemei, distinctă de boema ardeleană, pornită pe chef cu lăutari și cântece de inimă albastră, și de boema moldoveană de taifas oriental, cu planuri de reviste viitoare și cu inofensiva bârfeală a absenților, — boemă „spirituală“ în dublul sens al cuvântului, agresivă, revoluționară: de un sfert de veac, d-sa e reprezentantul cel mai autentic al avangardismului național de cafenea. După scurta epocă de banalitate poetică a lui Nirvan, d. Minulescu a făcut un stagiu de mai mulți ani la Paris, firește nu pentru studii, unde a luat contact cu literatura simbolistă dar, mai ales, cu boema literară de cafenea pariziană, a cărei frondă cenaculară a transpus-o apoi și la noi. În afară de artă, poetul a dus la Paris și o viață de aventuri, imaginare sau reale, pe care, după ce le-a povestit tuturor

cu o vervă grasă, le exploatează acum, de câțiva ani, într'o literatură de romane, în care din verva orală n'a mai rămas decât un spirit de „blagă“ și de „epatare“, de cafenea, în nici o legătură cu arta, — dovadă că, departe de materialul prim, arta cere o sublimare specială și conformă genului. Din acele vremuri, mi-aduc aminte de o scenă, povestită acum vreo douăzeci de ani, pe care, deși nu știu dacă poetul o mai recunoaște, o reproduc pentru a da nota epocii sale pariziene. Necesitățile unei vieți dominate de raporturile cu creditorii, îl făceau din când în când, pentru a-și șterge urma, să-și schimbe cartierul; spre mai multă siguranță, la una din mutări, poetul își lăsă și o frumoasă barbă asiriană, pe care de altfel Bucureștenii au avut cândva ocazia să o admire și pe Calea Victoriei. Trecuse câteva luni de liniște, când un țipăt al soneriei îl puse în fața unui necunoscut:

- Qui désirez-vous, monsieur?
 - Mr. Minulesco.
 - Eh bien, c'est moi.
 - Mais non, mais non — făcu Franțuzul, privindu-i barba, în timp ce poetul avu intuiția realității.
 - Quel Minulesco désirez-vous?
 - Mr. Jean Minulesco...
 - Comment, vous ne savez donc rien?...
- Je suis son frère, Jacques Minulesco.

— Eh bien ?

— Mais mon pauvre frère est mort il y a un mois... comment se fait-il que vous ne le savez pas ?

Franțuzul făcu o mutră speriată și dezolată.

— Il est mort, dites-vous ? Ça, par exemple ! Mais il jouissait d'une santé parfaite...

— Il a attrapé la typhoïde...

— Ça, par exemple ! se lamente din nou Franțuzul. Qui l'aurait pu deviner ? Un garçon si vivant, si allant !

— Mais qu'est-ce qui vous amène, monsieur ? făcu poetul ceremonios.

— Oh, rien du tout, une petite note à régler... Mais quel malheur tout de même ! Un si brave garçon !

— Oh, vous savez, monsieur, îl întrerupse din nou cu demnitate poetul, s'il y a quelque chose à régler vous pouvez vous adresser à notre père, qui... que...

— Mais non, mais non, strigă scandalizat Franțuzul, voyons ! il ne manquerait plus que ça ; il doit être assez malheureux le pauvre vieux ; un si brave garçon... Tenez, monsieur, c'est comme ça la vie, on est en bonne santé et puis clac !...

— En tout cas, les affaires sont...

— Voyons, voyons, n'en parlons pas pour le moment... Mes condoléances à monsieur votre papa... un garçon si gentil... Voilà.

c'est ça la vie... Allez, monsieur, elle n'est pas jolie, la vie !... încheie omul trăgând ușa după el. Imaginea vieții sale pariziene se rezumază la această scenă. De atunci, de la întoarcerea printre noi, d. Minulescu și-a compus un personaj nu numai literar ci și fizic *ne varietur*, ca omul care nu mai fuge de creditori: larg, vast, cu o figură pronunțat semitică, cu un trabuc inuzabil lipit veșnic de buze, înfășurat în lavalieră, în fularde și în costume evidente, ca să nu zic țipătoare, a devenit repede un obiect de atenție publică, un „tip“ ușor caricaturizabil; înzestrat cu o facondă meridională, pitorească și fanfaronă, agresiv și pururi nemulțumit, indiscret cu sine și indelicat cu alții el și-a creat încă de mult o poziție specială în cafeneaua noastră literară, paradoxând, bruscând, terorizând, — totul suportat din cauza aerului de bonomie simpatcă a oamenilor grași, cu gesturi largi și cordiale, deși, în realitate, e la mijloc numai o falsă bonomie, ce n'ar exclude posibilitatea ca pânțele poetului să fie pânțele postiş al eroilor de comedie veche, ce și-l aplicau pentru a-și masca intențiile tenebroase. Nu că d. Minulescu ar avea chiar intenții tenebroase ; în el se răsfață numai egoismul „jouis-seur“ cel mai cinic din literatura noastră, fără nici o distincție între permis și nepermis, între moral și imoral, egoism primar afirmat, sub forme bonome și spirituale, dar nu

mai puțin categoric în a reclama orice ca un drept al său firesc și, ignorându-se aparent pe sine, în a înfiera cu truculența lui obișnuită egoismul, imoralismul, cinismul altora văzute prin lumina diformatoare a propriei sale personalități. Egoism și cinism nu numai cu resurse de bonomie ci și cu supleță de atitudini conciliante. Se povestește, astfel, că, după o viață întreagă de liberalism militant și retribuit, surprins la Iași de însuși Ion Brătianu, pe când ieșia de la Marghiloman (care l-a și numit director al Teatrului Național de la Craiova), cu atitudini bonome și gondolari de pânțece, poetul a luat înaintea oricărei severități cu: „Ce vrei, șefule, suntem cu toții lichele!“ „Suntem lichele“ — iată cuvântul de ordine al unei psihologii ce înglobează tot universul în sine, își găsește o scuză valabilă printr'o generalizare grăbită și gratuită, care, surprinsă, ne mai putând fi agresivă, devine conciliantă și uniformizatoare. „Uite, șefule, suntem cu toții lichele, și eu, și dumneata și dumnealui, întreaga țară românească, toată lumea; din frageda tinerețe dăm buzna la banul statului, asaltând pe vremuri subvențiile ministerului de Instrucție în preajma lui Aprilie, cultivând prieteni bogați ca să ne tipărească volumele, amuzând miniștri, nu totdeauna aceiași, — căci, șefule, miniștrii se schimbă și noi de, suntem lichele! Putem face oare altceva într'o țară

ca a noastră?“ — Astfel se apără, prin complicitate universală, bonomia surprinsă. Când nu e surprinsă, ferindu-se de orice tovărășie, ea știe să ia inițiativa atacului moralizator... Sunt douăzeci de ani de când am primit în față o apostrofă a d-lui Minulescu: „las'că știu eu cum vă faceți cariera, voi belferii: în anticamera miniștrilor!“ — și asta o spunea unui om, care n'a pășit niciodată în anticamera unui ministru! Pe atunci însă nu știam că „suntem lichele, șefule“ și că bonomia constă în a ascunde propria-ți elasticitate printr'o complicitate obștească. Acum doi ani, când, în urma adresei Ministerului Instrucției Publice, era vorba să se scoată de pe afișul Teatrului Național piesa *Manechinul sentimental*, care nu-mi fu mirarea când găsii în mijlocul comitetului teatrului un Minulescu necunoscut, un Minulescu deslănțuit gesticulând furios, cu o evidentă sinceritate în glas, un Minulescu țipând: „nu-mi scoateți piesa, domnilor! Asta e existența mea! Nu vă jucați cu existența mea... de-mi interzice piesa Ministerul... eu pun mâna pe armă... eu împușc, domnilor... eu trebuie să-mi apăr existența!“ Il priveam cu nedumerire: iată omul de cafea, bonom, „frondeur“ și „blagueur“, cinic, sceptic care nu respectă nimic, „je m'en fiche-istul“ spiritual detașat de lucruri. Ajunge să fie atins în interese — și cred că tantiemele piesei nu reprezintau

prea multe cutii de trabucuri — pentru ca să strige că e lovit în „existență“ și să amenințe că se apără cu arma... Hotărît, pân-tecele d-lui Minulescu e un pân-tece de teatru, adică fals.

Luând de mult în literatură o atitudine revoluționară, răspicat inovatoare, masiv și dâr-z exprimată, nu i-am tăgăduit niciodată d-lui Minulescu importanța în tăierea de drumuri sau în urmărirea mișcărilor din apus, ținân-du-se relativ în spiritul vremii; — că verbalismul sonor și retoric al *Romanțelor pentru mai târziu* depășit a devenit anacronic, nu are nici o în-semnătate: gestul și tendința rămân și pe a-ces-te le înregistrează istoria literară cu recu-noaștere.

XXV

Ambianța literară a epocii: Al. T. Stamatiad.

De aș voi să-mi rezumez impresia ce am după douăzeci de ani despre d. Alexandru Teodor Stamatiad, n'aș putea-o face decât printr'un singur cuvânt, rotund, brutal dar încăpător: *teroarea* sub forma specială a omului de litere. „Teroarea literară“ este cunoscută de mult, probabil din toți timpii, și a bântuit mai ales la Romani, întrucât încă de acum două mii de ani, Horațiu propunea ca, după cum li se punea fân în coarne vitelor împungătoare, să li se facă și poeților un semn pentru a fi recunoscuți de departe și ocoliți; mania lor de a-și citi oricui versurile s'a agravat însă cu timpul prin a ne părea azi inofensivă. Raporturile noastre de douăzeci de ani se pot rezuma, așa dar, într'o singură apostrofă formulată la orice oră din zi și de noapte, în public sau între patru ochi: „dar despre mine când ai de gând să scrii?“ Lu-

crurile au mers, firește, mai încet, mai metodic, prin aluzii tot mai precizate, prin dorințe dolent exprimate, până să ajungă la întrebări categorice, insistente, imperative, — aruncate *ex abrupto* sau după un ceas de conversație, căci, dacă toate drumurile duc la Roma, toate conversațiile cu d. Stamatiad duc la obsesia literaturii sale. Pornită din deziderat și din solicitare, problema a luat de foarte multă vreme un caracter cominatoriu: „Eu sunt poet și dumneata ești critic — prin urmare eu sunt obligat să fac poezii și dumneata să scrii despre ele. De nu scrii înseamnă că nu-ți faci datoria“. Scurt și hotărît, ca și cum n'ar mai fi în discuție și calitatea acestor poezii; cu toată sezizarea încă de la început a psihologiei speciei, o astfel de indiscreție tenace mi-a părut, firește, intolerabilă și am considerat-o ca un atentat la libertatea morală a criticului, căruia i-am rezistat și i-aș fi rezistat până la urmă, dacă obligațiile *Istoriei literaturii române moderne* nu m'ar fi făcut să mă ocup și de literatura sa: de atunci, d. Alexandru Teodor Stamatiad nu mă mai întreabă de ce nu scriu despre dânsul...

Nu e vorba însă numai de această formă de teroare raportată la critic, ci de teroarea în formula mai largă a „omului de litere“, cu tot ridicolul și sublimul ce-l poate conține. Într'o epocă, în care scriitorimea s'a infiltrat întru câtva în viața socială, înfigându-se în

realități, domnul Stamatiad reprezintă la noi tipul tot mai rar al „omului de litere“ absolut, pentru care scrisul nu e numai una din formele vieții, ci unica formă, deasupra căreia nu vrea să recunoască nimic. El crede apoi în valoarea definitivă a scrisului său, fără umbră de relativism, și în importanța națională a acestui scris; în spiritul lui inflexibil etapele propriei sale opere se confundă cu etapele evoluției noastre literare și, crezând în misiunea supremă a poeziei, o confundă cu misiunea sa, punct de plecare al unor atitudini ce te pot înduioșa, în oscilarea lor între sublim și ridicol. Pe vremea apariției lui Enver-bey în istoria războiului din Tripolitania, câțiva scriitori de la Terasă având curioasa inspirație de a-i trimite o telegramă entuziastă de felicitare, un pictor cunoscut prin farsele lui fabrică un răspuns al eroului, prin care drept mulțumire anunța câteva decorații de scriitori, mai ales pe cea a d-lui Stamatiad cu o Medjidie de prima clasă și cu mențiunea „*connais réputation ; envoyez oeuvres*“. Era, în adevăr, un spectacol înduioșător, zelul frenetic al poetului de a-și aduna cărțile de prin librării. Sosit cu ele la Terasă, dădu peste Caton Theodorian perorând :

- Să-mi dați leul îndărăt.
- Caton, domnule Caton, dragă Caton, încercau unii să-l potolească.
- Nu, nu voi să știu de nimic, să-mi dați

leul îndărăt; v'am dat un leu și desigur că pe mine nu m'ați iscălit în telegramă.

— Și de unde știi dumneata asta? interveni d. Alexandru Teodor Stamatiad, zâmbind superior din chenarul ușei.

— De unde știu? Pentru că te văd decorat pe dumneata și pe mine nu.

— Bine, bine, făcu poetul tot cu superioritate evidentă, asta nu e chiar un cuvânt.

— Ba că n'o fi! ripostă Caton. A auzit Enver-bey de „etajera“ dumitale și n'a auzit de *Bujoreștii* mei!

— Dumneata, domnule, nici nu știi ce e poezia, clamă atunci poetul în ton inspirat. Cum o să discut cu dumneata asupra puterii de difuziune a poeziei, asupra sborului ei înaripat prin toate vămile văzduhului? Ar fi inutil, pentru că n'ai înțelege-o niciodată.

E, negreșit, și un element salutar în această credință în artă, în această iluzie sublimă ce anulează toate contingențele brutale ale vieții, ținându-l fixat pe artist numai în cercul de aur al preocupărilor lui idealiste, al artei sale, cum se găsește atât de des în atâția mari scriitori și mari declasați, de la Villiers de l'Isle Adam până la Macedonski al nostru. Prin 1910, de pildă, s'a instalat la Paris unul din tinerii noștri scriitori, Bernhaut, după numele de naștere, Radu Baltag, după numele cu care și-a tipărit un volum de nuvele la Minerva, Adrian Corbu, după ziaristica făcută

în Ardeal. Plin de entuziasm, voia să cucerească Parisul ca eroii lui Balzac. A doua zi după sosire era în biroul lui Octave Mirbeau, a treia zi în biroul lui Anatole France, a patra zi în biroul lui Bourget și așa mai departe. Toți îl primiseră „admirabil“ cu invitarea „să mai treacă pe la dâșii“, dar nici odată nu i-a mai găsit apoi acasă: „monsieur est parti“ — „monsieur ne reçoit pas aujourd'hui“. După ce a fost Bernhaut, Radu Baltag, Adrian Corbu, acest om a isbutit totuș să ajungă în douăzeci de ani Adrien Le Corbeau, adică autorul a două romane interesante *Le gigantesque* și *l'Heure finale*, despre care s'a pomenit cu ocazia premiului Goncourt; mic funcționar în serviciul de expediție al librăriei Fasquelle, situația lui materială nu s'a schimbat însă cu nimic în tot acest răstimp, locuind în aceiaș mansardă și mâncând aceeaș ou cumpărat de la Potin și preparat la aceeași mașină de spirt. Victor Eftimiu îmi spunea că l-a găsit totuș încântat de sine și de succesele lui literare, prin care „a cucerit“ Parisul; și că, după citirea romanului său *Le gigantesque*, Clemenceau ar fi spus „il a quelque chose dans son ventre, ce bougre-là“. Și apoi încălzindu-se din ce în ce până a deveni altruist:

— Măi Victore, nici nu-ți poți închipui ce greșală mare ai făcut că n'ai rămas aici. Nu

în mult, dar în zece ani cu siguranță că ai fi ajuns ca mine.

... în timp ce, în entuziasmul lui, ridicându-se brusc în picioare și întinzându-și brațele, se lovi cu capul de podul mansardei iar cu mâinile răsturnă niște rufe întinse pe o funie ce-i străbătea camera!

Iată puterea de iluzie a artei, care ajunge să țină loc de foc în sobă sau de codru de pâine, și care, la noi, s'a manifestat atât de miraculos în Macedonski, într'o viață plină de încercări și de mizerie iluminată totuș de flacăra ei, ce transformă totul nu numai în glorie abstractă ci și în aur. Din atâtea anecdote expresive asupra miragiului poetului, voi fixa numai una auzită chiar din gura lui, a cărei savoare va dispărea totuș prin lipsa accentului inefabil al povestitorului, care stăruie, irezistibil, în urechile tuturor celor ce au avut ocazia să-l audă vreodată :

— Mă primblam prin Luvru, clama poetul cu tonul lui teatral, și eram tocmai prin galeria lui Apolon, când deodată auzii din spate :

— C'est vous, Monsieur Ma-ce-don-sky, le grand poète roumain, le grand poète européen, le grand poète mondial ?

Mă întorsei și văzui un bătrân slăbănog :

— Oui, c'est moi le grand poète Mace-

donsky, îi răspunsei eu, mais avec qui ai-je l'honneur?

— Eh bien, moi je suis Monsieur Ro-kè-fè-lère (aşa-l pronunţa).

M'am făcut că nu mă mir că un Rockefeller se putea interesa de un poet român, dar el mi-a precizat imediat scopul intervenţiei lui.

— Quoique vous soyez un grand poète roumain, un grand poète européen, un grand poète mondial, dont on parle même en Amérique, ce n'est pas vous que je cherche; je désire voir votre fils Nikità, à qui j'offre deux millions de francs pour son invention.

Căci trebuie să vă spun că fiul meu Nikita a reuşit să fabrice o hârtie sidefată cu sedef produs pe cale chimică. I-am răspuns deci:

— Comme l'invention appartient à mon fils Nikità, je vais lui communiquer votre proposition.

Mă duc într'un suflet la cafenea, de-l găsesc pe Nikita în faţa unei cafele; cum mă văzu, mă apostrofă:

— Bine că ai venit, papà, că n'am cu ce plăti cafeaua.

— J'ai mieux, mon fils Nikità, car voilà Monsieur Ro-kè-fè-lère qui t'offre deux millions pour ton invention.

Atunci, pe neaşteptate, Nikita îmi răspunse răstit:

— Non, papa, je ne la lui cède que pour trois millions.

— Imbécile, i-am strigat eu, pourquoi n'acceptes-tu pas les deux millions de Monsieur Ro-kè-fè-lère, de la sorte tu pourrais au moins payer ton café.

— Non, papa, je veux trois millions.

Atunci eu care nu m'am atins niciodată de copiii mei, nu m'am putut reține, et je lui ai flanqué deux soufflets... car... vous comprenez... je n'en pouvais plus!

Iată miragiul milioanelor în toată strălucirea lui. O astfel de pasiune pentru faptul literar și mai ales pentru propriul său fapt se traduce însă, din nefericire, cum e cazul la d. Alexandru Teodor Stamatiad, în realitățile zilei, printr'o serie de preocupări mărunte, de gesturi meschine, de *m'as-tu lu?* de *m'as-tu va?* imortalizate în atâtea tipuri literare, în Brichantau sau în d'Argenton, de atitudine superbe (*«alors je lui ai dit un mot terrible»*), de invective față de contemporani nerecunoscători, de discuții totdeauna iritante asupra propriei lor opere, de goană după notițe prin ziare, în care fotografia nu strică, de deslănțuiri furtunoase prin librării pentru a i se expune cărțile în vitrină, din acreala superioară față de tineri, ce fac din „omul de litere“ o specie intolerabilă, căreia, după povăța satiricului străvechi, ar trebui să i se pună fânul în coarne. Cazul poetului nostru

se înăsprește și prin faptul că unul din paradoxele curente ale vieții literare i-a dat aparența de a fi fost un poet simbolist; el își revendică, astfel, meritul de a fi întrebuințat cel dintâi cuvântul *etajeră* în poezie; de a fi compus cei dintâi psalmi în românește; de a fi scris cele dintâi parabole, creând proza simbolistă. Singura lor enunțare le delimitează seriozitatea; în realitate, poezia sa e antisimbolistă și numai titlul volumului de *Trâmbițe* precizează natura antisimbolistă a unei poezii retorice, sgomo toase și ostetantive cași autorul ei, în care amorul e privit ca o pugilistică, o poezie fără nuanțe, fără sugestie, fanfară asurzitoare de buletine erotice. De ținem seamă că acestor „trâmbițe“ reale li s'a adăugat și epitetul onorific „de aur“ sau că unei culegeri de versuri li s'a dat titlul de „mărgăritare negre“, că unei alte culegeri de parabole li s'a pus titlul de „parabolele lui Stamatiad“, cași cum ar fi fost vorba de „parabolele lui Iisus“, — înțelegem că, pe lângă indiscreția ostentativă a atitudinii, se mai adaugă și acea supravalorificare de sine, care, după împrejurări de temperament, irită sau trezește zâmbetul. Poetul nu e un paladin al artei, cu un fanatism împins până la jertfa de sine, care poate impune, într'un fel, și admirație și respect, ci e un „om de litere“, produs exclusiv al cafenelei, plin de toate vicisitudinile otrăvite ale vieții literare, trăind

numai prin notițe de ziar sau bârfeală profesională, suferind prin toți porii vanității literare, prin setea de notorietate, pururi iritat, ofensat și ofensând, plastronând cu superbie sau insinuându-se cu umilință, amar și superior mai ales cu tinerii, care nu-i mai recunosc „etajera“ ca o inovație, nevoind să înțeleagă, el „revoluționarul“ de odinioară, nimic din ce de scrie azi, izolându-se într'un sentiment, care, departe de a fi de resemnare, e de ostilitate puțin inteligentă, sau căzând furtunatic în calmul unui pahar de apă, cu veșnica obsesie a personalității sale de „atlet“ pensionar al poeziei române.

XXII

G. Ibrăileanu și colaborația la Viața Românească.

Încă de la publicarea primelor foiletoane în *Epocă*, și apoi de la colaborația mea la *Convorbiri critice*, era evident că nu putea exista vreo apropiere, nici ideologică, nici temperamentală, față de *Viața românească* și de conducătorii ei... De pură formație junimistă, cu o întipăritură maioresciană incontestabilă și în felul de a concepe arta și în felul expresiei critice, de cultură clasică, și de atitudine conservatoare oarecum, deși cu o indiferență aproape totală în acea epocă pentru problemele sociale, am resimțit dela început o vie repulsie atât față de amestecul socialului în estetic al lui C. Dobrogeanu-Gherea, cât și față de expresia proletară a temperamentului său combativ; nu altă atitudine sufletească puteam avea și față de revista ieșeană, ce continua materialismul estetic al lui Gherea cu modificări aduse doar în interiorul a-

celuiaș plan ideologic. Cine și-ar închipui, totuș, din ceia ce citește azi sub semnătura d-lui G. Ibrăileanu, că revista mă ignora sau mă nega, s'ar înșela, întrucât sub aceeași semnătură ar putea citi în primul an al revistei, prin 1906, trei articolașe asupra celor două volume de *Pași pe nisip* sau asupra unei drame *De peste prag*, cu aprecieri ce depășesc cu mult propria-mi părere despre aceste modeste încercări de tinerețe. O vizită la d. Ibrăileanu, cu ocazia unei treceri prin Iași, m'a pus în prezența unui om de o sănătate aparent șubredă, cu o figură asiatică devorată de o barbă tenace, cu umerii obrazilor proeminenți după datina rasei, cu o privire lăncedă, care, în loc de a se mistui pe șaluri, pe mătăsuri și pe apele stofelor desfăcute în penumbra bazarului din Stambul, se consuma pe litera tipărită, într'o viață retrasă, inadap-tată, primitivă și ursuză. Mi-a părut, totuș, primitor, — deși, poate, numai din impresia primului contact adese înșelătoare ; din această scurtă vizită de la Iași a ieșit o colaborație la revistă cu articole mai mult de literatură pură decât de critică, pentru a ocoli orice posibilitate de neînțelegere între niște atitudini cu totul deosebite. În timpul unei veri petrecute mai târziu la Agapia, făcând o excursie până la mănăstirea Neamțului, m'am întâlnit din nou cu d. Ibrăileanu, prietenos cași întâiași dată, cu deosebire multu-

mit de o lungă fantezie dialogată, apărută tocmai atunci în ultimul număr al revistei... Voios și vorbăreț, ne-am primblat, astfel, vreun ceas prin curtea mănăstirii și, comunicându-mi că și d. Stere se afla acolo, i-am propus să ne întâlnim la patru ca să-l vizităm împreună. Fiind ora prânzului, era vremea să ne despărțim; nu știu, însă, prin ce împrejurare fatală, îmi veni să-l întreb în pragul mănăstirii:

— Și cu catedra de la Universitate cum mai stai?

Trebue să amintesc cititorului că, simplu licențiat de la Iași, netrecând niciodată hotarul țării, ocupându-se în tinerețe, ca militant socialist, numai cu chestiuni sociale, fără nici o pregătire de literatură mai veche și, probabil, necunoscător chiar al literelor chirilice, consumator diletant de beletristică franceză sau tradusă în limba franceză, prin jocul combinațiilor politice de provincie, adică prin autoritatea d-lui C. Stere, d. Ibrăileanu suplinia în acel moment catedra de literatură română de la Universitatea din Iași. La întrebarea mea, el răspunse liniștit:

— Cred că se face.

— Adică?

— Catedra va fi scoasă la concurs.

— În comisie vor fi, negreșit, prietenii de la revistă?

— Nu prea; dar ceia ce-mi dă mai multă siguranță e că nu mai am nici un concurent...

Un instinct diabolic mă făcu atunci să glumesc :

— M'ai uitat, se vede, pe mine!

Trebue să adaug că, în realitate, niciodată nu-mi trecuse prin minte așa ceva; licențiat în filologie clasică de la București, urmam acum la Paris doctoratul în literatura franceză, dovadă a unui eclecticism de preocupări, ce nu convergeau spre o anumită catedră și cu atât mai puțin la o catedră de literatură română și încă la Iași... Voisem numai să glumesc, dar gluma isbise cu violența unui trăsnet căzut în clopotnița mănăstirii. Omul voios și sigur de sine își pierdu, dintr'odată, nu numai vioșia ci și capacitatea de a lega două cuvinte; livid, se bâigui; era grăbit să plece; nici vorbă de întrevederea de la ora patru; nici vorbă de d. Stere; ne-am despărțit—și despărțiți am rămas de atunci, adică de aproape un sfert de veac. Ca într'o licărire de fulger am avut o impresie, resimțită într'o altă împrejurare, în condiții, însă, cu mult mai inofensive, când, aflându-mă cu d. Victor Eftimiu pe una din străzile principale ale cartierului latin, zărirăm de departe, venind pe linia tramvaiului, un om răzimat într'o umbrelă demodată.

— Cu siguranță e un provincial, zise unul din noi.

— Eu cred că trebue să fie Român.

— Ba eu afirm că trebuie să fie chiar ieșan, căci numai la Iași, tramvaiul trecând la jumătate de ceas, poți merge în voe pe șini

— Și după umbrela purtată pe timpul ăsta senin, eu susțin și mai mult că trebuie să fie un belfer.

Ne-am hotărît să-l așteptăm, ca să ne lămurim asupra omului de pe șinele tramvaiului. În adevăr, în fantoma cu umbrelă am recunoscut pe d. Ion Botez, redactorul și administratorul *Vieții românești*, azi director de bancă, senator, profesor universitar și publicist anglo-român...

— Unde te duci, domnule Botez? i-am strigat eu de pe trotuar.

Placid, ridicându-și ochii, omul cătă la noi fără mirare și, ridicându-și umbrela în dreptul razei vizuale spre un punct indeterminat în spațiu, rosti simplu:

— La Londra...

cași cum ar fi văzut-o la capătul liniei tramvaiului. L-am reținut totuș pe terasa unei cafenele. Am vorbit de toate și, firește, și de *Viața românească*. Spiritual ca de obicei, Victor Eftimiu începu să glumească pe socoteala revistei, susținând că descoperise formula poetică cea mai bine remunerată de administrația revistei.

— Care? făcu ușor încrunțat omul de pe șinele tramvaiului.

— Foarte simplu, răspunse Eftimiu : e poezia de patru strofe...

— Nu înțeleg de ce ? continuă omul de la Iași, încruntându-se tot mai mult.

— Pentru că revista publicând numai trei strofe pe o pagină, a patra trece pe cealaltă pagină și, cum evaluează totul după numărul de pagini, e plătită cu tariful de două pagini.

Cum la Iași nu se râde, tăcere adâncă, penibilă, tăcere de „gol istoric“. Despărțindu-ne apoi fără nici o cordialitate de omul care mergea la Londra pe linia tramvaiului parizian, i-am spus prietenului meu :

— Din această clipă să știi că a încetat colaborația d-tale la *Viața românească* și că... nu mai ai talent.

Și așa s'a și întâmplat, punct cu punct, — cum mi s'a întâmplat și mie, într'o notă mult mai aprigă, fiind la mijloc o adevărată luptă pentru existență. În numărul următor al revistei mi s'a contestat seriozitatea; în al doilea, talentul; într'un alt număr redacția a afirmat că tot ce mi se publicase până atunci în revistă era... așa „din indulgență“; o fantezie dialogată *Biblia travestită*, ce se afla de mai demult la redacție, n'a mai apărut, sub cuvânt că „s'a pierdut“, dar că și altfel „jignia sentimentele religioase ale cititorilor *Vieții românești*“. A urmat, în sfârșit,

ceia ce se poate citi de aproape un sfert de veac în coloanele *Vieții românești*...

Au trecut, astfel, câțiva ani; îmi isprăvisem studiile la Paris; îmi luasem docența la București, unde îmi făceam cursul, din care a ieșit monografia asupra lui Costache Negruzzi, când, mă văzui convocat din senin la Ministerul Instrucției și invitat acolo de d. Găvănescu să vin la catedra de literatura română de la Iași. Niciodată nu mă gândisem că aș putea pleca din București, așa că mă grăbii să răspund:

— Dar e împotriva firii mele de a solicita votul cuiva.

— Nici nu e nevoie, mi se răspunse. Dă-ne numai autorizația că primești și facem noi ceia ce trebuie.

Peste câțva timp, în adevăr, în urma recomandății consiliului facultății locale, m'am văzut numit suplinitor, fără să fi știut că între d. Găvănescu și d. Ibrăileanu fusese niște certuri vechi și că acum, odată cu venirea conservatorilor la putere, d. Găvănescu se răsbuna, inventându-mă pe mine printr'un zel inexplicabil, altfel, față de un necunoscut; de s'ar putea învăța de la experiența cuiva, când se văd îmbrățișați cu prea multă dragoste, tinerii să știe că cele mai adese fac jocul unor interese streine. Cum nici nu-mi trecea prin gând să mă stabilesc vreodată la Iași, m'am hotărât să vin săptămânal, o zi sau două, într'o intenție atât de precis vre-

melnică, încât nici n'am crezut nimerit să mă prezint decanului facultății, ocolind chiar să-i fac cunoștința în cancelaria facultății. Ciudată figură și acest Petre Rășcanu, fost institutor ajuns profesor la universitate și glorie locală, pe baza unor compilații istorice după diverse tratate franceze, pe care au asudat numeroase generații de copii; livid, posac și plin de sine, scortșos și taciturn, fusesem informat că, vid și important, bătrânul își proporționa darea mâinii (cu două degete, cu trei sau cu toate cele cinci dăruite de Dumnezeu) după situația precisă a colegilor săi mai tineri: suplinitori, agregați sau profesori definitivi. Pentru a nu-i încerca evaluarea stimei și considerației sale după numărul degetelor, în prezența lui am preferat, deci, să mă scufund în citirea vreunui ziar. De altfel, nici unuia din ceilalți profesori nu i-am făcut vreo vizită, nici chiar „inventatorului“ meu ocazional, d. I. Găvănescu, pe care nu l-am mai văzut de atunci. Numai atenției atât de insistente și iresistibile a lui A. D. Xenopol nu i-am putut scăpa; bătrânul avea două pasiuni mari, vanitatea de a se vorbi de dânsul și admirația fără margini pentru literatura Ririei; sub pretextul de a mă pune în curent cu ce se scria în revistele franceze și germane despre cartea sa asupra filozofiei istoriei, am fost, așa dar, cules odată de pe stradă și insidios cercetat de nu

am nimic de obiectat la părerile „confraților“ streini; simțind nada unui articol, m'am grăbit să răspund că suntem de acord; cât despre Riria, încercările de circonvenire literară datau de mai de mult, de la Paris, de la primele cursuri ale istoricului la Sorbona. Il văd și acum clipind mereu din ochi, rotund, simpatic, familiar, exprimându-și cu bonomie ideile într'o franțuzească aproximativă, presărată cu locuțiuni de felul acesteia: „oui, messieurs, ça c'est une question très lourde à résoudre“; după cum îl văd și acum printre studenții români la un pahar de șampanie în sala de sus a cafenelii Cluny; discursuri, entuziasm, din partea tinerilor; răspuns emoționat al bătrânului istoric cu încheerea: „acum să rugăm pe marea noastră poetă Riria să ne citească ceva din operele sale“. Inaintând în mijlocul asistenței cu o foaie de hârtie în mână și dregându-și glasul, doamna Riria începu cu grație:

Frunză verde petrolu

pentruca, întorcându-se apoi spre public, să-și completeze versul, rămas apoi memorabil, cu explicația „trebuie să știți, domnilor, că în momentul redactării poeziei se agita în țară tocmai chestia petrolului, pe care voia să ni-l acapareze trustul american“. În aceste condițiuni, oricât ar fi fost de dulci pre-

siunile veneratului istoric, n'aş fi putut scrie despre activitatea poetică a Ririei nici chiar pe preţul unei catedre universitare. La Iaşi n'am luat contact cu nimeni, decât doar cu... publicistica locală; de la scoborîrea din tren, am fost primit de versurile umoristice din *Mişcarea* a d-lui M. Sevastos, pe atunci student şi corector, de nu mă înşel, la *Viaţa românească*. După un an de hartă publicistică, de totală lipsă de aderenţă cu factorii universitari şi de elaborare a unei monografii a lui Asachi, al cărei echivalent d. Ibrăileanu nu ni l-a dat în douăzeci de ani în curs, a doua zi după examene, am plecat la Fălticeni, urmând ca de acolo să-mi continui drumul spre Paris. Pe punctul de a lua trenul, fui însă înştiinţat de un prieten că chiar în seara plecării mele din Iaşi, d. Ibrăileanu îşi trecuse doctoratul în litere cu o lucrare asupra lui Vlahuţă, despre care eu, profesorul catedrei respective, nici nu fusesem prevenit, necum consultat, şi în faţa unei comisii, în sânul căreia nu fusesem chemat; expusă câtva timp în librării, lucrarea a fost, dealtfel, retrasă de însuşi autorul ei, probabil că nu pentru exces de valoare; în aceeaşi seară se adunase şi senatul universitar pentru a-l recomanda la o catedră, la care, fiind mai mulţi candidaţi, se impunea norma mult mai eficace a concursului. Soluţia părându-mi-se nedreaptă, m'am abătut atunci câteva zile la Bucureşti,

de unde, expunându-i cazul lui Nicu Filipescu, ministrul de război, am plecat la Paris, fără să mai aştept rezultatul demersului făcut; peste câteva săptămâni am primit acolo vizita lui Filipescu, care, cu destulă stânjinire, îmi explică „chestiunea“; trecerea prin senatul universitar a d-lui Ibrăileanu se făcuse în urma unui târg politic local junimisto-liberal, junimiştii votând pe d. Ibrăileanu, cu condiția ca, la rândul lor, liberalii să voteze pe d. Virgil Arion la catedra de sociologie; pentru a-l putea numi, astfel, pe frate-său, ministrul Costică Arion a fost silit să-l numească și pe d. Ibrăileanu. „Lasă că facem noi altă catedră“, insinuă cu tact politic Nicu Filipescu, pentru a mă consola. Cu un zâmbet de mulțumire am tăcut, dar, în gândul meu, precis, chiar din acel moment, am tăiat scurt firul unei cariere abia schițate, hotărându-mă ca niciodată în viața mea să nu mai fac vreun demers spre a obține ceia ce nu merită jertfa demnității omenești și a unei independențe indispensabile și, de fapt, au trecut de atunci aproape douăzeci de ani fără să-mi fi schimbat linia unei atitudini sufletești definitive...

Cu această numire se încheie „chestiunile“ noastre personale, fără a se încheia și lupta literară, care, mai degrabă, abia acum avea să înceapă. Nu e în intenția mea de a reproduce colecția *Vieții românești* perseverentă

în a mă bagateliza, prezentându-mă cititorilor săi ca pe „grațiosul critic“, „criticelul“, „subtilul“ sau „subtilețul“ critic, „pasărea colibri“, reclamagiul cu fotografia în buzunar, estetul cu cenaclul de cucoane leșinând de emoție în fața minunilor criticei impresioniste, celebru ca stația B. M. sau (pe atunci) Max Linder... Și apoi, mai ales după războiu, după moartea poporanismului și catastrofa filogermanismului ieșan, pus în fața realizării idealului național, — tăcere absolută. Cred că în întreaga colecția a *Vieții românești* nu se va găsi pomenit niciodată numele de *Sburătorul* cu tot numărul de ani al apariției lui—ceia ce pentru o revistă, trăind din actualitate, ar putea părea curios; cele zece volume de *Critice* nu sunt nici anunțate la bibliografie; scriitorii, unii de primă ordine, apăruți la *Sburătorul* nu sunt nici ei anunțați, iar când vreunul a debutat la *Viața românească*, de îndată ce și-a continuat activitatea la *Sburătorul* a fost ignorat sau declarat într'o vădită scădere de talent. Intr'un cuvânt, vechia politică literară a d-lui S. Mehedinți, politică de struț, după care nu exista *Viața românească* și *Convorbiri critice*, politică generalizată azi până a fi devenit națională, politică oricum tardivă și ineficace cu scriitorii ce trăesc prin contactul lor direct cu publicul cititor. Și, după o tăcere tactică de ani de zile, deodată alegerea unui

moment prielnic pentru un atac concentric pe toate fronturile și cu toate armele; primul moment a fost apariția întâiului volum al *Istoriei civilizației române moderne...* Ce nu mi-au văzut ochii și ce nu mi-au auzit urechile cu această ocazie!... articole, notițe și iarăși articole de pene diferite în revista-matcă, în revistele filiale, în presa democratică din spatele lor, nu numai articole, ci cronici rimate, versuri satirice... totul ca să se dovedească negru pe alb că am plagiat pe d-nii Barnoschi, pe Sanielevici, pe Filitti, pe toată lumea dar, mai ales, pe ideologii de la *Viața românească* — deși, în chip paradoxal, cartea era îndreptată împotriva acestor ideologi; a urmat, așa dar, o încăerare polemică de un an, după care din nou o tăcere mormântală; celelalte două volume din *Istoria civilizației române moderne*, cași cele cinci volume din *Istoria literaturii române contemporane* nici n'au fost înregistrate de *Viața românească*, devenită deodată mută, în așteptarea altui moment prielnic, ce i s'a părut a fi sosit odată cu apariția unei ediții școlare a poeziilor lui Eminescu, reproducere a ediției Maiorescu, cu puține îndreptări după textul din *Convorbiri literare*. D. Ibrăileanu lucra de câțiva ani la o ediție, vândută mai întâi statului (fără a fi apărut până acum) și apoi la vreo alți doi-trei editori, la care în parte a și apărut... „Scandalul“ e încă destul de recent

pentru a solicita desvoltări prea mari; toate uzinile democratice, începând firește prin cea a *Vieții românești*, s'au pus în mișcare pentru a mă infiera ca pe un asasin al textului eminescian, prezentând ediția d-lui Ibrăileanu ca o operă monumentală, ca o operă națională de restaurare a marelui poet. Cum un tânăr critic a descoperit și în ediția d-lui Ibrăileanu o duzină de erori de tipar, de s'ar descoperi, la o lectură mai amănunțită, încă o duzină, nu prea văd avantajul de a fi înlocuit câteva zeci de erori mai vechi prin altele noi. La marea ofensivă a primului său articol, am răspuns pe larg în anexa volumului *Mutația valorilor estetice*, dar forța combativă a d-lui Ibrăileanu, de la Iași, în cruciada sa împotriva ediției mele a poeziilor lui Eminescu—nu s'a uzat în acest articol de peste patruzeci de pagini ale *Vieții românești*, ci s'a desfășurat apoi într'un nou articol tot atât de viguros ca și cel dintâi, care anunță și alte ofensive viitoare. Dacă cititorii bănuiesc poate mai puțin fundamentul patologic al acestui exces de zel eminescian, sunt în destul de informați asupra posibilităților de expresie a pasiunilor ori cât de tardive ale criticului de la Iași, pentru a nu le împăspăta amintirea decât printr'un singur citat: „Așa dar, să probeze pe toată linia, să nu îngăime ceva despre două-trei puncte și apoi să închee că a răspuns, cum a făcut în

Tiparnița, ori cum a procedat, de pildă, atunci, când d. I. C. Filitti i-a făcut în *Convorbiri* un pomelnic de câteva pagini cu ideile și descoperirile pe care d. Lovinescu i le-a plagiat în *Istoria civilizației române moderne*. Și nici să facă cumva giumbișlicuri și să falsifice textele, cum i-i obiceiul. Omul, care a falsificat pe Eminescu se și falsifică mereu chiar pe sine însuș (de pildă când își publică în 1926 datându-le 1908, articole din 1908 întoarse pe dos—cu laudă unde batjocoria, cu batjocuri unde lăuda) omul care-și înșeală cititorii la fiecare pas, omul acesta nu are ce mai pierde, dacă va falsifica din nou pe Eminescu, dacă se va falsifica din nou pe sine însuși—și cât mai mult textul meu. Altuia i-aș cere — deși „adversar“ — să-i fie milă de Eminescu. Să nu se dedea la operațiile care-i sunt dragi cu ocazia lui Eminescu și pe socoteala lui. Dar d-lui Lovinescu nu-i pot cere acest lucru“. Și de ce, mă rog? „Pentru că pe când d. Lovinescu, scobora pe ceilalți scriitori, ca să-și înalțe pe „moderniști“, mai toți musafiri ai ceaiurilor d-sale, nu rezulta, de aici, nimic pozitiv, pentru nimeni. Dar acum s'au schimbat lucrurile. Acum s'a apucat să facă ridicoli pe scriitorii mari, desfigurându-le opera... Acum, da, a apucat calea cea adevărată ca să distrugă pe scriitorii „reacționari“. Cu critica estetică nu făcuse nimic. Pocindu-le opera, succesul îi era asi-

gurat“. Am reprodus acest citat dintr'un bloc de o egală valoare de ideație și de expresie, pentru că, oricât am bănui de cunoscute și de limitate posibilitățile convulsiunilor morale, ele sporesc, totuș, de fiecare dată, printr'un inedit neașteptat; deformațiile urei nu mai cunosc nici o îngrădire, de nu sunt înfrânate de regulatorul demnității de cugtare și de formulare. Față de acest val de patimă și de vulgaritate, ce nu-și găsește nici singura motivare a cuviinții de expresie, dacă nu și a artei, ca totdeauna în astfel de împrejurări, evoc ca un principiu de exorcizare un vechiu proverb macedo-român citat odinioară de Maiorescu cu privire la domnul M. Dragomirescu: „glasul măgarului nu se aude la cer“, în care se oglindește preeminența în sufletul țaranului român a concepției estetice. Poate nefericitul măgar să învârtă viața întreagă roata morii, în ploae și ger, poate să-și ducă sarcina plină de poveri și, încovoiat, să cadă sub încărcătură, — nu există îngăduință și îndurare pentru spaima glasului său ingrat; peste orice considerație etică, însuși simplismul estetic al poporului i le refuză. Față de această masă de invective, de acuzații de ignoranță, de falșificare, de mistificare, de plagiare a tuturor celor ce țin un toc în țara noastră sau au de gând să-l țină, de somațiuni la răspunsuri categorice sub pedeapsa infamiei în chestiuni

ce se întind de la ortografie la categoriile lui Kant, de apeluri la indignarea tuturor admiratorilor lui Eminescu sau Maiorescu și de solidarizare a tuturor rotativelor din strada Sărindar, nu voi opune, așa dar, de cât aceeaș subțire dar indestructibilă platoșă a atitudinii estetice a țăranului nostru : glasul măgarului nu se aude la cer. Poate deci, d. Ibrăileanu „descoperi“ data exactă a apariției volumului lui Eminescu sau a unui album studentesc, poate corecta câteva duzini de greșeli de tipar sau rectifica unele lecturi eronate, — rolul său se mărginește aici, pe brazda muncii brute ; de îndată ce-și îndreaptă glasul spre cer pentru a-și țipa obida poveștii, fanfara urii și exaltarea fanatismului, nu pot fi urechi, care să nu se închidă cu groază în fața vulgarității chiar când e desperată. D. Ibrăileanu va crede, desigur, că e și aici vorba de un „giumbușlic“, cum se exprimă în limba sa ; e liber să o creadă ; gândind cum gândește și scriind cum scrie, nici nu i-aș putea presupune cea mai vagă bănuială a revulsiunii profunde, definitive, pe care o resimte orice conștiință armonică față de violența tragică a unei astfel de dezarmonii sufletești exprimată printr'o egală dezordine verbală, care a ceruit și urechile bunului Dumnezeu.

Inlăturând, așa dar, ca neavenită toată larma stridentă și importantă a acestor in-
vective întru nimic noi, asupra cărora nu mai
am altceva de adăugat, în afară de cele ex-
puse în apendicele *Mutației valorilor este-
tice*, discuția se poate rezuma în câteva pro-
poziții. Pentru a mă asimila cu Scurtu și a
mă pune, astfel, în contradicție cu mine însu-mi,
d. Ibrăileanu m'a învinuit, în felul său sti-
listic, de a fi „plagiat“ mai multe zecimi de
„falșificări“ de ale lui Scurtu practicate asu-
pra versurilor lui Eminescu; în răspunsul
meu am dovedit însă că în totalitatea lor a-
ceste „falșificări“ nu constituie decât însuș
textul ediției Maiorescu și că, prin urmare,
Scurtu nu avea ce căuta în discuție. În noul
său răspuns, d. Ibrăileanu recunoaște, în prin-
cipiu, temeinicia demonstrației mele, obiectând
numai că nu are nici o importanță faptul că
o eroare vine „de la X sau de la Y“, deși,
în realitate, acesta e singurul lucru pus în
discuție și care o și închide. Pentru câteva
din erori, d. Ibrăileanu mai afirmă, subsidiar,
că ele nu există în ediția princeps a lui Ma-
iorescu ci sunt ale edițiilor succesive; cum
ediția princeps nu se află la Academie, deci
nu-l pot controla, lucrul rămâne posibil, și
îndreptările d-lui Ibrăileanu binevenite: el nu
dovedește, totuș „plagiarea falșificărilor“ lui
Scurtu, adică obiectul însuș al ofensivei cri-
ticului de la Iași.

Atât și nimic mai mult: restul cade într'un domeniu de manifestare sufletească, asupra căruia e de prisos să-mi mai repet analiza.

XXVII

S. Mehedinți și colaborația la Convorbiri literare.

Popescu, fie, după cum spune umoristul, și din ramura cea bună a Popeștilor, băiat de popă, de învățător sau de gospodar din Soveja, cu alte cuvinte, rural, — printr' o ciudată abatere a destinului de la legile firești, d. Mehedinți e totuș un boer, nu prin conservatismul ideologic practicat toată viața, pe față când era posibil un partid conservator, mascat sub forme țărăniste, când au început a se lumina zorile țărănismului român, cu tendințe dictatoriale azi, când încep să mijească noi speranțe în sufletele celor scoși din jocul constituțional al partidelor, — ci un boer autentic prin sângele albastru ce-i curge prin vine, prin distincția precisă a persoanei sale fizice, cu ochii pierduți departe pe linia nevăzută a idealului, cu vârful nasului ridicat în sus deasupra unei umanități ce-i miroase. Pe d. Mehedinți — și pe atunci tot Mehe-

dinți—l-am cunoscut acum vreo 33 de ani, ca profesor de limba germană în clasa a cincea a Liceului Internat din Iași; victimă a unei încordări intelectuale prea mari, el își întreprusese studiile la Berlin și, neurastenizat, își luase un fel de repaos în țară; se prezinta, de altfel, tot cași acum, cu aceiaș finețe nervoasă a fizionomiei, cu aceiaș miopie izolatoare și distantă, dar cu o mai mare dezordine în mișcări. Deși nu explica niciodată, era un profesor excelent prin interesul cu care urmăria activitatea noastră extrașcolară, de lecturi particulare, ceia ca m'a făcut să citesc mai toată literatura rusească (Turgue-nieff și Lermontof mai ales) în traduceri germane. Pedagogia sa de natură explozivă consta în descărcături electrice la fiecare două minute: bum! bum! De răspundeai la o întrebare: zece; peste cinci minute, de nu răspundeai din bancă la altă întrebare: unu; în aceiaș oră puteai obține, astfel, doi de zece și trei de unu (alte note nu existau); motor pus sub presiune, nu cunoștea repaosul sau munca ordonată, ci numai bubuiturile. Iată pentruce, când peste vreo cinci ani am asistat la lecția de deschidere a cursului de geografie la Universitatea din București, în prezența lui T. Maiorescu și a inefabilului Kalinderu, protector al științelor geografice, nu eram deloc liniștit asupra posibilităților oratorice ale fostului meu profesor, pe care

în curs de doi ani nu-l auzisem făcând o expunere susținută timp de cinci minute. Rezultatul a depășit orice așteptare: vreme de un ceas, d. Mehedinți și-a dezvoltat subiectul cu un calm nebănuț, fără nici un bum! bum! fără descărcări electrice, ci cu stăpânire și ușurință de expresie, în timp ce, cu ochii plini de bucurie, Maiorescu sublinia cuvintele prin gesturi expresive și cu priviri circulare ce voiau să spună: „ei, ce vă spuneam eu, așa-i că are talent?“ — întrucât e un fapt sigur că d. Mehedinți a fost ucenicul preferat al maestrului, care, în zelul lui de a-și împinge elevul în cariera vieții, aducea mereu vorba de dânsul în convorbiri particulare sau în întruniri publice; odată chiar, la Dacia, l-a citat sub următoarea formă, care, de nu reproduce textual, dă totuș spiritul de afectuoasă parțialitate a oratorului: „căci, domnilor, după cum ne dovedește eminentul nostru geograf, d. S. Mehedinți, toate apele curg la vale și toate fluviile se varsă în mare“. — Din acest moment al lecției de deschidere, începe, așa dar, adevărata carieră a d-lui Mehedinți și de profesor și de om public, repede pus în lumină prin niște articole pamfletare împotriva lui Take Ionescu, și de bărbat de știință cu dependențe didactice și, după câțiva ani, de director al *Convorbirilor literare*, adică de continuator al unei mari tradiții și, oarecum, de îndrumător al spiritului

public... Prin această calitate, m'am apropiat mai mult, ca să zicem așa, de fostul meu profesor, colaborând timp de patru ani (1910-1914) aproape în fiecare număr al *Convorbirilor literare* și participând, foarte rar dealtfel, la ședințele de Vineri, care continuau, gol și inutil, o tradiție plină de sens altă dată, întrucât întrunirile de la Iași ale vechei *Ju-nimii* constituiau un laborator literar prin forța de selectare a unui mare critic, pe când cele de acum constituiau o adunare de oameni cu preocupări cu totul deosebite, fără interes literar, ce discutau izolat, în colțuri, chestiunile de la ordinea zilei. Cum, aproape nici un scriitor nu se risca să citească într'o astfel de atmosferă de indiferență literară, se și stabilise principiul „că nimic din ceia ce se publică nu se citește“, rămânând să se citească numai ceia ce nu se publică. În aceste condiții, lecturile formau numai o parodie, prilej pentru spiritele d-lui Al. Țigara-Samurcaș, „le bout-en-train“ al unor manifestări de formă fără fond, tocmai în sânul grupului de oameni ce dusesese lupta împotriva tuturor formelor fără fond...

Chiar din primul său articol din *Sămănătorul* „*Primăvara literară*“, d. Mehedinți și-a arătat vechia sa fire explozivă și pamfletară, ridiculizând, prin citate și trimiteri fără echi-voc, infirmitatea fizică a d-lui O. Densusianu.

Relevând faptul, cu discreția de termeni cerută, de altfel, și de locul unde scriam, care nu mi-a fost mirarea, citind a doua zi în acelaș ziar o scrisoare a d-lui Mehedinți, prin care își desminția intenția polemică și declara că prin articolul său nu voise decât să aducă un omagiu „literaturii tinere“. Un semn de întrebare s'a așternut atunci pe sinceritatea fostului meu profesor... Peste câțva timp, la o întrunire junimistă de la *Dacia*, fiind în fundul scenei într'un grup strâns în jurul lui Ion Miclescu, cumnatul lui P. P. Carp, și directorul ziarului antidinastic *Protestarea*, am avut prilejul să aud pe d. Mehedinți felicitându-l și exprimându-și satisfacția cu care urmărise toate numerele ziarului său; peste o jumătate de ceas, venindu-i rândul să vorbească, și-a început astfel discursul: „Vin, domnilor, din Italia, dar am auzit că în lipsa mea a apărut în țară un ziar antidinastic *Protestarea*, pe care nu l-am citit încă...“ — de unde îndoiala mea asupra lipsei de acord între vorbă și faptă a d-lui Mehedinți a sporit și mai mult până la fixarea definitivă a cadrelor psihologiei sale.

Nu e în intenția mea de a face din d. Mehedinți cazul tipic al lipsei de sinceritate; exemplele citate sunt, negreșit, modestă și neglijabilă rumegătură aruncată de vasta uzină de nesinceritate a vieții publice, de minciună

sistematică, din care trăește politicianismul nostru. Că un ministru te vinde cu o strângere de mână încurajatoare e totuși natural; ceea ce isbește la d. Mehedinți, nu e această formă facilă a minciunii cu alții, ci perpetua minciună cu sine, atitudinea studiată, poza transcendentală, inutilă, cu realitățile vieții noastre publice, dar isvorită din dorința de a afirma o superioritate morală, care, considerată de dânsul ca necesară, îl pune într'o poziție îndoelnică în ochii celor ce știu discerne jocul forțelor sufletești. De peste treizeci de ani, d. Mehedinți se trudește, anume, să ne apară ca un om senin, obiectiv, bolid căzut din formația olimpiacă a lui Maiorescu; imaterial, cu vârful ascuțit al nasului d-sa adulmecă idealul ca pe un vânat nesubstanțial; și cum, când e vorba de alții, „binele și adevărul birue prin sine“, ele trebuesc lăsate în voia dinamice ce conduce lumea după o armonie prestabilită; departe de orice „americanisme“ și de orice materialism, omul se hrănește numai din ambrozie și nectar, adică din idealuri comprimate și din virtuți dezinteresate. Iată imaginea de sine, pe care d. Mehedinți se silește să o impună în conștiința contemporanilor săi, pe când, în realitate, domnia-sa nu e mai puțin înarmat decât restul omenirii în lupta vieții, în care a biruit prin destule concesiuni și tranzacții de conștiință, a dovedit o foarte categorică pri-

cepere a oportunităților și, departe de a se hrăni cu eterul idealurilor dezinteresate, a arătat chiar de la început un remarcabil simț de orientare practică și materială; nu prezența unor astfel de aptitudini gospodărești și utilitare ar putea mira sau supăra; discrepanța insuportabilă a situației sale morale stă numai în tendința bovarică de a se arăta altfel decât e, voind să plutească deasupra contemporanilor cu atitudini superioare și dezinteresate, cași cum n'ar simula știința prin manuale didactice, onorabile dar fructuoase, direcția culturală printr'o incompetență grandilocventă, politica prin talent oratoric, ce s'a dovedit, în realitate, străin de marile probleme prin care am trecut.

Cu toată masca unei nesincerități continue, temperamentale poate, dar sporită probabil și de educația de seminarist, violența firii sale pasionale s'a trădat de la început prin spiritul pamfletar și caracterul retoric, deci fatal exagerat, al întregii sale activități. Cum temperamentele violente nu se adaptează, în genere, epocii în care trăesc, era fatal și divorțul d-lui Mehedinți de vremea sa, exaltarea naiv romantică a altor epoci din trecut, ferocele pesimism față de prezent, inserat ca o felie de șuncă între capacele a două optimisme, unul în trecut și altul în viitor, deopotrivă de necontrolabile, puerila sociologie

eminesciană de preamărire a vremilor cu voievozi și pârcălabi conjugată cu ura față de timpurile de azi sau, transpusă în ordinea literară a vremilor de idealism dezinteresat al vechilor scriitori în dauna vremilor de „americanism literar“, în care autorii de manuale didactice pot câștiga milioane, dar scriitorii n’au dreptul să-și vadă răsplătit scrisul, căci „arta e o funcție ideală“. Toți cititorii *Convorbirilor literare* de mai de mult, și cei ai mei, de mai curând, (*Istoria literaturii române contemporane*, v. I și II), cunosc lamentațiile d-lui Mehedinți, ideologia lui iritată față de prezent. Până la războiu, însă sub cenușa olimpianismului său fațarnic și al unui optimism maiorescian, deplasat în epoci necontrolabile, vulcanul nu izbucnia decât dintr’o atitudine pur temperamentală; de la războiu însă, violența temperamentală a crescut prin convulsiunile momentului care, odată cu atâtea imperii, au înghițit și situația politică a geografului nostru. Legându-și soarta de partidul conservator marghilomanist, identificându-se (după o viață întreagă de naționalism) cu politica lui filogermană, devenind, în fine, ministru, pe când Germanii ocupau încă jumătate de țară, iscăbind pacea de la București, d. Mehedinți, ca atâți alții de altfel, a avut surpriza de a vedea pe Nemți bătuți și pe Mackensen fugind din București, pe Aliați învingători, țara noastră înconjurată de cola-

nul tuturor provinciilor iredente, și, ca o consecință logică, partidul conservator distrus iar situația sa politică pierdută. La discrepanța sa temperamentală s'a adaos, așa dar, și o catastrofă intimă ce nu putea decât să-i ațâțe iritarea. Nemângâiat nici de sporul de ediții ale cărților lui didactice, n'a mai văzut nimic din măreția momentului istoric și el, naționalistul de odinioară, decemvirul ligist din epoca studenției, n'a înțeles că a trăit în epoca cea mai mare a neamului nostru, în fața căreia voevozii și pârcălabii domnieisale se șterg ca umbrele, epoca restaurării rasei într'un stat de optsprezece milioane de oameni. De cum s'au ivit greutățile firești ale păcei de la Versailles, fostul ministru al lui Marghiloman a început să ne amărăscă cu jeliurile sale: Aliații nu se țin de cuvânt.. Aliații ne trădează. Omul păcei de la București, adică al Carpaților mutilați, nu se mulțumia acum cu întreaga Transilvanie și trei sferturi din Banat, ci voia și Torontalul, în lipsa căruia, se simția nefericit. De doisprezece ani, apoi, fără întrerupere, d. Mehedinți și-a continuat cariera de Casandră prevestitoare de nenorociri. Multă vreme ne-a amenințat cu înarmările sovietelor, regretând, tacit, lipsa contraponderii germane; și când nici primejdia momentană a sovietelor n'a mai părut actuală, și-a făcut arme din orice: un publicist bulgar și-a permis să ne insulte...

un călător englez ne-a luat de sus... un ziarist peruvian a satirizat situația din România... într'un discurs contele Bethlen a afirmat că-i trebuie cununa Carpaților... leul e mai prejos de leva... un tren a fost atacat de niște bandiți... la ministerul de domenii s'au făcut jafuri nemaipomenite... pretutindeni corupție... totul pentru a ne dovedi că trăim în cele mai ticăloase vremuri, de care s'a învrednicit neamul nostru! Ce-ar fi fost dacă Germanii ar fi biruit și, lipsiți de Carpați și de Dobrogea, l-am fi avut în perpetuitate pe d. Mehedinți ca ministru de instrucție? Ziaristul peruvian nu ne-ar mai fi satirizat și bandiții n'ar mai fi atacat trenurile, trăind, astfel, în timpuri idilice vrednice de voievozi și pârcălabi!... Acum de curând, totuș, după ce a contribuit la „istoria regenței“ cu interminabile lamentații asupra ticăloșiei vremurilor în care trăim și, insistând ca totdeauna că vorbește deslegat de interese omenești (ambrozie, nectar, eter și cărți didactice), sau mai precis „ca om ce nu mai așteaptă nimic de la țara lui“,—deodată în două articole, după bocetele de rigoare presărate cu câteva anecdote de pe timpurile regelui Carol aflate prin Maiorescu, norii tenebroși se dau la oparte ca să lase să străbată o rază de soare, o rază de speranță... Ce a isbutit oare să descrețească fruntea acestei veșnice Casandre, pe care n'a descrețit-o nici dobândirea Transilvaniei, a

Bucovinei sau a Basarabiei? Să fi intrat, în sfârșit, în vreo nouă Mitteleuropă, anexă a imperiului german refăcut? Vai, nu e vorba de așa ceva... Și totuș e un ce mai important: un tânăr, bazat deocamdată exclusiv pe principiul dreptului divin al moștenirii situațiilor politice, încearcă să rupă partidul liberal și conjoncturi noi deschid vagi posibilități de ieșire la suprafață a „individualităților“, care, eliminate de dialectica partidelor din viața publică, și călătoare, cele mai ades, prin toate partidele, prevestesc amurgul vieții politice, în speranța unei dictaturi organizate în beneficiul scumpei lor persoane. Și, iată-l pe omul „care nu mai are nimic de așteptat de la țara lui“, dervișul flagelant al ticăloșiei vremilor de azi, colecționarul pasionat al tuturor vorbelor de ocară ce ne-au fost aruncate de publiciștii celor două continente, transfigurat în așteptarea unor zile mai bune... de apropiata dictatură a „individualităților“ rămase, vorba lui Dandanache, fără „coledziu“. Deocamdată, pentru început, d. Mehedinți s'a mulțumit să candideze pe o listă de „individualități“ în alegerile comunale ale unei culori, alături de d. Iorga, vechiul său dușman, care, de când e părăsit de partid, și, prevăzând „amurgul partidelor“, prepară, de altfel, sibilinic și repede retrac-

tat, alifie dictatorială pentru rănile țării noastre...

Aceste considerații m'au îndepărtat de obiectul paginilor de față, pur literar, adică de la epoca de direcție a *Convorbirilor literare* și, cu deosebire, de la epoca (1910—1914), în care eu însumi am fost colaboratorul revistei. Prin lipsă de adaptare la împrejurările noi, această direcție, cel puțin sub raportul literar, a fost deficitară ; de altfel, încă mai de mult, *Convorbirile* încetase de a mai fi *literare*, transformându-se într'un magazin de materii varii, istorice mai ales, cu o literatură întâmplătoare cele mai adese și, ca tot ce e întâmplător, fără valoare... A continua o tradiție nu înseamnă a-i păstra litera ci spiritul în continuă adaptare... Din formula vechii direcții, conducerile succesive ale revistei au păstrat doar dezinteresarea materială, proclamată ca un principiu de idealism, și, în fond, pentru a evita sacrificii ; când Ion Bogdan a plătit nuvela *Păcat boeresc* a lui Sadoveanu, s'a produs o adevărată revoluție de serai... D. S. Mehedinți a aplicat și mai răspicat principiuul dezinteresării, combătând cu lux de argumente și indignare „americanismul literar“ și invocând scrisul ne-retribuit al lui N. Bălcescu și I. Creangă, fără să-și dea seama că timpurile s'au schimbat, că nu e nici un raport de excludere în-

tre talent și legitima lui retribuire. Cu aceste principii anacronice, *Convorbirile* n'au putut decât continua publicarea literaturii lui Dui-liu Zamfirescu, iar ca nouă contribuție n'au putut capta decât poezia lui P. Cerna printr'o bursă în străinătate și perspectiva unei catedre universitare; personal, spre sfârșit, după disolvarea *Convorbirilor critice*, d. Mehedinți a mai ademenit și pe Emil Gârleanu, de pe urmă colaborării căruia a ieșit numirea acestuia la direcția Teatrului din Craiova; căci dacă „idealismul“ se manifestă prin lipsa de jertfe personale, el se traduce deseori sub forme palpabile în bugetul țării și, mai ales, sub forma pomenii universitare. Conducerea anacronică a d-lui Mehedinți s'a mai agravat și prin firea lui nesinceră, întru cât domnia-sa își sdrobia dușmanii prin suprimarea lor teoretică, prin consemnul ca d. Dragomirescu, de pildă, sau *Viața românească* să nu fie pomeniți în *Convorbiri*, deși, în realitate, *Viața românească* exista incomparabil mai vivace decât *Convorbirile* și mina în fiecare număr autoritatea morală a abstractului geograf de la București, cu politica lui literară de struț. În afară de acestea, prin abținerea voluntară de la orice polemică, dispărea și actualitatea revistei, care, abolind noțiunea timpului, nici nu mai avea nevoie să mai poarte o dată de apariție. De mai bine de un sfert de veac, *Convorbirile literare* nu apar, așa dar, decât

prin suprapuneri de materialuri felurite, oferite de personalul științific al cercului, destul de numeros și ne „americanizat“ încă, și din foarte puțină literatură, întâmplătoare și dânsa, iar de am perseverat să public și eu în revistă timp de patru ani se explică prin capacitatea mea de entuziasm literar și prin faptul că aveam posibilitatea de a tipări fără necesitatea de a lua contact cu discrepanța persoanei d-lui Mehedinți.

XXVIII

1. Colaborația la *Flacăra și Revizuirile*.—2. P. Locusteanu.
3. Vasile Podeanu.

1. Dacă în prima fază a activității mele (1904-1906) elementul critic subsistă încă în caracterul ei demonstrativ și polemic față de mișcarea de la *Sămănătorul*, — în faza a doua, faza șederii mele la Paris (1906-10) și a colaborației la *Convorbiri critice* (volumele *Critice I, II*), critica s'a resorbit, după cum am arătat, într'o adevărată creație artistică, ocolind cu grije ideile generale, detașându-se de obiect și organizându-se prin mijloace exclusiv literare; abia odată cu colaborația la *Flacăra* (1914—1916) și cu începerea seriei revizuirilor (*Critice III și Critice IV*), evoluția spiritului meu critic se abate de la această formă pur artistică spre a intra în făgașul adevăratei critice. Echivocul titlului de „revizuirii“ exploatat și de rea credință în interesul lup-telor literare a lăsat impresia că nu e vorba

de o revizuire a valorilor curente ale conștiinței publice și rânduirea lor pe o nouă scară după realitățile momentane și evoluția esteticului ci de revizuirea unor judecăți individuale. Continuând și accentuând relativismul estetic din *Pași* și din primele volume de *Critice*, dar fără a se ridica la formularea teoretică a unei doctrine, însăși ideea de „revizuire“ reprezintă în sine o prefigurație a mutației valorilor estetice, în care formele expresiei sunt variabile după epoci și concepții momentane determinate de congruența unor factori multipli, de temperatura morală a timpului. Valorile literare ale unei generații nu mai sunt valorile generațiilor următoare; cele mai multe dispar cu totul, unele descresc și foarte puține străbat veacurile prin caracterul lor reprezentativ. Evoluția lor este totuși cu mult întârziată, ne mai corespunzând sensibilității epocii, prin forța inerției organizată mai ales prin școală. Revizuirile mele își propun tocmai de a împlini operația spiritului critic în cercetarea din nou a unor valori primite fără control la o vârstă lipsită de orice inhibiție; defectul lor principal stă în faptul de a nu fi fost întreprinse metodic cu un instrument de investigație mai precis asupra a cât mai multor valori.

Această epocă a „revizuirilor“ literare legată de colaborația la *Flacăra* (1914—16) co-

respunde unei epoci de criză națională, epoca neutralității noastre din cursul primilor doi ani ai războiului european. Problema atitudinii noastre, prin lupta dintre imperativul instinctului național și deslănțuirea tuturor formelor de corupție, a produs în sânul intelectualității noastre o adevărată revoluție, care a limpezit pentru ochiul atent apele de uscat în multe din conștiințele ce-și păstrează echivocul în timpurile normale...

Rămas indiferent și sceptic la toate mișcărilor politice și sociale și cu o aversiune chiar pentru tot ce nu e literatură și atitudine dezinteresată, în această singură epocă, în care mi se părea angajată existența însăși a neamului nostru, am părăsit literatura pură, luând o atitudine acționistă militantă; timp de aproape doi ani, în *Flacăra* și mai ales în *Naționalul* am participat, așa dar, la determinarea atmosferei prielnice pentru intrarea în acțiune, și, pentru prima dată, scrutând, dacă nu arta, cel puțin pe scriitori sub raportul conștiinții, am complectat revizuirile literare printr'o serie de revizuri morale, neocolind expresia crudă și violența reclamată de certitudinea morală mult mai categorică decât cea estetică (*Pagini de războiu și Cumpăna vremii*): singura mea contribuție într'un alt domeniu decât cel al literaturii.

2. Cu greu ar putea fi trecut Petre Locusteanu printre scriitori; ziarist prin profesie, absolvent al conservatorului și, deci, admirator din oficiu al lui Haralamb Leca, actor diletant, mentalitatea și posibilitățile lui se opriau principial în pragul literaturii. Producția sa personală, *Nevasta lui Cerceluș*, *Funcționarul de la domenii*, i-a confirmat apoi prin fapte și lipsa de gust și incapacitatea de a se realiza literar. Ca om, scurt, rotund, vioi, împrăștiind voia bună și simpatia, totdeauna în mișcare, practicant spiritual al miticismului până la scene de felul acesta: auzind odată în spatele meu, în fața Teatrului Național, în repetate rânduri „pst! pst! Locusteanu! pst! pst! Locusteanu“, mă întorsei să văd cine e; spre marea mea mirare îl văzui venind spre mine pe însuși Locusteanu. „Ingăduiți-mi, vă rog, mă acostă el cu jovialitate de Mitică, să vă spun Locusteanu, întrucât e atâta lume care-mi spune mie Lovinescu!“ — specie de spirit cultivată și în literatura sa. Nu erau de aprobat nici procedeele ziaristice introduse în conducerea *Flacării*, de specia campaniei privitoare la paternitatea lui *Vlaicu-Vodă*, cu articole de sensațional reportericesc: „în numărul viitor vom publica un document sdrobitor“ — și documentul era inofensiv; „în curând declarația sensațională a domnului X“ — și declarația n’avea nimic categoric; „hotărîtoarea descoperire a lucrărilor dramatice ale lui Odo-

bescu“ — și descoperirea nu aducea nici o lumină asupra lui *Vlaicu-Vodă* și așa mai departe, întreținând luni de zile bănuiala în spiritul public, prezentă poate și astăzi, pentru a declara apoi, cinstit ce e dreptul, dar cu mult prea târziu, că nu există nici o dovadă sigură împotriva paternității lui Al. Davila! Procedul rămâne și acum inadmisibil, dar, după aproape douăzeci de ani, judecata asupra lui Locusteanu trebuie să aibă în vedere și alte considerații. Dacă, în afară de „portrete“, literatura lui e inexistentă, Locusteanu avea o calitate mult mai rară decât talentul: era un *animator*. Prin energia, prin puterea lui de propulsiune, el a știut dintr’odată să imprime *Flacărit* o forță de expansiune, pe care n’au mai putut-o realiza nici foile cele mai populare, sprijinite pe rotative și pe cotidiene răspândite; toate încercările unor oameni cu mai mult talent decât dânsul de a o galvaniza sau de a întemeia alte reviste similare s’au lovit în decursul anilor de insuccese definitive, întrucât, pe când el isbutise să realizeze în România mică tiraje de 30.000 de foi, în România mare tirajele revistelor se opresc la câteva mii de exemplare. Acest animator a avut, după cum se știe, un sfârșit tragic; dintr’o neplăcere sentimentală și nu printr’o hotărâre bruscă ci îndelung deliberată în sine și chiar cu alții, și-a pus capăt vieții, dovedind încăodată caracterul impre-

vizibil al naturii omenești și lipsa unității ei psihologice.

3. Eram sigur că apariția *Lecturii pentru toți*, prin 1919, îi va face plăcere lui Podeanu, pe care mă așteptam să-l văd venind din Podenii lui și, după o oră de nimicuri, vârându-și mâna cu o încântătoare sfiiciune în buzunarul hainii și roșindu-se până în vârful urechilor, să-mi spună :

„Știi că am mai făcut câteva... drăcii de alea“. „Drăciile“ lui Podeanu erau cântecele sale.

Când după primul număr al *Lecturii*, nu l-am văzut, mi-am spus : „n'a prins încă de veste. Altminteri!... O să afle la numărul doi...“ Când să apară al doilea număr, o notiță laconică de ziar îmi aducea vestea înmormântării lui Podeanu! Moartea lui prematură m'a mișcat, nu pentru pierderea unui mare scriitor sau a unui prea bun prieten, ci pentru pierderea unei figuri simpatice și inutile, reprezentativă pentru o întreagă clasă de scriitori. Un boem—nevindecabil, ireductibil, definitiv,—din generația de dinainte de războiu ce lua pe Antimireanu drept critic și filozof iar pe Ștefan Petică drept poet și sociolog; un student, ce și-a prelungit studenția zece ani fără să o fi isprăvit: un stâlp de cafe-nea, lipsit de vițile cafenelii, întrucât, nu

bârfia, nu bea și nici măcar nu vorbea ci șede-a visător, cu ochii lui languroși, la un colț de masă, rumegând un vis obscur, până la ivirea zorilor. Aceasta se chema a duce viața de boem — adică viață de „poet“ și de „artist!“... Veșnic îndrăgostit, nu dintr'o sgu-duire pasională, ci pentru a-și ocupa ceasurile goale și, poate, pentru a avea un subiect de conversație. Cum te întâlnea, te interpela volubil: „Știi, dactilografa, pe care am zărit-o în colțul Lipscanilor acum șase luni...“ Il priveai mirat. „Trebue să-ți aduci aminte, și-am povestit atunci...“ Așteptai cu încordare: „Ei bine, închipuește-ți, am zărit-o eritot în colțul Lipscanilor“. — Atât. La atât se reduceau aventurile galante ale lui Po-deanu: o blondă întâlnită în tren sau o brună zărită într'o prăvălie din Lipscani... Insuperat cu o blândă și sfântă femeie, ce-l înțelegea și-i îngăduia micile lui slăbiciuni, se retrăsese la via lui părintească din Podeni, de unde pica adesea la București pentru a-și petrece o zi și o noapte în vitrina unei cafe-nele... Nu știu ce gospodărie făcea, dar îl auziam uneori, spunându-mi; „am mai vândut două pogoane de vie“... Și de mai există ceva e, desigur, mulțumită nevestei sale...

Venia la București din instinctul de boem dar și din nevoia de a se apropia de scriitorii mai tineri, ce-i trecuse însă cu mult înainte. In grupul nostru dela Restaurantul

Modern, Podeanu, cu aerul lui de rural vi-sător, era cu atât mai binevenit, cu cât avea particularitatea ca, drept bilet de recomanda-ție, să vină cu un curcan de la vie; de cum îl vedeam pe uşe, strigam cu toţii în cor :

*A venit Podeanu
Ş-a adus curcanu.*

În afară de curcan, nu ne aducea nici o veste din Podeni, nici vreo impresie; cred că nu citia nimic. După plecarea tuturor, mă întovărăşia până acasă, unde, murind de sfii-ciune, îşi punea mâna în buzunar: „ştii că am mai adus nişte... drăcii de alea...“. Eram criticul lui Podeanu şi aveam sarcina priete-nească de a-i strecura cântecele în reviste ca *Flacăra* sau *Noua revistă română* ce nu-l mai preţuiam, deşi „drăciile“ lui nu erau lipsite de oarecare accent, întrucât, fără artă, cu mult prozaism în expresie, fără lirism, ele conţi-neau, totuşi, o idee poetică şi o „poantă“... Sfîciunea autorului, ca şi genul cam învechit al formei poetice, îl înlăturau lesne din calea altora; o ştia şi suferia—căci ce nemărginită şi sfântă bucurie puneă într'un cântec publi-cat! Câte pogoane de vie nu şi-ar fi vândut pentru ca să se vorbească şi de dânsul în vreo revistă! O, dulcea nebunie a acestor eterni visători, ce nu-şi trăesc viaţa pentru a o visa numai!... Şi cât de înduioşător se

strecura în viață bietul Podeanu cu versurile lui! Cu o desăvârșită modestie, îți citia în ochi impresia. „Nu-i bună? S'o rupem“. Și o rupea fără remușcare și cu o totală lepădare de sine... Și-a tipărit mai multe volumașe de cântece...; despre unul mi-a spus că s'au vândut numai zece exemplare într'un an; de atunci tipăria dar nu mai punea nimic în vânzare; le împărția numai prietenilor... Și tocmai când am avut revista mea și aș fi putut să-i public câte un cântecel fără să mă mai cert cu cineva, Podeanu a murit. Ani de-a rândul, ochii lui mari, languroși și simpatici păreau a-mi implora o „vorbă bună“ în vreo foaie, pe care n'am scris-o decât acum, în ziua când nu-i mai poate face nici o bucurie.

XXIX

Ambianța literară a epocii : Gala Galaction.

De d. Galaction, sub numele original de Gr. Pișculescu, auzisem încă din Liceul Internat de la Iași, printr'un camarad venit de la internatul Liceului Sfântul Sava din București, prin mijlocirea căruia civilizația bucureșteană s'a revărsat asupra noastră sub forma poeziilor lui Verlaine, primul contact cu simbolismul francez, și sub forma unui roman *Poet-Poetă*, al elevului de la Sf. Sava Nicu Cocea, roman prefațat de d. Grigore Pișculescu. Faptul că, simplul elev de liceu, d. Pișculescu prefața romanul fie și al unui alt elev de liceu, îi acorda în ochii mei un prestigiu incontestabil. Peste câțiva ani, rătăcind într'o duminică dimineață în sălile de jos ale Universității din București, am dat peste o întrunire de teologi, ascultând cu încordare pe un „student“ bărbos, cu ochii adânciți în fundul capului, care diserta asu-

pra unui subiect religios cu o elocință patetică, persuasivă prin sfortare și prin nu știu ce stranie privire de iluminat. Oratorul era acelaș d. Pișculescu, care, renunțând de a mai prefața literatura profanatoare de locașuri sfinte (acțiunea romanului *Poet-Poetă* se petrecea la Văratec sau Agapia), se îndrepta, fără a fi fost seminarist, spre științele teologice sau poate chiar spre Dumnezeu... Relațiile noastre au început, cred, de atunci și s'au menținut mulți ani între o simpatie și o curiozitate minată de scepticismul meu anticipat față de orice formă de misticism. Omul avea încă, de pe atunci aceiași expansiune sacerdotală, acelaș fel de a vorbi encomiastic anulat doar de o uniformitate fără nuanțe, aceleași brațe deschise de frate și de creștin suspecte unei naturi reci și reflexive, aceiași onctuozitate plină de o grasă șiretenie popească, din care voi da un singur exemplu. Mulți ani după aceea, la apariția *Bisericații din răzoare*, în sala bibliotecii Academiei, d. Galaction mi-a arătat un număr din *Viața românească* cu un studiu al d-lui Caracostea asupra sa, prelegere ținută în fața unor studenți de la Universitatea din Viena... Era, firește, bucuros, dar se și mira; — „Cine o fi acest Caracostea? nu-l cunoști cumva?“ În naivitatea mea profană, i-am dat toate referințele ce-mi stăteau în putință asupra admiratorului său, fără să-mi închipui că, în realitate, d. Caracostea

era un foarte bun prieten al lui Galaction și, de nu mă înșel, chiar un fost camarad de școală de la Sfântul Sava. O astfel de atitudine mi-aduce aminte de șiretenia egumenu-lui unei mici mănăstiri din jurul orașului meu natal, care pune sub ochii tuturor vizitatorilor mănăstirii o carte poștală ilustrată, în cuvinte de prefăcută neștiință: „Ia vezi, fiule, ce scrie, aici pe ilustrata asta, căci eu am îmbătrânit și m'au cam lăsat vederile“. De bună credință o luai pentru a citi o „duhovnicească salutare“ a mitropolitului Moldovei trimisă dintr'o stațiune climaterică apropiată. „Ei, ce vorbești, fiule?“ dădea egumenul din cap, cași când ar fi auzit-o acum întâi (deși constatai că ilustrata data de vreo doi ani), „ce om bun și Înalt prea sfințitul!“ După ce-ți arăta cartea poștală, te conducea apoi în biserică să-ți mai arate și o icoană făcătoare de minuni a Maicei Domnului, cumpărată cu propria lui cheltuială de la Muntele Atos. „Operă de mare preț, fiule, clătina el cunoscător din cap; au venit și niște învățați nemți de la Berlin de au văzut-o și au voit chiar să-mi dea două milioane de mărci ca să le-o las lor, dar nu le-am dat-o; cum se putea să lipsesc mănăstirea de o așa comoară?“ — „Dar, sfinția-ta, zisei eu ca să arunc o nadă, nu-i fi dat chiar două milioane pe ea?“ — „Tocmai, tocmai două milioane, n'am dat eu!“ răspunse popa cu și-

retenie grasă, cași cum ar fi voit să spună că, de n'a dat două milioane, nu e exclus să fi dat un milion nouă sute cincizeci de mii de mărci — deși, după cum știam, dăduse exact trei sute cincizeci de lei!...

Ceva din literatura d-lui Galaction am cunoscut încă în manuscris și înainte ca scriitorul să fi pășit în publicistică; căzând pe scrisorile către *Sîmforoza*, și prin preocuparea lor streină de sufletul meu dar și prin limbă, nu mi-au plăcut și i-am spus-o destul de categoric și autorului. Scriitor de talent, cu un puternic suflu de poezie sămănătoristă, și asupra literaturii de mai târziu a d-lui Galaction am avut rezerve și de ordin pur literar dar și de ordin personal, căci, deși mi-a arătat totdeauna o nedesmințită dragoste creștinească, exprimată într'un limbagiu înflorit și encomiast, presimțiam că această atitudine uniform binevoitoare și apostolică e capabilă să se manifeste anonim sub forme neleale și fără inocență. De aici, un fel de suspiciune aruncată asupra întregii activități a unui om foarte răspândit prin toate redacțiile ziarelor și revistelor, pururi la brațul lui P. Locusteanu, de la *Flacăra*, urcând cotidian scările *Adevărului* sau ale *Rampeii* și, la timp oportun, prezent și în redacția *Vieții românești* de la Iași; a unui bizar ortodox devenit, cum e și azi, propagandist sionist, a unui scriitor supravvalorificat până la enervare de ziarele, în care își

manifesta propagandismul său, în sfârșit, a unui om ce-și masca disproporția între vorbă și faptă printr'o ipocrizie ce-mi amintea pe cea a unui alt preot, despre care îmi povestea un prieten că, pe când se afla bolnav în Sanatoriul Sfânta Elisabeta, îl tot zăria prin curtea Sanatoriului.

— Pe cine cauți Sfinția ta pe la noi? îl întreabă el odată.

Om însurat și cu o casă de copii, popa îi spusese că-i murise mai de mult în Sanatoriu o iubită și că acum venia din când în când să mai stea de vorbă cu surorile de caritate ce o îngrijise.

— Și, în toată dragostea asta, îl întreabă din nou prietenul, n'ai avut, părinte, nici o remușcare, nici o îndoială?

— Ba da, ba da, răspunse popa ridicând ochii mistic spre cer,

— Și ce anume?

— M'am gândit mereu la *El*.

— Cum la *el*? la care *el*? făcu nedumerit prietenul.

— La Domnul nostru Iisus Christos... Mă tot frământam cu gândul: ce o fi zicând de nelegiuirea mea?

— A! răspunse aspru prietenul, eu îmi închipuiam că, înainte de a te gândi la ce o fi zicând Domnul nostru Iisus Christos, care are pe seamă nelegiuirea întregii lumi, ar fi

fost mai firesc să te gândești la ce-o fi zicând preoteasa sfinției tale.

Un ortodox militant, care în tinerețe a prefațat romane profanatoare de cele sfinte, și care acum practica sionismul și se menținea încă în atmosfera imorală a prieteniei cu Bogdan-Pitești, îmi da de bănuț. Poate că și această legitimă suspiciune a influențat cu ceva în cele trei articole ale mele din *Flacăra* împotriva literaturii sale, scrise cu o virulență ce-și depășia obiectul și lăsau, pe nedrept, impresia unei chestiuni personale. Discuția nu era pusă numai pe teren literar ci pe terenul limbii, insistând poate prea mult asupra neologismelor întrebuintate, în loc de a se menține numai pe terenul banalității lor cotidiene și inexpressive, precum și al asocierii lor cu cuvinte arhaice, într'o compoziție fără simțul unității limbii... Publicat în timpul verei și în lipsa mea din București, în Septembrie mă aflam la o masă de corectură din tipografia *Flacăritii*, când deodată văzui pe Andrei, șeful de atelier, punându-se în fața mea cu insistență, ca și cum ar fi voit să mă apere de apropierea cuiva; când mă uitai bine, zării pe d. Galaction, care, dându-l într'o parte, mă îmbrățișă cu efuziune. „Ptui! exclamă făcându-și cruce Andrei, și eu care credeam că o să vă încăerați“... Nici vorbă de încăerare; d. Galaction rămăsese tot în planul vechei sale dragoste creștinești: „cât îi părea de bine că mă vedea

sănătos!... Ce frumoase articole scrisesem pe vară! Da, da, nu protesta, foarte frumoase... Și de m'ai șicanat asupra limbii... e ceva natural... asta e meteahna voastră, a dascălilor, de a vă pasiona prea mult pe chestiuni de limbă.“ Omul era atât de transfigurat de can-doare, de iertare, de umilință creștină, încât, uluit, am plecat cu sentimentul de a fi atins, prin rezerve nedrepte, un suflet curat și inaccesibil patimilor omenești... Isbucnirea războiului mondial cu trista epocă a neutralității noastre, m'a convins apoi că mă aflam, totuș, în fața unei nesincerități mai adânci decât aș fi putut bănuî, transformată repede, la nevoie, în cinism categoric. Se cunoaște acțiunea filogermană a lui Galaction din această epocă, plătită cu mărci germane prin mâna pângărită a lui Bogdan-Pitești; se cunoaște ipocrizia de la început a atitudinii pusă la adăpostul unei politici naționale și dinastice, și apoi cinismul de a declara că ia „o sută de lei“ pe fiecare articol și că scrie pentru oricine îi plătește; unii cititori își mai aduc poate aminte de campania mea acționistă din cei doi ani de neutralitate și de seria de revizuirii morale publicate în *Flacăra*, cu prohodul lui Galaction. În afară de *Flacăra*, am dus lupta și în *Naționalul* lui Toma Stelian, ziar acționist și patriotic, unde, cu ocazia unui articol în care infieram corupția lui Cocea și a lui Galaction, m'am lovit, totuși,

de curioasa rezistență a lui Al. Rubin, care susținea că trebuie să atacăm corupția germană fără să facem personalități și numai hotărîrea de a părăsi redacția a impus publicarea articolului. Abia mai târziu, la izbucnirea războiului, am avut explicarea atitudinii lui Al. Rubin; deși conducea două ziare acționiste, *Naționalul* și *Le courrier des Balkans*, el figura totuș pe listele Günther cu o sumă lunară, în scopul, probabil, de a spiona lagărul Federației Naționale prin intermediul lui Toma Stelian, a cărui încredere o dobândise; într'o situație întru câtva similară de salariat german, orice personalități pe astfel de chestiuni nu-i conveniau. Aco-perită de oprobriul general (discursul lui Delavrancea din Parlament e o dovadă), s'au găsit, totuș, destui publiciști ca să apere atitudinea lui Galaction, susținând că într'o epocă de neutralitate filogermanismul nu putea constitui un delict de opinie. Cum însă în trista epocă a ocupației germane ce i-a urmat fostul redactor al *Libertății* a devenit redactorul așa zisei *Chemări* a Mitropolitului Primat, aruncată de Germani în timpul luptelor de la Mărășești, prin care soldații erau îndemnați să nu lupte, faptul a dovedit temeinicia intuiției mele. Interogat de comisarul regal, el s'a apărat sub cuvântul că redactase „*Chemarea*” din ordinul șefului său, directorul ministerial de la Instrucție, d. Virgil

Arion. Lamentabilă apărare pentru un scriitor, fără a mai adăuga că, după cum s'a aflat mai târziu, Galaction obținuse iscăliturile preoților, sub amenințare, în însuși cabinetul său de la Casa Bisericii, strigând: „lasă părinte, nu te teme, de acum suntem una cu Nemții!“

Intors la București în Septembrie 1918, după pacea noastră dezastruoasă și încă sub ocupație nemțească, deprimat, sdrobit sufletește, mă afluam într'o dimineață la o cafea, încovoiat pe un ziar, când simții colacul unor brațe afectuoase, punându-se pe mine: „Să uităm, tot ce a fost între noi și să ne împăcăm“. Era Galaction ce-mi întindea mâna cu care scrisese *Chemarea...* Nu știu ce i-am răspuns, rece, absent, — deși știu că aceasta a fost cea din urmă apropiere dintre noi.

XXX

Ambianța literară a epoci: I. C. Vissarion.

Talentul de povestitor al lui Vissarion se pierde adesea într'o prolixitate ce-i trădează originea rurală; topit în masa anonimă a poporului, Vissarion își pierde individualitatea, se descărnează; fără sforțare poate fi deci proiectat peste modesta lui literatură, în depărtări tutelare și, sustras din sfera conveniențelor, poate fi privit ca o sinteză, în care gesturile lui cresc în sânul unei anecdote, inutilă și meschină la alții, dar creatoare de atmosferă la dânsul.

Era în primele luni ale războiului, în sumbrele zile ale lui Octombrie, când mulți dintre intelectuali și artiști aduceau patriei mediocrul tribut al timpului lor sub forma censurii poștale, unde, îndărătul fortărețelor de cărți poștale, gângave și sublime, torceau gânduri

dureroase; veștile se adunau amenințătoare de pe fronturi și din orizontul întunecat se presimția furtuna ce avea să izbucnească.

Intr' o dimineață, în monotonia unei munci inutile și în enervarea disproporției ei față de posibilitățile noastre și de primejdia momentului, furăm treziți din piroteală de irupția bruscă a unui plutonier ovrei, copilandru de douăzeci de ani :

— Domnule locotenent... domnule locotenent... s'a întâmplat o mare nenorocire... soldatul Vissarion a... turbat!...

Emoționat peste măsură, gâfâind` ca pe urma unei panici, plutonierul ne povesti apoi în crâmpEE sumare cum era să fie victima turbării lui Vissarion. Pe când ascultam încă nedumerit, intră însă pe ușă și eroul, pe care îl vedeam pentru prima dată : scund, încotoșmat într'un palton cafeniu din vremuri vechi, cu părul într'o dezordine definitivă, cu capul întors la o parte, cătând îndărăt cu o inegalată expresie de șiretenie, cu ceva de vulpe în toată ființa lui ușor încovoiată, cu o privire ce vrea să te mintă și cu o gură ce ar vrea să muște. Nu mușca, dar vorbea cu o vervă guturală și un umor rustic. Cu o mică pitorească, el ne explică, așadar, povestea „turbării“ lui...

...După inenarabile aventuri în serviciul grajdurilor Școalei veterinare, fusese trecut

la censură, unde umflându-i-se obrazul din cauza unei măsele rebele, locotenentul, un vechiu prieten, îl sfătui să și-o scoată și pe când Vissarion șovăia, un plutonier ovreiu, rătăcit nu se știe cum pe acolo, interveni pentru a se face util :

— Domnule locotenent... lăsați să-l duc eu la d. maior-dentist Popovici, care mi-e prieten și i-o scoate numaidecât...

Propunerea nesuferind nici o obiecție, soldatul Vissarion plecă cu plutonierul Kaufmann în căutarea d-lui maior-dentist Popovici, care, ocupat cu propria lui clientelă, măsurându-i, se încruntă și-i trimise la medicul regimentului. Fără să-și piardă cumpătul, după o scurtă reflecție, plutonierul aducându-și aminte că printre cunoștințe avea și pe d. căpitan-dentist Irimia, străbătură Bucureștii în lapovița dimineții de toamnă în direcția Oborului. Dar și d. căpitan Irimia dădu din umeri :

— Adu-l într'o zi de consultație gratuită...

În stradă, în timp ce Vissarion se ținea de falcă, d. plutonier medită iarăș adânc și fructuos la lista prietenilor din lumea medicală. Protector, mormăi la urmă :

— Fii fără grije, domnule Vissarion, te duc eu la d. locotenent-dentist Goldstein, care ți-o va scoate imediat.

O porniră deci din nou în direcția Labi-

rintului în lapovița nesfârșită a dimineții de toamnă, dar nici d. locotenent-dentist Goldstein n'avea răgazul să scoată măselele „sol-
daților“ în cabinetul său. Situația ar fi devenit tragică, dacă plutonierul n'ar fi fost plin de resurse, așacă, în timp ce Vissarion uitase cu totul de măsea, renunțând la orice demers, el se încăpățâna dârz:

— Am ordin să te prezint cu măseaua scoasă, trebuie să fac un raport în privința d-tale...

Plin de zelul sublim al omului ce nu se poate hrăni decât cu pâinea datoriei împlinite, plutonierul își aminti pe dată de d. sublocotenent-dentist Georgescu din șoseaua Jianului... Și ca două umbre călătoare începură să străbată pentru a patra oară Bucureștii în căutarea unui dentist militar. Vissarion nu mai putea răbda; picioarele îi refuzau orice mișcare. Ar fi voit să se întoarcă, dar i se opunea rezistența plutonierului, care făcuse dintr'însul o chestie de încredere și obiectul unui viitor raport circumstanțiat. Scriitorul rămase deci pe gânduri, până ce dintr'o străfulgerare, o idee i se limpezi în minte. Puse mâna brusc pe falcă, scrâșnind scurt:

— Vai!

— Ce ai, domnule Vissarion? întrebă plutonierul.

Fără să răspundă, omul își strâmbă încă odată gura, dând ochii peste cap.

— Ce ai, domnule Vissarion? te doare? insistă plutonierul neliniștit.

Vissarion murmură aiurit:

— Nu știu ce am... nu știu ce am...

Iși strâmbă din nou gura în convulsiuni scurte, arătându-și albul ochilor; o ușoară spumă îi tivi colțul buzelor...

— Domnule Vissarion, domnule Vissarion, ce ai?... Spune-mi ce ai?...

Cu ochii injectați, Vissarion se ușură într'un spasm:

— Nu știu ce am... îmi vine să mușc... uite așa... îmi vine să latru... ham! ham!... săptămâna trecută m'a mușcat un câine... ham! ham!...

N'apucă să isprăvească și plutonierul se și făcu nevăzut, Vissarion își isprăvi întâmplarea cu acea lumină de neegalată șiretenie:

— Apoi cum era să mă scap de ovreiul ăsta, care voia să mă prezinte cu raport precum că mi s'a scos măseaua!

Și, astfel, autorul *Nevestelor lui Moș Dorogan* și al *Privighetorii negre* mi-a intrat brusc în conștiință prin calitatea lui esențială: viclenia.

Fixat în atenție și prin masca luminată de doi ochi mobili și șireți și prin spontaneitatea gestului, omul merita să fie cunoscut mai

deaproape... Din zidul de cărți poștale, în care se înscria izvodul războiului în slove fruste, Vissarion își făcu o cetățue inexpugnabilă, după care, cătând șiret în lături dar, mai ales, printre crenelurile zidului spre a nu fi surprins de inamic, începu să se reverse într'o binefăcătoare ploaie verbală. Avea rezerve de tăcere, deoarece câteva săptămâni curățise ca simplu soldat grajdul Școalei Veterinare, sub ochiul sever al domnului caporal Papițică. Sărind de mai multe ori gardurile școalei, evadase dela postul de cinste, pe care i-l dase patria în războiul întregirii, se plânsese miniștrilor, obținuse intervenția inutilă a unui general, întrucât, inflexibil la datorie și îndârjit de stăruințe și atitudinea lui fermă, caporalul Papițică îl punea la servicii și mai grele, apostrofându-l cu un sarcasm transcendent: „Ha... îi fi poate Alecsandri, sau Eminescu... ia curăță mai bine grajdurile !...“

Prin puterea de comunicativitate a darului povestirii, aventurile lui Vissarion deveniră repede de interes obștesc, așa că, involuntar, suferirăm o mișcare de rotație în jurul axei povestitorului. Amintiri din copilărie, amănuntele unei vieți agitate, inițiarea în învățătură și în scris, — lucrurile umile sau surprinzătoare, mizeriile de acasă dela țară sau tribulațiile printre oamenii orașului, în redacții și pe la editori, formau alimentul incoruptibil

al unei istorisiri nelimitate. Epizodele se succedau ; contactul cu prima formulă algebrică întrezărită în cartea unui anticar de pe cheiu și apoi irupțiunea în studiul matematicilor, pasiunea pentru chimie și instalarea unui mic laborator în unica odaie a bordeiului dela Costești, în care locuia cu cei nouă copii (Voltaire, Benedict, Edison, Vissarion, etc. !), trudnicele lui începuturi literare și atâtea alte momente se materializau în forme vii. Din acumularea vorbelor și a gesturilor, din participarea fizicului la mișcările sufletului, omul se desprindea, astfel, pe încetul ca o sinteză a însușirilor etnice.

Mai întâiu o istețime incontestabilă, o curiozitate speculativă ce-l făcea să treacă peste nivelul culturii lui reale, ducându-l până la invenția teoretică a unui tun, ce ar nimeri, prin calcule matematice sigure, aeroplanul inamic din sbor. Tot la bază, un strat imens de șiretenie prezentă în cele mai mici gesturi, formă inferioară de inteligență, prin care omul își trădează sutele de ani de robie, frica de lovituri, punându-se în fața forței la adăpostul vicleniei. De aici clipirea laterală ce caută o scăpare de sub o opresiune imaginară ; de aici nesiguranța de raporturi, neîncrederea ascunsă sub forme naive a țărânului ajuns chiar la o înaltă intelectualitate. În atitudinea lui de fiară încolțită, trăește

încă străbunul bătut la scara boerului, care, supus la munci grele, găsește în șiretenie singura putință de a se apăra. După ce curățise grajdurile Școalei Veterinare, Vissarion se pitia acum după zidul de cărți poștale în beatitudinea liniștei dobândite; zelului procedural al d-lui plutonier Kaufmann nu-i putuse de asemenea opune decât arma pasivă a șireteniei pentru a restabili echilibrul forțelor...

Această inteligență cu dublul aspect întrunia și calitatea unei rari puteri de expresie; nu numai cu darul vorbii ci și cu defectul ei, omul povestea cu naturalul și umorul țărănesc, dar și cu lipsă de supraveghere, depășit de o forță misterioasă ce-i da posibilitatea creației instantanee. Invitat să improvizeze câteva cuvinte copiilor adunați la Eforie la un festival, Vissarion începu să născociască un basm și, după un ceas jumătate, nici nu intrase încă în inima subiectului; la șezătorile dela Costești obișnuete să povestiască șapte ceasuri la rând; ascultătorii ațipesc cu toții, în timp ce povestitorul își urmează încă firul imaginației sale fecunde, cu singura satisfacție, pe care ți-o dă invenția... Expresie tipică a poporului în genere și nu atât a poporului român, îi lipsește literaturii lui Vissarion numai anonimatul pentru a fi o adevărată literatură populară. Incolo, o identitate complectă: fantastic, umor, sen-

sualism sănătos, şiretenie, facilitate verbală, natural — şi o desăvârşită lipsă de compoziţie. Prin această identitate literatura lui Vissarion e reprezentativă, iar omul mi se pare că o depăşeşte prin virtualităţi.

XXXI

Incheiere provizorie.

Cum în acest punct al amintirilor mele literare nu am ajuns la capătul lor ci numai la un popas dictat și de condițiile tehnice ale cărții și de rezervele expuse în primul ei capitol, nu poate fi vorba aici de o încheiere ci numai de câteva considerații provizorii asupra speciei de portetistică folosită în aceste pagini, după ce fusese folosită și înainte în volumul de *Figurine*. În lucida oglindă a analizei unui critic mai tânăr se putea citi acum câțiva ani că în dosul acestei portretistice s'ar afla răutatea dospită, probabil, din reziduurile unor insuccese personale. Respectul datorit oricui și mai ales unui publicist obligat de profesiune să-și fixeze punctul de plecare în actul spontan al conștiinței sale nu-mi îngăduie să văd într'o astfel de apreciere manifestarea unei rele credinți ci numai măsura unei perspicacități critice, care n'a distins li-

nia elementară a unei atitudini sufletești evidente. Nu cunosc valoarea precisă a activității mele critice, expusă ca orice activitate controversă, dar nu despre ea e vorba; peste insuficiențele de capacitate estetică, de sensibilitate și de expresie, la îndemâna criticei oricui, nu-mi puteam închipui că va rămâne neobservată cel puțin linia unei seninătăți izvorâte dintr'o dezinteresare categorică pentru contingente. Pe prețul renunțării definitive la orice fructificare, renunțare dictată nu de vreun calcul voluntar, ci de o inapetență organică, pe prețul, așadar, al unei atitudini incalculabile în urmări pentru oricine altul dar firească și voios consimțită pentru mine, am dobândit modesta răsplată a dezinteresării, care, tradusă în ordinea critică, se numește obiectivitate, ceea ce, de altfel, nu implică și infailibilitatea. Intr'o țară de competiție universală, am, astfel, prezumția de a reprezenta cazul rar al unui om lipsit de ea, indiferent la dinamica socială, strein de orice alt interes, în afară de literatură. Celor mai tineri decât mine, de nu mă pot măguli cu speranța de a le transmite modelul unei competențe critice, am speranța de a le oferi pilda unei atitudini dezinteresate și, deci, garanția moderației și a obiectivității. Nu e vorba numai de valoarea ei etică; deficitară în ordinea socială de posesiune, inapetența implică o superioritate teoretică de poziție față

de obiect favorabilă contemplației estetice. A găsi „răutatea“ în dosul *Figurinelor* înseamnă a găsi singurul lucru inexistent, prin lipsa căreia se precizează tocmai superioritatea estetică a atitudinii lor, întrucât, de îndată ce un obiect nu inspiră unda afecțiunii sau a repulsiunii, posibilitățile contemplatorului de a-și intensifica jocul spiritual al speculației estetice cresc. Elementul tehnic al acestei portretistice e, apoi, o anumită ironie ce se definește prin acceptarea principială a tuturor situațiilor date și se satisface printr'o virulență fără finalitate și printr'o superioritate pur estetică și dezinteresată.

TABLA DE MATERII

		<u>Pag.</u>
I.	1. <i>Frimeidtile și limitările memorialistice contemporane.</i> 2. <i>Variațiunile și planul acestor «memorii».</i>	7
II.	1. <i>Prima mea «atitudine critică».</i> — 2. <i>Ambianța literară a copilăriei: M. Sadoveanu.</i> — 3. <i>I. Dragoslav</i>	14
III.	1. <i>La Iași. Prima mea «realizare critică».</i> <i>Un prieten al lui Eminescu: Miron Pompiiu.</i> 2. <i>Liceul internat: G. Lascăr, J. Boniface-Hétrat</i>	24
IV.	<i>La București. Ambianța universitară: 1. N. Iorga, animatorul vieții intelectuale.</i> 2. <i>Oratoria lui.</i> — 3. <i>Impresionism.</i> — 4. <i>Pamflet.</i> — 5. <i>Reacționarism.</i> — 6. <i>Atmosfera.</i> — 7. <i>Evoluția.</i>	33
V.	<i>Ambianța universitară: T. Maiorescu</i>	52
VI.	<i>Ambianța universitară: Pompiliu Eliade</i>	60
VII.	<i>Ambianța Universitară: 1. Tudor Cercel.</i> — 2. <i>P. Cerna</i>	67
VIII.	<i>Ambianța universitară: Vasile Pârvan</i>	76
IX.	<i>Debutul meu în critică la Epoca d-lui Pisanî</i>	87
X.	1. <i>Pași pe nisip; critica acestei critice.</i> — 2. <i>Poziția față de sămănătorism și de d. N. Iorga.</i> — 3. <i>Critica mea.</i> — <i>T. Maiorescu și N. Iorga.</i> — 4. <i>Imposibilitatea reluării de raporturi.</i> — 5. <i>Dialog peste veac cu d. N. Iorga sub Procurațiile Veneției</i>	92
XI.	<i>Ambianța literară a epocii: Ilarie Chendi</i>	110
XII.	<i>Ambianța literară a epocii: Octavian Goga</i>	118

	<u>Pag.</u>
XIII. <i>Ambianța literară a epocii; 1. Aurel Vlaicu. 2. Zaharia Bârsan</i>	125
XIV. <i>La Paris: Emile Faguet</i>	135
XV. <i>Doctoratul meu la Sorbona. — Prințul G. Știrbei.— A. Gazier</i>	141
XVI. <i>1. Evoluția dela Pași pe nisip la Critice (I, II). — 2. De unde începe arta?— 3. Originea «muzicală» a criticei mele.— 4. Stilul</i>	150
XVII. <i>La Paris: Victor Eftimiu</i>	160
XVIII. <i>M. Dragomirescu și Convorbiri critice</i>	178
XIX. <i>Ambianța literară a epocii: 1. Em. Gârleanu, Nicu Giurescu</i>	189
XX. <i>Ambianța literară a epocii: 1. D. Anghel. 2. St. O. Iosif</i>	197
XXI. <i>Ambianța literară a epocii: D. Nanu</i>	209
XXII. <i>Ambianța literară a epocii: Caton Theodorian</i>	220
XXIII. <i>Ambianța literară a epocii: Cincinat Pavelescu.</i>	230
XXIV. <i>Ambianța literară a epocii: I. Minulescu</i>	239
XXV. <i>Ambianța literară a epocii: Al. T. Stamatiad</i>	246
XXVI. <i>G. Ibrăileanu și colaborația la Viața Românească</i>	256
XXVII. <i>S. Mehedinți și colaborația la Convorbiri literare</i>	275
XXVIII. <i>1. Colaborația la Flacăra și Revizuirile. — 2. P. Locusteanu. — 3. Vasile Podeanu</i>	289
XXIX. <i>Ambianța literară a epocii: Gala Galaction</i>	298
XXX. <i>Ambianța literară a epocii: I. C. Vissarion</i>	307
XXXI. <i>Incheiere provizorie</i>	316

VERIFICAT

1987

VERIFICAT
2017

VERIFICAT
2007